

سندو بڻام مان فنا آهيان

(قصا، ڪٿائون، ڪهاڻيون ۽ ڪالم)

امر جليل

ڊجيٽل ايڊيشن:

سند سلامت ڪتاب گهر

ارپنا _ انتساب

Dedication

سند جي ناقص تاريخ جي نالي، جنهن تي صدين کان جمود طاري آهي۔
جنهن جي ڪالهه ۽ اڄ ۾ رتيءَ جيترو فرق ڪونهي. سند جي تاريخ هڪ
قوم جي مسلسل زوال جي تاريخ آهي.

امر جليل

سنڌ سلامت پاران :

سنڌ سلامت ڊجيٽل بوڪ ايڊيشن سلسلي جو ڪتاب نمبر (273) اوهان اڳيان پيش ڪجي ٿو. هي ڪتاب ”سنڌو بقاء مان فنا آهيان“ نامياري ليکڪ، ڪهاڻيڪار ۽ دانشور **امر جليل** صاحب جي قصن، ڪٿائن، ڪهاڻين ۽ ڪالمن جو مجموعو آهي. امر جليل لکي ٿو :

”هينئر مان پوڙهو ٿي ويو آهيان. هڪ دفعي مون سنڌوءَ کي چيو هو: شال مَ ملان هوت پل صراط آهي، ۽ اندر جي آئيني ۾ پرينءَ کي ڏسي زندگي گذاري ڇڏڻ محبت جي معراج آهي. مان مرڻ کان اڳ هڪ دفعو توسان ضرور ملندس – پت ڏئيءَ جي گيان جو ڪجهه دير لاءِ لا حاصل گهڙيءَ ۾ منڪر ٿيندس ۽ پوءِ هميشه لاءِ هليو ويندس. توکي پنهنجي وجود کان ٻاهر ڏسان: هو چوَن، مان نه چوان، پر دل جي ڳالهه ڪريان. مون ڀڳل ڪشڪول پت ڏئيءَ جي درگاهه ڏانهن وڌائيندي چيو هو: سنڌو بقاء مان فنا آهيان. هوءَ عروج، مان زوال آهيان. هوءَ فلڪ، مان فرش آهيان. پت ڏئيءَ مون کي ڪجهه گهڙين جي پڪشا ڏي. مان لمحن جي لوڙاڻ ۾، پنهنجي ڀڳل تتل وجود کان ٻاهر کيس ڏسان، ۽ يقين جي تجديد ڪريان ته هوءَ موسمن ۽ وقت جي قيد کان آزاد آهي ۽ مان يادن جو ڪنڊر آهيان.“

هي ڪتاب ڪاڇو پبليڪيشن پاران 2012ع ۾ ڇپايو ويو. اسان ٿورائتا آهيون فيسبوڪ جي پيج ”فينس آف امر جليل“ جي ايڊمن سارنگ امداد ۽ ٻين دوستن جا جن هي ڪتاب ڪمپوز ڪري سنڌ سلامت ڪتاب گهر ۾ پيش ڪرڻ لاءِ موڪليو. ٿورا سائين امر جليل جا جنهن ڪتاب پيش ڪرڻ جي اجازت ڏني ۽ نوجوانن لاءِ اتساهه ۽ اميدن ڀريل پيغام ڏنو.

محمد سليمان وساڻ

مينيجنگ ايڊيٽر (اعزازي)

سنڌ سلامت ڊاٽ ڪام

sulemanwassan@gmail.com

www.sindhsalamat.com

books.sindhsalamat.com

سٽاء

- ياد اياز جي آئي 8
- دل ۾ ديرو دوست جو 11
- ڪو ڪيئن چوي، ڪو ڪيئن چوي 14
- مري ٿيا نه مات 16
- روح رهاڻ 18
- منهنجو سُر پيرون 20
- تاريخ جو خاموش شاهد 22
- پروفيسر عبدالعلي قلباڻي 25
- هڪ گول ڪيپر جي اڪيلائي 27
- منصور الحلاج جو ملڪ 29
- راتيون جاڳن جي 32
- مالڪ پنهنجو ڪرم ڪر تون 35
- جڏهن رات ڏينهن کي اڳري ويندي 37
- بڙ جو سچ 40
- جيئي ڪوڙ سچ جي منهن ۾ ڏوڙ 42
- نئين سال جو پراڻو سچ 44
- جدا ٿيل راهن جو درد 46
- تنهنجو منهنجو ٺلهه 49
- وڻيس ته ماري، وڻيس ته جيئرو رهڻ ڏئي 52
- الام، مان اڏري ويندو سانءِ 54
- موٽڻ مون مهڻو 56
- سنڌ واسينگن جي وس ۾ آهي 58
- اڄوڪي دور ۾ پٿر واري دور جي روايت 60
- هم سفر 62

- 66 مرڻ جو سلسلو
- 69 قلم کي ڪلاشنڪوف ماري وڌو آهي
- 72 اوهان ڪڏهن سنڌ استارز جو نالو ٻڌو آهي؟
- 74 ٽيڙي اک سان مشاهدو
- 77 سفوران ميٽنگ ۾ ڇو نه آئي
- 80 سبز باغ ڊيم
- 84 اچو ته نڪ بچايون
- 86 گم ٿيل حڪمنامو
- 88 ويٽنگ روم ۾ ٻه ڪلاڪ
- 92 معدي ۾ گڙبڙ ۽ غير ملڪي ايجنٽ
- 95 ماسٽر عبدالواحد جو موت
- 98 ڏرل ۽ قتن قتاڪو
- 102 آڌ ۾ رهجي ويل ڪهاڻي
- 105 ميج فڪسنگ
- 108 حمود الرحمان رپورٽ جو گم ٿيل باب
- 111 جادوگر جو شهر
- 114 موڳو مٽر
- 117 جهونن جو جهان
- 120 زوزات ڪوسو ڪير آهي؟
- 123 پوئتي رهجي ويل ماڻهوءَ جو حق
- 126 هڪ قديم ڪهاڻيءَ جو اختصار
- 129 دل جو معاملو
- 132 پرائيويٽائيزيشن
- 135 ادا، نفعي بخش ڪاروبار شروع ڪريو
- 138 سڀ ٺيڪ آهي، سرڪار
- 141 مون کي ٻيو ڪجهه نه ڪپي

- ڏوهارين سان ٺاهه 144
- نار واري جنگ جو ٻيو ڏيک 146
- جنگ 148
- سنڌ، سنڌ آهي 150
- ڌاڙيل لائق چانڊيا، ٿينڪ يو 152
- ڪنسور شيم 154
- حاڪمن لاءِ لوڪ ڪهاڻي 157
- ننڍڙا گهوڙا، غيياڻا هسوار 160
- جشن آزادي 163
- پوتار لاءِ سونو ڪتو 166
- در تي نڪ نڪ 169
- وڏيرو بچايو، سنڌ جو ڪلچرل بچايو 172
- پلي ڪري آيا، محترم نوان چهره 175
- ووٽ وجهڻ جو بلڪل صحيح طريقو 179
- سنڌوبقا، مان فنا آهيان 182

ياد اياز جي آئي

اردوءَ ۾ هڪ رسالو ڇپيو آهي، ”سب رنگ ڊائجيسٽ“ جي نالي سان. هونءَ آهي ته ماهوار رسالو پر سال ۾ هڪ دفعو شايع ٿيندو آهي. هڪ اندازي مطابق، ڪڏهن ڪڏهن ته ڏيڍ سال جو وقفو به پئجي ويندو اٿس. چوندا آهن ته سب رنگ ڊائجيسٽ پنجن کان ڏهن لکن جي تعداد ۾ ڇپيو آهي، ۽ مهيني اڌ ۾ وڪامي ويندو آهي. صحيح تعداد جي خبر رسالي جي عملي کان سواءِ ڪنهن کي به ڪونهي. بهرحال، لکن جي تعداد ۾ ڇپيو آهي، ۽ هٿئون هٿ وڪامي ويندو آهي. رسالي جو تازو شمارو مارڪيٽ ۾ آيو آهي.

هڪ دوست وٽ رسالي جا صفحا وٺي اٿلايم. رسالي جي پوئين صفحن مان، هڪ صفحي جي اڌ ڪالم تي شيخ اياز جي ڪجهه شعرن جو ترجمو ڏنو اٿائون. مان ڏاڍي غور سان شيخ اياز کي پڙهندو آهيان. ترجمو ڪيل سندس شعر مون سنڌيءَ ۾ نه پڙهيا آهن. مون شعر پنهنجي دوست کي پڙهي ٻڌايا. دوست کان سواءِ اتي وٺل ڪجهه ٻيا جاتل سڃاتل همراھ وٺڻا ٿي ويا. معنيٰ ۽ مفهوم ۾ ايتري قدر اونهي خيال جي اُڀتار جي اميد هنن ڪنهن سنڌي شاعر کان نه رکي هئي. شيخ اياز جي باري ۾ کين ان کان وڌيڪ ڪا ڄاڻ نه هئي ته شيخ اياز راج دروهي، باغي، ڪافر ۽ نوجوانن جي سوچ کي خراب ڪرڻ وارو شاعر آهي. ان کان وڌيڪ شيخ اياز جي باري ۾ کين ڪا خبر نه هئي، بنگالي ليکڪن ۽ شاعرن وانگر اسين سنڌي ليکڪ ۽ شاعر اردو پڙهڻ وارن لاءِ گمنام ۽ بي نام آهيون. اسان جي ان کان وڌيڪ ڪا سڃاڻپ نه آهي ته اسين سڀئي هندستان جا ايجنٽ آهيون، ملحد آهيون، ۽ نظريه پاڪستان تي يقين نه ڪندا آهيون.

اعتراف ڪري چڪو آهيان ته تمام غور سان پڙهڻ جي باوجود مون شيخ اياز جا ترجمو ڪيل شعر سنڌيءَ ۾ نه پڙهيا آهن. تنهنڪري، ٻي ڪا واٽ نه ڏسي، مان شيخ اياز جي سنڌي شعر جي اردو ۾ ڪيل ترجمي جو سنڌيءَ ۾ ترجمو ڏئي رهيو آهيان.

مسافر.

مونکي پنهنجا پير اُڌارا ڏيندين،

مون کي منزل تائين پهچڻو آهي،

مان ڏاڍو ٿڪجي پيو آهيان.

دل پر جي آئي. ڪجهه ڏينهن اڳ شيخ اياز جي باري ۾ قمر شهباز جو هلال پاڪستان ۾ مضمون

پڙهيو هيم. اسلام آباد منهنجي لاءِ پرديس ٿي پيو آهي. قمر شهباز جو مضمون پڙهي پنهنجي جلاوطني جو احساس دل ۾ بڙجيءَ وانگر لهي ويو. شيخ اياز کي پيو دفعو دل جو دورو پيو آهي، ۽ مون بيخبر کي ڪا خبر ڪونهي! ڏاڍو بيوس ٿي پيو آهيان.

اڄ صبح جو سب رنگ ڊائجيسٽ ۾ اياز جي ڪجهه شعرن جا ترجما پڙهيم ته دل کي جهوپو آيو. قمر جو اياز جي باري ۾ تاثير ياد آيو.

مسافر،

مان ڏاڍو ٿڪجي پيو آهيان!

اياز ٿڪجي پيو آهي! اسان جو ڪاليداس ٿڪجي پيو آهي! ڪڏهن اهو شعر چيو هئائين؟ ڇو چيو هئائين اهو شعر؟ ڪنهن ٿڪائي وڌو آهي اياز کي؟ ڪنهن ٿڪائي وڌو آهي اياز کي؟

دل چاهيو فون ڪري اياز کي چوان: نه. منهنجا پيءُ نه. تون ٿڪجي پئرين ته قافلي جي پانڊيٽرن جو ڇا ٿيندو! هن رڻ ۾ اسين هڪ سيئن جي سڌ تي هلي رهيا آهيون. هيءُ سيئن اسان کي چين وٺ نه ڏيندي. تواڳ به پونءَ جو ذکر ڪيو هو! تواڳ به اڏري وڃڻ جو ذکر ڪيو هو. پونءَ کان سواءِ هڪ دل جي پونءَ به ٿيندي آهي. جڏهن جڳ وارن جي پونءَ پانءِ نه ايندي آهي، تڏهن ڪنهن جي دل جي پونءَ پانءِ اچي ويندي آهي. توکي منهنجي دل جي پونءَ پانءِ چونه آئي آهي؟

مان ڪيئن ڪيان اياز سان ايتريون ڳالهيون! منهنجو عشق به عجيب آهي. جنهن جنهن کي چاهيو تنهن کان دوريءَ کي قبول ڪيو. ورلي سکر وڃڻ ٿيندو هو. فتاح ملڪ ۽ رشيد پٽيءَ سان ملبو هو. اياز جي درٻارن بيهي اڳتي وڌي وڃيو هو. مون درياهه جي پيءُ پير تان بيهي اياز کي چاهيو آهي، اياز کي پڙهيو آهي، اياز جي ست ست ۾ مفهوم ۽ معنيٰ کي ڳوليو آهي.

گهڻو اڳ، شيخ اياز جو هڪ شعر پڙهي منهنجي لونءَ لونءَ ڪانڊارجي ويئي هئي. منهنجو روح ڪنبي ويو هو. مرڻ کان پوءِ موتي اچڻ ۾ منهنجو ايمان آهي. اُن رات مون محسوس ڪيو هو ته مان پڳت سنگهه جو ٻيو جنم آهيان، يا پڳت سنگهه جو ڪو گمنام ساڻي آهيان.

مون، پڳت سنگهه جو اهو گيت ٻڌو هو، جيڪو هن ڦاهي تي ڳاتو هو! مان ان گيت جو تسلسل

آهيان.

”اي ڪاش اهو تون ڳائين ها

ڪلهه رات پڳت سنگهه ڦاسي تي

جو گيت اڏورو ڳاتو هو!“

لکندي لکندي مان محسوس ڪندو آهيان ته ڦاسيءَ تي ڀڳت سنگھ جو اڏورو ڇڏيل گيت مان پورو ڪرڻ جي ڪوشش ڪري رهيو آهيان. مان اياز جو آواز ٻڌندو آهيان:

“تاريخ جي خوني گلين مان
هر وقت صدا ڪا ايندي آ
هر وقت لهوءَ جي لاڙن ڏي
ڪا توکي چڪ چڪيندي آ.”

لهوءَ جي لاڙن ڏانهن ڪا چڪ مون کي چڪيندي آهي. مون ادب کي ڪڏهن به تفريح جو سبب نه سمجهيو آهي. ادب مسلسل جنگ آهي. ادب ۾ مسلسل جنگ جو درس اسان کي اياز کان مليو آهي. اسان جي جنگ جاري آهي.

سب رنگ ڊائجيسٽ ۾ اياز جي آخري شعر جو ترجمو ٻڌي محفل ۾ وينل پروفيسر، صحافي ۽ اديب بي خود ٿي اٿي بيٺا. ڪنڌ ڏوٽيندي، شعر جي فلسفي ۾ گم ٿي ويا:
اياڻا،

تون مون سان سودو ڪرڻ چاهين ٿو؟
ڪڏهن ڪنهن وڻ کي،
ڇانو وڪڻندي ڏٺو اٿئي!

اياز سان ڪڏهن ڪنهن ڪچهريءَ ۾ نه ويٺو آهيان. هڪ ٻه دفعا سرسري نموني ساڻس اوچتو مليو آهيان. آخري دفعو ست اڻ سال اڳ 1984ع ۾ کيس سچل جي سيمينار خيرپور ۾ ڏٺو هئم. بنا ڳالهائڻ جي عقيدت مان سندس هٿ جهلي بيهي رهيو هيم. لفظ ۽ جملا مون کي بي معنيٰ محسوس ٿيا هئا. مان کيس ڪار ٽائين ڇڏڻ ويو هوس، چپ چپ، ماڻ ماڻ. هو ڪار ۾ ويهي رهيو هو. پوءِ الاءِ ڇا سوچي، ڪار جي دريءَ مان ٽالستاءِ جو حوالو ڏيندي چيائين: تون ۽ مان جنهن ڌار کي جهلي ڪوه ۾ لڙڪي رهيا آهيون، تنهن ڌار تي ماکيءَ جي مکين جو مانارو لڳل آهي.

هوسڪر ڏانهن روانو ٿي ويو هو ۽ منهنجيون اکيون آليون ٿي پيون هيون.
ڪجهه ڏينهن اڳ قمر شهباز جي تاثر ۾ پڙهيو هيم ته شيخ اياز کي ٻيو دفعو دل جو دورو پيو آهي. ۽ اڄ، سب رنگ ڊائجيسٽ ۾ سندس شعر پڙهيم ته دل ڀرجي آئي: مسافر، مان ڏاڍو ٿڪجي پيو آهيان: مونکي پنهنجا پير اڏارا ڏيندين! ■

دل ۾ ديرو دوست جو

پڇيائين: تون سچل سرمست جو مريد آهين؟

ورائيم: ها، مان سچل سائين جو مريد آهيان. سچل سائينءَ جي مريدي مونکي ورثي ۾ ملي آهي.

پڇيائين: ڪيئن؟

کيس ٻڌايم: منهنجي ماءُ سچل سائينءَ جي وڏي معتقد ۽ مريد بڻائي هئي. اسڪول مان سياري ۽ اونھاري جي موڪلن ۾ پيرو پرڻ لاءِ مون کي ڪراچيءَ کان درازن وٺي ويندي هئي. تڏهن مان ڏاڍو ننڍڙو هوندو هوس. سچل سائينءَ جي گنبذ تي ويٺل ڪبوتر مونکي ڏاڍا وڻندا هئا. اڪثر سوچيندو هوس، مان هڪڙي ڏينهن ڪبوتر ٿي پوندس، ۽ سچل سائينءَ جي درگاهه تي اچي رهندس، ۽ حق موجود جو ورد ڪندس. پر، مان ڪبوتر ٿي نه سگهيس.

چيائين: ايندڙ ڀاڱي جنم ۾ ته تنهنجو پختو يقين آهي نه؟

چيم ها، آهي. ٻئي جنم ۾ منهنجو يقين آهي. جيڪڏهن وس ۾ رهيو ته ايندڙ جنم ۾ مان پڪو ٿيندس.

ڪجهه تعجب ٿيس. پڇيائين: ڇو؟

ورائيم: گوتم وحدت الوجود جو پهريون فلسفي هو. ۽ سچل سائين آخري گوتم جا پڪشو ۽ سچل سائينءَ جا مريد ساڳئي سلسلي جي ڪڙي آهن. ٻنهي کي دنيا سان دل نه لڳائي آهي. ٻنهي کي حسد، ريس، طمع، ۽ نفرت نه ڪرڻي آهي. هو هڪ ڌڻيءَ جو اولڙو آهن، جنهن کين خلقيو آهي. کيس ماڻ ۾ غرق ڏنم، ته چيم: منهنجي ڳالهه نه وڻي هجيئي ته معاف ڪجانءِ. اصل ۾ سچل سائين سمنڊ آهي، بحر آهي، عميق ۽ اونهو آهي. اسين عام رواجي ماڻهو پنهنجي پنهنجي وٽ آهر سچل سائينءَ وٽان سوچ جون سڀيون ڪٽي ايندا آهيون. سندس هڪ هڪ سٽ سان دل ۽ دماغ جي غفائن کي روشن ڪندا آهيون.

ڪجهه دير تائين خاموش رهڻ کانپوءِ هن ڳالهايو.

چيائين: تو پنهنجي امڙ جي باري ۾ ڇڏيو.

ها، مون پنهنجي امڙ جو ذڪر ڇڏيو! چيم: رات جو دير تائين منهن مونن ۾ وجهي هوءَ خاموش ويٺي هوندي هئي. آڌ آڌ رات تائين مون کيس جاڳندي ۽ ذڪر ڪندي ٻڌو هو. حق موجود،

حق موجود، حق موجود، حق موجود. مان اسر ويل اٿي نه سگهندو آهيان. پر، جڏهن به اسر ويل اک کلي ويندي هئي، مان امان کي ڏٺيءَ در ٻاڏائيندي ٻڌندو هوس.

هن ٻڌو پئي، الاءِ نه، پر مان گذري ويل وقت جي وهڪري ۾ وهي ويس. سٺ سال اک چنپ ۾ آڏو اچي بيٺا!

ورهاڱي جون ڳالهيون پئي هليون. ورهاڱو اڃا وجود ۾ نه آيو هو. مان امان سان گڏجي ڊاڪٽر سامتاڻيءَ جي گهر ويندو هوس. ڊاڪٽر سامتاڻي جو گهر منهنجي رتن تلاءُ پرائمري اسڪول جي ٻنهي ويجهو هوندو هو. سامتاڻيءَ جي گهر ۾ سچل سائينءَ جي درگاهه جي وڏي تصوير ڏسي پنهنجي ٻاراڻي سوچ سان ڏاڍو حيران ٿيندو هوس. ڊاڪٽر سامتاڻي ۽ سندس گهرواري درگاهه جي تصوير تي روزانو تازن گلن جو هار چاڙهيندا هئا، ۽ اگر بيتيون ٻاريندا هئا. روزي جي تصوير جي پاسي کان درازن جي گادي نشين سخي قبول محمد جي تصوير لڳل هوندي هئي. سخي قبول محمد جي تصوير تي به ڊاڪٽر سامتاڻي تازن گلن جا هار چاڙهيندو هو.

اهڙوئي منظر مون پنهنجي گهر ۾ ڏٺو هو. امان سخي قبول محمد جي تصوير، ۽ سچل سائين جي روزي جي تصوير تي تازن گلن جا هار چاڙهيندي هئي، ۽ اگر بيتيون ٻاريندي هئي. اسان جي سعيد منزل ڪراچيءَ واري فليٽ جي جنهن ڪمري ۾ سخي قبول محمد ۽ سچل سائينءَ جي روزي جون تصويرون لڳل هونديون هيون، تنهن ڪمري ۾ منهنجو چاچو مولوي عبدالرزاق قاضي اصل نه ايندو هو. وڏو عالم هو قرآن مجيد جو سنڌي ۾ ترجمو ڪيو هئائين، ۽ تفسير لکيو هئائين. سيرت تي انيڪ ڪتاب لکيا هئائين. ديني تعليم جو نامور استاد هو.

بابا پنهنجي طبيعت ۾ وڏو درويش هو. ڏلين جا راز سمجهي سگهندو هو. اسان جي آندڙ ۾ آباد ٻئي ڪنهن ڪائنات کي ڏسي سگهندو هو. پاڻ پنج وقت نماز پڙهندو هو. روزانو هڪ سيپاري جو دور ڪندو هو. وڏي آواز سان، ۽ سر ۾ جلال الدين روميءَ جي مثنوي پڙهندو هو. پاڻ سني عقيدتي جو هو پر امان کي محرم جي مجلسن تي ويڃڻ کان نه روڪيندو هو. سخي قبول محمد، ۽ سچل سائينءَ جي روزي جي تصويرن تي گلن جا هار چاڙهڻ کان منع نه ڪندو هو. منهنجي اهڙي گهر ۾ تربيت ٿي منهنجي جتي عقيدن جو ٽڪراءُ نه ٿيندو هو. عقيدن جي تصادم نه هئڻ جو هڪ ئي سبب هو ته گهر جو ڪوبه ڀاتي ڀاتي پاتيءَ جي عقيدتي کي غلط، ۽ سوچ کي ناقص نه سڏيندو هو. هڪٻئي جو احترام ڪندو هو. ڪوبه ڀاتي ڀاتي پنهنجي عقيدتي کي برتر ۽ ٻئي جي عقيدتي کي ڪمتر نه سمجهندو هو.

ورهاڱو ٿيو. ڊاڪٽر سامتاڻي پيريل گهر ڇڏي ويا، پر سخي قبول محمد ۽ سچل سائينءَ جي

درگاه جون تصويرون پاڻ سان ڪڍي ويا.
دل جي دنيا جو ڏاڍو عجيب مامرو آهي. لکين دفعا سمجهايو س، سوين سبق پڙهايو س، پر
جهڪندي فقط اُن در جنهن در ديرو دوست جو.
پڇيائين: سچل سائينءَ جي ميلي تي چونه ويندو آهيان؟
وراڻيم: مان هر دم هر ڀل اُتي ئي ته هوندو آهيان. اسان فقيرن جي من ۾ ٻارو هي ميلو متل هوندو
آهي. ■

1991

ڪوڪيئن چوي، ڪوڪيئن چوي

ڪجهه ڦڪين، بي معنيٰ، ۽ تجريدي تحريرن جي موت ۾ مون کي ايڏو اڻ ميو ۽ بي انت پيار مليو آهي جو ڪنهن ڪنهن وقت شدت سان سوچيندو آهيان ته مري وڃان! جن مون سان محبت وندي آهي، ورهائي آهي، انهن کي اڳتي هلي مايوس ڪرڻ کان اڳ هتان هليو وڃان!

ويه سال اڳ 1970 ۾ حميد آخوند پاڪستان نيشنل سينئر حيدرآباد جو ريزيڊنٽ ڊائريڪٽر هو. هڪ شام لاءِ مون کي پنهنجي سينئر ۾ گهرايو هئائين. محفل مچائي هئائين ايڏي تعداد ۾ الاءِ ڪٿان، فقط اهڙا دوست گهرايا هئائين جن وٽ مون کي ڏيڻ لاءِ ايڏو پيار هو جو مان وائڙو ٿي ويو هوس. اُن وقت فيصلو ڪيو هيم ته مان دوستن، سنگتين ۽ ساٿين جون دعائون، ۽ پيار جا پيمانا ڪٿي گم ٿي ويندس. اڪيلائين ۾ لکندس. جوڳ وٺي ڇڏيندس. وري ڪنهن جي سامهون نه ايندس. پوءِ مون ائين ئي ڪيو هو. اتفاق سان منهنجي بدلي اسلام آباد ٿي ويئي هئي. 1974 ۾ اسلام آباد سيڪٽرن جو جهنگ آهي. جلاوطنن لاءِ لڪي ويهڻ لاءِ مناسب هنڌ آهي.

مان اسلام آباد جي جهنگ ۾ لڪي ويهي رهيو هوس. منهنجي پَر پُٺ سنڌ ۾ منهنجن ڪتابن ۽ ڪهاڻين تي ڪيس هليا پئي، پورن پنجن سالن کان پوءِ، 1975 ۾ حميد آخوند جو سڏ آيو. چيائين ته مهراڻ آرٽ ڪائونسل حيدرآباد ۾ لطيف ساڻين جو ڏينهن پيا ملهائون. هليو آءِ!

حميد آخوند عمر ۾ مون کان ننڍو آهي. انگريزي ادب، ڪتابن، ۽ ڪلاسيڪ ۽ آرٽ فلمن جي باري ۾ وڏي ڄاڻ رکندڙ ۽ چنڊ چاڻ ڪندڙ آهي. پوءِ الاءِ سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب جو ڪهڙو اچي عشق لڳس! مون جهڙن مولائين کي دز مان ڪڍي، چنڊي ڦوڪي ڪٿي ماڻهن جي آڏو پيش ڪيائين. مهراڻ آرٽ ڪائونسل ۾ به ائين ئي ڪيائين. وري به اهڙي محفل مچايائين جو دوستن جو اڻ ميو پيار جهول ۾ جهلي مان استيج تي روئي پيو هوس. مان پنهنجا ٽهڪ ۽ لڙڪ لڪائيندو نه آهيان. نه عيب، ۽ نه آراءِ دل پر جي ايندي آهي، ته سڀني جي سامهون روئي ويهندو آهيان.

ان ڳالهه کي به سورهن سال گذري ويا. ان دوران حميد جو عڪس ننڍي پاءُ جي حيثيت ۾ منهنجي آڏو وڌو ٿيندو ويو. سندس ڳالهائڻ ٻولھائڻ ۽ ملڻ جُلڻ ائين جيئن ننڍو پاءُ پنهنجي جلاوطن ۽ الزامن جي صليب تي تنگيل وڌي پاءُ سان ملندو هجي!

جڏهن به اسلام آباد ايندو، ڪو نه ڪو ڪتاب ڪٿي ايندو ٻن ٽن ڪلاسيڪ ويڊيو جا حواله ڪٿي

ايندو. ميٽنگن ۾ پڻ ته ڪيڏو ئي مصروف هجي، ملندو ۽ جيڪڏهن ملڻ جي فرصت نه هوندس ته فون تي ڳالهائي وٺندو. جتي پيا انيڪ سرڪاري عملدار مون سان ملندي ڪيپائيندا آهن، حميد بنا ڪنهن پرواهه جي پاڻوھ مان اچي ملندو آهي۔ نه ڪو ڊپ، نه ڪو ڊاءُ.

پاڪستان نيشنل سينٽر حيدرآباد واري شام 1970 کان پورا ويهه سال پوءِ حميد مون کي ڪراچيءَ ۾ لوڪ ميلي جي موقعي تي هڪ شام لاءِ جلاوطنيءَ مان ڪڍي سنڌ وٺي آيو. جون 1990 جي 2 تاريخ، لياقت لائبريريءَ جي آڊيٽوريم واري شام مان مرڻ گهڙيءَ تائين وساري نه سگهندس. پيار جي ايڏي اُڀتار ڏسي اندر اُٿلي پيو. روئي وينس ڳالهائڻ هون ئي مون کي ڏکيو لڳندو آهي. ڳالهائي نه سگهيس. سردار دائود ۽ ذوالفقار علي ڀٽي جي سرد جنگ، ۽ نوڪريءَ دوران لکڻ وارن لاءِ تڪليفن جون ڳالهيون ڪري خيال مٽايم. سوچيم، پيار جا پير پري آيل دوستن سان گفتگو ڪجي. محفل مٿل هئي. سوالن جو سلسلو ممتاز مرزا کي طويل محسوس ٿيو. مٿل محفل کي برخاست ڪيوسين.

ڪجهه نوجوان، زندگيءَ سان پرپور، اکين ۾ اميدون ۽ آسون، لفظن ۽ جملن ۾ سچائيءَ جي تيزي ۽ بيساختگي، محبت جي مهارت وانگر مڙي آيا. ڪاغذن تي لکيل سوپن سوال مون کي ڏيئي ويا. مون هنن سان واعدو ڪيو ته سندن سوالن جا جواب پنهنجي ڪالم ۾ ڏيندس. تنهن ڪري، منهنجا ايندڙ ڪجهه ڪالم سوالن ۽ جوابن تي مبني هوندا. ابتدا هڪ سوال سان ڪجي ٿي.

سوال ڪندڙ پنهنجو نالو نه لکيو آهي. پڇيو اٿائين: اوهان جو مذهب ڪهڙو آهي؟

جواب: مان سچل سرمست جو مريد آهيان. سچل سائينءَ جي حوالي سان جواب ڏيندس، ته، ڪو ڪيئن چوي، ڪو ڪيئن چوي، آئون جوئي آهيان، سوئي آهيان. ■

1991

مري ٿيا نه مات

اپريل 1991 جي 9 تاريخ هئي. صبح جا ساڍا ڇهه. يا پوڻا ست ٿيا هئا. فون جي گهٽتي وڳي. ٻن ڇٽن ڏينهن کان لاڳيتو مينهن وسيو هو. سڄي ملڪ جي برعڪس اسلام آباد ۽ جابلو علائقا سخت سيءَ ۾ ورتل هئا. گهٽتيءَ جو آواز ٻڌي، سوڙ مان نڪري رسيور ڪنيم. ٻئي طرف کان ظهور افغان جو آواز آيو۔ ڳورو ٻُڌل ٻُڌل. چيائين: ڊاڪٽر افغان صاحب گذاري ويو آهي. منهنجي وات مان ٻه لفظ نڪتا: الله اڪبر، الله اڪبر.

مان واٽرو ٿي ويس. ڪجهه سمجهه ۾ نه پئي آيو ته ڇا چوان، ۽ ڇا نه چوان! ڪجهه ماڻهو اسان جي زندگيءَ ۾ وڏي اهميت واري جاءِ والاريندا آهن. زندگيءَ جي تاريخ ڪ غفائن ۾ روشنيءَ وانگر ملندا آهن. ويڃايل واٽن ۾ اسان لاءِ سونهان ٿي پوندا آهن. ۽ پوءِ باقي بچيل زندگيءَ ۾ ابهم ٻار وانگر، رکي رکي، ڊوڙي وڃي سندن آڱر جهليندا آهيون. سندن واٽن ٻاجهه ٻه ٻول ٻڌي رُڪ وهندي راند ۾ هڻڻ هڪلڻ ۽ پيلي سارڻ جي سگهه ملي ويندي آهي. جنگ جاري رهندي آهي. باطل قوتن سان ڪڏهن به ٺاهه نه ڪرڻ جي عزم ۾ ايمان پختو ٿي پوندو آهي. ڊاڪٽر افغان جن منهنجي لاءِ ائين ئي هئا۔ منهنجي لاءِ محبت جو مهران هئا.

ظهور ٻڌايو: ڊاڪٽر صاحب جن ڪالهه ڪراچي آيا هئا. رات ٻي لڳي ڌاري سيني ۾ سور پيڻ، ۽ ٽئين لڳي گذاري ويا. شام جو چئين لڳي کين آخري آرام گاهه ڏانهن کڻي وينداسين. ظهور افغان، ڊاڪٽر اي.ڪيو (A.Q) افغان جو ننڍو ڀاءُ آهي.

رسيور رکي مان ويهي رهيس. سوچيو هيم، عيد تي ڊاڪٽر صاحب جن سان ملڻ ويندس، ڪانئن صلاح وٺندس ته، هن سان ڊسمبر ۾ نوڪريءَ ۾ منهنجا پنجويهه سال پورا ٿي رهيا آهن۔ سوچيان پيو ته رٽائرمينٽ وٺي ڪنهن ايڊورٽائيزنگ ايجنسيءَ سان وڃي ڪم ڪريان، يا باقاعدي صحافت ۾ شامل ٿيان. توهان ڪهڙي صلاح ٿا ڏيو؟

ان قسم جون انيڪ صلاحون، ۽ هدايتون مون ڊاڪٽر صاحب کان ورتيون هيون. سرڪاري نوڪري ڪرڻ ۽ نوڪريءَ دوران پنهنجن نظرين ۽ عقيدتن تي قائم رهڻ ڀل صراط تي پنڌ مثل آهي. مان ريڊيو پاڪستان حيدرآباد ۾ نوڪري ڪندو هوس انهن ڏينهن ۾، جڏهن ڊاڪٽر عبدالقدير افغان جن انجنيئرنگ يونيورسٽيءَ جا وائيس چانسلر هوندا هئا. ايڏي حشمت ۽

دېدېي وارو وائيس چانسلر اسان وڙلي ڏٺو. جڏهن به دلير، ۽ اصولن تي جنگ جوڙڻ وارن وائيس چانسلرن جو ذکر نڪرندو آهي، تڏهن ئي وائيس چانسلر مون کي ياد ايندا آهن، سائين غلام مصطفيٰ شاه، سائين حسن علي عبدالرحمان ۽ ڊاڪٽر اي ڪيو آفغان. انيڪ صفتن مان تنهي ۾ ڪنهن هڪ صفت مشترڪه هئي. تعليم جي معيار تي ڪنهن سان، ڪنهن به قسم جو ٺاهه نه ٿيندو. اهو سندن دستاويز هو.

ڊاڪٽر افغان جي موجودگيءَ ۾ ڪنهن به ڪرنل، جرنل، آءِ جي، ڊي آءِ جي، ايس پي، پي ايس پي ۽ سي ايس پي کي يونيورسٽي ڪيمپس پنهنجي هٿ ۾ کڻي ڪنٽرول ڪرڻ جي همت نه ٿيندي هئي. ارڙي کان ارڙا، ڏنگن کان ڏنگا شاگرد ڊاڪٽر افغان آڏو پٺڪ بولي نه سگهندا هئا. انهن ڏينهن ۾ نعرو لڳندو هو: سنڌ جي جان، ڊاڪٽر افغان.

سنڌ جي جان، ڊاڪٽر افغان گذاري ويو. مان وسوسن ۾ پئجي ويس. سوچيم، ڪٿي ائين ته ناهي، اسر ويل ڪو پوائنٽو خواب ڏٺو اٿم! ڊاڪٽر افغان گذاري ويو آهي. الاءِ چوممڪن نه پئي لڳو. دل پڙ ڪڍي بيٺي ته ظهور کي فون ڪريان. ڳالهين ڳالهين ۾ ساڻس پوائنٽي خواب جو ذکر ڪريان. پر پوءِ، جيئن جيئن ڏينهن چڙهندو ويو، مان ماتمڪندي مان نئين سر نوحو جو پڙلاءِ ٻڌم. ڊاڪٽر افغان گذاري ويو آهي.

پر، ڪي ڪي ماڻهو ماڻڪ جهڙا، موتيءَ جهڙا، گذاري وڃڻ جي باوجود اسان لاءِ گذاري نه ويندا آهن. هوسدائين اسان جي اوسي پاسي، اسان جي ويجهو هوندا آهن. مان ڪيئن لکان، مان ڪيئن چوان ته ڊاڪٽر افغان گذاري ويو آهي. ■

1991

روح رهاڻ

گذريل ڪنهن ڪالمر ۾ ذڪر ڪيو هيم ته مون ارڙهي ۽ ڏنگي کي قدرت دوستن جي دولت سان مالا مال ڪري ڇڏيو آهي. هڪ هڪ دوست سان يادن جو سلسلو منسلڪ آهي. هن دفعي پت ڏئي جي ميلي تي حميد سنڌيءَ کي ڏسي مون کي رهاڻ وارو دور ڏاڍو ياد آيو. ائين به ناهي ته مان ڪو ماضيءَ جو مريض آهيان، ۽ مستقبل ۾ منهنجو ويساهه ناهي. نه. اهڙي ڪا به ڳالهه ناهي. مان بنيادي طرح تاريخ جو شاگرد آهيان. روح رهاڻ کي مان سنڌ جي تاريخ جو حصو سمجهندو ۽ مڃيندو آهيان. حميد سنڌي جيئن ته روح رهاڻ جو ايدڀيتر هوندو هو. تنهنڪري منهنجي ذاتي راءِ ۾ حميد سنڌي به سنڌ جي تاريخ جو حصو آهي.

اڄوڪو دور ڏکيو آهي. برابر ڏکيو آهي. پر، ون يونٽ وارو دور تمام ڏکيو هو. ايتري قدر ڏکيو جو جن ون يونٽ وارو دور اڪين سان نه ڏٺو ۽ پوڳيو. سي تصور به نٿا ڪري سگهن ته اصلي مارشل لا ڇا ٿيندي آهي، گهٽ ۽ پست ڪيئن هوندي آهي! اونداهي سُرنگ مان ڪيئن لنگهيو آهي! سُر تريءَ تي رکي ڪيئن جيئبو آهي! کاتيءَ هيٺان ڪنڌ ڏيئي، نينهن جون نعرو ڪيئن هڻبو آهي! اڄوڪي دور ۾ جلسا جلوس ٿي رهيا آهن. ڪتاب ۽ پمفليت ڇپجي رهيا آهن. سخت کان سخت تقريرون ٿي رهيون آهن. اخبارن جا ڪالمر ڪارا ٿي رهيا آهن. اسٽرائيڪون ۽ بائيڪاٽ هلي رهيا آهن! پر، ون يونٽ واري دور ۾ ائين نه هو.

ايوب خان واري مارشل لا اصل ۾ ون يونٽ کي بچائڻ لاءِ لڳائي ويئي هئي. اسان جي جنگ، سنڌ جي جنگ سڌو سنئون ون يونٽ سان جوڙيل هئي، ۽ اڄ سڌي طرح ايوب خان جي مارشل لا سان. اُن زماني ۾، 1956 کان 1968 تائين، نه تقرير جي اجازت هئي، ۽ تحريڪ جي. پڪر ٻوساٽ هئي. ڇپاٽ! خاموشي، سا به قبرستان جهڙي! سياستدان، سنڌ جا، جيئن ته جاگيردار ۽ وڏا وڏا زميندار هئا، تنهنڪري تاريخ جي هر دور وانگر حاڪم وقت، ايوب خان سان ملي ويا، ۽ وڏيون وڏيون وزارتون، ۽ مرتبا وٺي ويهي رهيا. سنڌ جو سودو ڪري ڇڏيائون. ۽ لڪرايائون، سابق صوبه سنڌ.

جواب ۾ سنڌ جي هڪ هڪ اسڪول، ڪاليج، ۽ يونيورسٽي مان آواز آيو. جيئي سنڌ. اهڙي وقت ۾ حميد سنڌيءَ 1960 ۾ پابنديءَ سان روح رهاڻ جاري ڪئي. ماهوار رسالو. سنڌ ۾ ٿرٿلو مڇي ويو. ڪات ڪهاڙا ڀاڙ ٿي ويا. اقبال الاءِ ڪنهن جي لاءِ چيو آهي، تيغون ڪي سائين ۾ ڀل ڪر

جوال هونءَ. حقيقت ۾ روح رهاڻ تيغڻ ۽ تلوارن جي چانوَ ۾ وڌي وڃي ٿي. بيرحم سياسي اُس ۾ چير ۽ چانوَ ٿي پيئي. ڪجهه نالا دل تي تري آيا آهن. اسين سڀئي روح رهاڻ جي پاور هائوس جي پيدوار آهيون. نالا لکندي لکندي ڇڏي ڏنا اٿم.

روح رهاڻ جو مواد مزاحمتي ادب جو مستند حوالو آهي. حميد سنڌيءَ ڪمال پابنديءَ سان رسالو هر مهيني استالن تي پهچائڻ جو بندوبست ڪيو هو. پهرين تاريخ کان به ٿي ڏينهن اڳ رسالو مارڪيٽ ۾ پهچي ويندو هو. ايڏي پابندي، ان کان پوءِ اسان ”سهڻيءَ“ جي اوائل دور ۾ ڏني.

حميد سنڌيءَ ٻين ليکڪن سان گڏ مون کي به لکڻ جي مڪمل آزادي ڏيئي ڇڏي. جيڪي وڻندو هو، جيئن وڻندو هو، ۽ جهڙي فارميت ۾ وڻندو هو، لکندو هوس، ۽ حميد سنڌي چپي ڏيندو هو. هن منهنجيون اهڙيون اهڙيون ڪهاڻيون شايع ڪيون جو طارق اشرف کانسواءِ ٻيو ڪير به ايڊيٽر جيڪر هر گز قبول نه ڪري ها. ان جو نتيجو اهو نڪتو جو منهنجي هڪ ڪهاڻي، ”هڪ لاش ۽ راتين جا رولاڪ“ سبب روح رهاڻ تي 1968 ۾ بندش پئجي ويئي.

پٽ ڌڻيءَ جي عرس تي حميد سنڌيءَ کي ادبي ڪانفرنس هلائيندي ڏنم ته بسنت هال ۾ منعقد ٿيل روح رهاڻ جا ساليانه جشن ياد آيا. ”پتنگن پهه ڪيو مڙيا مڙي مڇ“، واري ڳالهه هوندي هئي. سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ مان ليکڪ اچي گڏ ٿيندا هئا. مون کي اهو جشن به ياد آهي، جنهن ۾ مشاعري جي محفل ۾ شيخ اياز کي صدارت ڪرڻي هئي، عين انهيءَ وقت شيخ اياز لاءِ سرڪار طرفان حيدرآباد ڇڏي وڃڻ، يعني نيڪاليءَ جا احڪام پهتا هئا. اهو جشن، 1968 وارو روح رهاڻ جو آخري جشن هو. ■

منهنجو سُر پيرون

مان پنهنجن جاني دشمنن کي ان ڪري ڪٽ ۾ نه آڻيندو آهيان جو قدرت مون کي دلبر دوستن جي دولت سان نوازي ڇڏيو آهي. مان بنا ڪنهن هڪ جي چوندو آهيان ته منهنجن دلبر دوستن کي منهنجي حياتيءَ کان جدا ڪري ڇڏيو. مان ڪڪ پن ٿي اڏامي ويندس. پٿر وانگر پُري پوندس. تٽل تاري وانگر تاريخن ۾ گم ٿي ويندس.

مان ايڏنگو ۽ سودائي. ڪڏهن پورن ۾ ته ڪڏهن پورن ماسيءَ ۾. شاباس آهي منهنجي دلبر دوستن کي جو انيڪ اوڻائين ۽ اوڳڻن جو مون وڳند کي قبول ڪيو اٿائون. شاهه سائينءَ جي سُر بلاول ۾ بيت وارو وڳند مون کي ڏاڍو وڻي ويو آهي. وڳند ۾ مونکي پنهنجو عڪس نظر آيو آهي. وڳند جي باري ۾ بيت پڙهي، مون محسوس ڪيو ته بيتن ۾ شاهه سائين منهنجو ذڪر ڪيو آهي. ڪارو ڪوجهو بدبودار غليظ عيبن هاڻو نڌڻڪو ۽ ندورو! پر، مان دوستن کي قبول آهيان.

مان ٽيهن سالن 1960-1990 کان ادب جي بارگاهه جو سوالي آهيان. ان دوران فقط حميد آخوند مون کي پٽ ڏئيءَ جي ميلي تي سڏايو آهي. فقط حميد آخوند. انهن ٽيهن سالن ۾ انيڪ منتظم آيا، شاهه لطيف جي ميلي جي ڪارروائي هلائي هليا ويا، پر مون وڳند کي پٽ شاهه ۾ پير پائڻ نه ڏنائون. ”وڳوڙي آهي. ميلي کان پري رکوس، ڪم نه ڦٽائي وجهي!“

حميد آخوند مون کي جڏهن به پٽ ڏئيءَ جي ميلي تي گهرايو آهي، جيءَ ۾ جاءِ ڏيئي گهرايو آهي. ايڏو خيال رکندو آهي جو ششدر ڪري وجهندو آهي. بي انتها مصروفيت جي باوجود ايندي ويندي پيو پچندو ڪيئن آهيو. نيڪ ته آهيو نه. ڪا تڪليف ته ناهي! تڏهن، دل چاهيندي آهي ته ٻانهن کان جهلي وٺانس، چوانس ايڏو پيار نه ڏي بابلا، ايڏو پيار نه ڏي. مان ڪيڪٽس آهيان، موسمن جي بير حميءَ ۾ اُسرندو آهيان. پيار ملندو ته مري ويندس!

۽ پوءِ ائين ئي ٿيو پٽ ڏئيءَ جي ميلي تان موٽندي منجهند جي مانيءَ لاءِ عنايت بلوچ جي سڏ تي ريڊيو پاڪستان حيدرآباد جي چائنٽ وڃي ورتم. زندگيءَ جا ڪڏهن نه وسرندڙ چار سال مون ريڊيو پاڪستان حيدرآباد ۾ گذاريا آهن. ڪيس، انڪوائريون، ڪارروائون، وٺ پڪڙ! خوابن کي تعبير ملي، ۽ تعبيرن کي خواب. مرهم ڏسي دل زخمن لاءِ دل ٻڌي بيٺي. حاصل ۽ لاهاصل جي وچ ۾ مون کي چينو مليو. ننڍڙو پتڪڙو سهڻو ۽ سٻاجهڙو! هن منهنجين ڪهاڻين کي قيد ۽ پابندين کان آزاد ڪري ڇڏيو. هيٺو وڏو ٿي ويو آهي. يونيورسٽيءَ ۾ پڙهندو آهي. خوشبوءِ وانگر ساهن ۾

سانڊيل رهندو آهي. ريڊيو پاڪستان جون انيڪ يادگيريون آهن. پوڙهو ٿي ويو آهيان. ڪٿي وساري نه ويهان. سوچيان ٿو. دل پڪي ڪري قلم بند ڪري ڇڏيان.

عنايت بلوچ کي ڏسي مون کي رائيڊر هيگرڊ جي ناول ”شي“ واري چوڪري ياد ايندي آهي جيڪا گمنام عبادتگاهه ۾ ٽن هزار سالن کان هڪ شخص جو انتظار ڪري رهي آهي – ۽ ٽن هزار سالن کان جوان آهي. سهڻو سمارت ۽ ٺاهوڪو عنايت الاءِ ڪنهن جي انتظار ۾ هميشه کان جوان آهي! قربانتو ڪرو. دل کولي تهڪ ڏيئي ڪلڻ وارو. ايڏي سڪ سان مليو جو اُداس ڪري وڌائين. ڪلن پل ۾ اهڙي ڪا ڳالهه ڪيائين جو ڪلائي وڌائين. چيائين. مانيءَ کان پوءِ تنهنجو انٽرويو رڪارڊ ڪبو! ڏاڍو عجيب لڳو. ساڳيا اسٽوڊيو جتي مون انيڪ پروگرام پروڊيوس ڪيا هئا، اُتي مان پاڻ انٽرويو ڏيندس! اسٽوڊيو جي تعمير اهڙي نموني ڪئي ويندي آهي جيئن پڙاڏو پيدا نه ٿئي. پر جڏهن به ڪنهن ڊرامي دوران يا موسيقيءَ جي پروگرام دوران پڙاڏي جي ضرورت محسوس ٿيندي آهي تڏهن مشينن ذريعي ايڪو چيمبر مان پڙاڏو پيدا ڪري وٺبو آهي. تڏهن، مون کي خيال آيو ته ايڪو چيمبر پڙاڏو پيدا ته ڪندو آهي، پر پڙاڏو محفوظ ڪري نه سگهندو آهي. چئن سالن جا پڙاڏا منهنجي روح ۾ محفوظ آهن – منهنجو سرمايو آهن.

عنايت بلوچ مانيءَ تي زيب سنڌي ۽ تاج جويي کي به گهرايو هو. مانيءَ دوران ڳالهين جو ذڪر ٻئي دفعي ڪبو. باقي هڪ ڳالهه جو ذڪر ضرور ڪندس ته سنڌي ادب کي وڏي سگهه ۽ ذات واري نئين تهلي ملي آهي – طارق عالم، انعام شيخ ۽ نصير مرزا سان ملي مون فخر وچان آسمان ڏانهن ڏٺو هو.

اسٽوڊيو ۾ انٽرويو جو ذڪر في الحال نه ڪندس. پهرين سوال جي پيڙا اڄ تائين اندر ۾ موجود آهي. سوال جي ساخت ته مون کي ياد ناهي، پر سوال جو مفهوم مون کي ياد آهي. وڏين ۽ اُداس اکين واري سباجهڙي شبنم – گل مون کان پڇيو هو: اوهان ڪٿي لکيو آهي ته مان خزائن جو ليڪڪ آهيان – بهارن ۾ روئي پوندو آهيان، ائين چو آهي؟

ان کان اڳ جو مان رڪارڊنگ روڪائي ڇڏيان، شبنم گل پڇيو هو: سنڌو ڪير آهي؟ جواب مون کي ياد ناهي. پر، مون کي ڪٿي اهو به لکيو آهي ته مان ٿوهر آهيان – بيابان ۽ ويرانين ۾ وڌندڙ ۽ اُسرندو آهيان. مٽي پڇاڻان ماڻهو منهنجن ڪنڊرن مان انيڪ سوالن جا جواب ڳولي لهندا.

ڇَه سُر ٻين جا، منهنجو سُر پير وين آهي. ■

تاريخ جو خاموش شاهد

تاريخ جو خاموش شاهد، جنهن رت جون نديون ڏسڻ کان پوءِ ڳالهائڻ ڇڏي ڏنو آهي، هال جي ڏوراهين ۽ اونداهي ڪنڊ ۾ ويٺو هو. بنگلاديش جي ثقافتي وفد جي راڳ رهاڻ واري محفل ڏسي رهيو هو. ڪجهه دير اڳ عابده سلطانه جڏهن سونار بنگلاديش وارو گيت آلاپيو هو. تڏهن تاريخ جي خاموش شاهد ڪنڌ ورائي هيڏانهن هوڏانهن ڏنو هو. سمورو هال ماڻهن سان سٿيل هو. هال ۾ هڪ طرف قائد اعظم جي ۽ ٻئي طرف علامه اقبال جي تصوير تنگيل هئي. بيحد طاقتور اسپيڪرن مان سونار بنگلاديش وارو گيت گونجي رهيو هو. ڪا چُر پُر نه ٿي. ڪا وٺ پڪڙ نه ٿي. ڪي به ڇاپا نه لڳا. سي آءِ ڊي، انٽيليجنس، ۽ پوليس تحرڪ ۾ نه آئي. لانگ بوتن ڪُڪ مارچ نه ڪئي. ڪجهه به نه ٿيو. ويهن سالن م سڀ ڪجهه بدلجي ويو هو.

ويهن سال اڳ 1970 ۾ بنگلاديش جون نالوزبان تي اُٿڻ وڌي ۾ وڏو ڏوهه هو – گناهه هو غداريءَ جي مترادف هو. ۽، غداريءَ جي سزا موت هئي! پر تڏهن، مرڻ مهڻو نه هو. موت منهندي ٿي پيو هو – هر گهوت اڻموت سوريءَ جو سينگار ٿي پيو هو. ۽ اهو سڀ ڪجهه اوچتو نه ٿيو. تاريخ جو خوني ۽ دردناڪ باب اوچتو ڪلي نه پيو هو. تاريخ ۾ آخري معرڪي کان گهڻو اڳ حالتون تبديل ٿينديون آهن. هڪ غلطي ٻئي غلطيءَ کي جنم ڏيندي آهي. ميدان هموار ٿيندو آهي. هڻڻ، هڪلڻ، پيلي سارڻ جو سمو ويجهو ايندو آهي. رُڪ وهندي راند ۾ سِرُ ڏيئي سرهو ٿيڻ جو وقت سِرَ تي اچي بيهندو آهي. تڏهن، آخري معرڪي کان پوءِ سڀ ڪجهه بدلجي ويندو آهي. جن کي باغي ۽ غدار جو فرمان ٻڌائي ڦاهين تي چاڙهيو ويندو آهي، سي اڳواڻ ٿي پوندا آهن – انقلاب جا هيرو سڏجڻ ۾ ايندا آهن.

تاريخ جي خاموش شاهد کي 1955 ۽ 1956 وارو دور ياد آيو. پنجڻيهه چئنيهه ورهيه اڳ وارو زمانو! ڀڳل تڻل ۽ مضحڪ خيز اسيمبليءَ ۾ پاڪستان جي پنجن صوبن، سنڌ، پنجاب، سرحد، بلوچستان، ۽ مشرقي پاڪستان جي ميمبرن جي وڃڻ اهڙي نموني هئي جو فقط هڪ صوبي، مشرقي پاڪستان جا ميمبر آباديءَ جي آڌار تي اسيمبليءَ ۾ گُل ميمبرن کان اڌو اڌ هئا. سنڌ، پنجاب، سرحد، بلوچستان جي گڏيل ميمبرن جو تعداد مشڪل سان مشرقي پاڪستان جي ميمبرن جي برابر ٿي پئي سگهيو. اها ڳالهه اقتدار جي بکين، مغربي پاڪستان جي جاهل، اڻڀڙهيل، ۽ عقل جي آئڻن

سياستدانن کي دل ۾ ڪنڊي وانگر پئي چپي.

تعداد کان سواءِ، مغربي پاڪستان جي چئن صوبن ۽ مشرقي پاڪستان جي ميمبرن جي وچ ۾ تعليم، سماجي ۽ سياسي شعور ۽ اقتصادي حالتن جو وڏو ويڇو هو. مغربي پاڪستان جي چئن صوبن جا ميمبر جاگيردار، سردار، گزنگ زميندار، چوڌري ۽ خان هئا. سندن تعليم ناقص، ذري گهٽ جاهل، سياسي ۽ سماجي، ۽ معاشرتي سوچ کان بنهه وانجهيل هئا. سندن چال چلت، اُٿڻي ويهڻي جاگيرداري نظام جي نمائنده هئي. پنهنجي مرضيءَ جا انسيپيڪٽر، تپيدار ۽ مختيارڪار پنهنجي ٽڪ ۾ رکائڻ ۽ عياشيءَ کانسواءِ ڪين ڪنهن قسم جي سماجي ۽ سياسي تبديليءَ سان دلچسپي نه هئي.

ان جي برعڪس مشرقي پاڪستان جا ميمبر، ذري گهٽ سڀئي، هيٺين، ۽ هيٺين وچولي طبقي جا عام انسان هئا - اعليٰ تعليم يافته، سياسي، سماجي ۽ اقتصادي حالتن ۾ تبديلي آڻڻ لاءِ انقلابي سوچ رکندڙ، مخلص، ۽ اخلاقي طرح نيڪ هئا.

ان کان اڳ جو پاڪستان ۾ سياسي سماجي ۽ اقتصادي تبديلي، يا ڪو انقلاب اچي، مغربي پاڪستان جي سياستدانن، ڪامورن ۽ جرنيلن سان ملي پڳت ڪري اسيمبليءَ ۾ بنگالين سان مقابلو ڪرڻ لاءِ مغربي پاڪستان جي ماڻهن تي ون يونٽ مڙهي ڇڏيو. خبرن ۾ جڏهن به سنڌ جي نالي سان گڏ لفظ سابقه استعمال ٿيندو هو يعني سنڌ کي سابقه صوبه سنڌ سڏيو ويندو هو. تڏهن سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ مان موت ۾ آواز ايندو هو - جيئي سنڌ. ان آواز سموري مغربي پاڪستان کي لوڏي ڇڏيو. لڏندڙ لمنڊڙ ٽوٽين ۽ ٽپين تي بينل ون يونٽ کي تقويت ڏيڻ لاءِ 1958 ۾ ملڪ سان پهرين مارشل لا لاڳو ڪئي وئي. ايوب خان جي مارشل لا جنهن 1963 ۾ هڪ ڪراڙي، ضعيف ۽ اڪيلي عورت فاطمه جناح کي رڪارڊ ٽوڙ ڏانڊلين واري چونڊ ۾ شڪست ڏيئي، پاڻ کي فيلڊ مارشل جو لقب ڏنو هو.

باقي سڀ ڪجهه تاريخ جو آڻ لکيل آهي، جنهن کي پاڪستان جي مستند تاريخ ۾ شامل نه ڪيو ويو آهي - نوجوان نسل کان لکايو ويو آهي. نوجوانن کي غلط تاثر ڏيئي، پنهنجيون فاش سياسي غلطيون ۽ ناقابل معافي ڏوهه لکائڻ لاءِ ٻڌايو ويو آهي ته بنگالي، اسان مغربي پاڪستان جي پاڪ مسلمانن جي مقابلي ۾ گهٽ درجي جا مسلمان، گهٽ درجي جا محب وطن هئا. هو هندستان جا ايجنٽ هئا. سندن ثقافت هندوآڻي هئي، تنهنڪري اسان کان ڌار ٿي ويا!

تاريخ جو خاموش شاهد ماڻ ۾ غلطان هو ۽ شميم آرا نپيا ۽ شبيلي محمد جو ڪٽڪ رقص

ڏسي رهيو هو جيڪو رابيندر نات ٿيگور جي ڪوٽائن تي مبني هو. اُداس اکين سان تصور ۾ هو انهن کي ڏسي رهيو هو جيڪي اسان کان وڌيڪ ذهين، وڌيڪ پڙهيل ڪڙهيل ۽ وڌيڪ سياسي ۽ سماجي سوچ ۽ شعور رکندڙ هئا. هنن سياست جي نالي ۾ مغربي پاڪستان جي غنڊه گرديءَ کي قبول نه ڪيو هو. رت ۽ باهه جي درياه مان لنگهي وڃڻ جي باوجود هو اسان جي سياسي داداگيري ۽ غنڊه گردي ختم ڪرائي نه سگهيا، ۽ اسان کان جدا ٿي ويا هئا.

فردوسي رحمان جي بنگالي گيتن کان پوءِ، آخر ۾ فنڪارن جڏهن بنگلاديش جو قومي نغمو آلاپيو تڏهن تاريخ جي خاموش شاهد سان گڏ احترام وچان پاڪستان جي اعليٰ عملدار ۽ عهديدار به اُتي بيهي رهيا. ■

پروفيسر عبدالعلي قلباڻي

مون کي جيستائين ياد ٿو پوي، جڏهن به ڪو پروفيسر رٽائرمينٽ کي ويجهو پهچندو آهي، يا رٽائر ٿي ويندو آهي، اخبارون نه چئن پنجن ڪالمن واريون خبرون شايع ڪنديون آهن۔ نه سرخيون لڳائينديون آهن، ۽ نه ايڊيٽوريل لڪنديون آهن. رسالا، رٽائر ٿيندڙ پروفيسر جي باري ۾ صفحن جا صفحا ڪارا نه ڪندا آهن. سندس رٽائر ٿيڻ کان مهينن جا مهينا اڳ اخبارن ۽ رسالن ۾ خبرن، خطن، بحثن ۽ تاثرن جا سلسلا نه هلندا آهن. کيس تحسينن جا خراج پيش نه ڪيا ويندا آهن. هڪ پروفيسر ماٿڙي ڪري، پنهنجو قلم کيسي ۾ وجهي، بنا ڪنهن سلامي وٺڻ جي رٽائر ٿي ويندو آهي. مون کي اُن دانشور سان ملڻ جو شوق آهي جنهن چيو هو ته قلم تلوار کان طاقتور آهي. بابا سائين، قلم اڳڻ وجهڻ، ۽ گڻ مان مڙ ڪيڏڻ جي ڪم ايندو آهي. يا، وڌ ۾ وڌ ڪنهن فرمان تي صحيح ڪرڻ لاءِ قلم جي ضرورت محسوس ڪئي ويندي آهي۔ سا به انڪري جو تلوار سان صحيح ڪري نه سگهي آهي.

مون کي ياد ڪونهي ته جڏهن علامه آءِ آءِ قاضي جن رٽائر ٿيا هئا، تڏهن، سندن رٽائرمينٽ کان مهينن جا مهينا اڳ اخبارن ۽ رسالن سندن ڪارنامن جي باري ۾ ڪي خبرون شايع ڪيون هيون! مون کي ياد ڪونهي ته پروفيسر اڪرم انصاريءَ جن جڏهن رٽائر ڪيو هو، تڏهن سندن رٽائر ٿيڻ کان اڳ رٽائر ٿيڻ مهل، ۽ رٽائر ٿيڻ کان پوءِ اخبارن ۽ رسالن ڪهڙي قسم جون خبرون شايع ڪيون هيون! بيشڪ انگريزيءَ جا انيڪ استاد ڏناسين، پر، پروفيسر اڪرم انصاريءَ جن پنهنجو مٿ ڀاڻ هئا. سائين علامه آءِ آءِ قاضي جن وانگر انگريزيءَ جو لهجو نيٺ ڏيسي، پر علم، ڄاڻ ۽ آگاهي ايڏي جو ويٺو ٻڌجين! رٽائر ٿيا هئا، ته اخبارن ڪالم ڪارا نه ڪيا هئا.

ساڳي طرح منهنجا محسن، منهنجا مهربان، منهنجا مشفق، منهنجا استاد سائين عبدالعلي قلباڻيءَ جن هئا. سادا، نماڻا، ۽ ٻاجههرا. مان ايڏو ارڏو ڇٽو، ۽ ڪرڪيٽ جي عشق ۾ چريو، پر ڪڏهن به دم ڌڙڪو يا مارڪُٽ نه ڪيائون. رڳو پيار ڏنائون اين جي وي هاءِ اسڪول ۾ مون کي سنڌي پڙهائي هئائون ڪرڪيٽ لاءِ منهنجي عشق کي ڏاڍي دلچسپيءَ سان ڏسندا هئا. روڪ ٽوڪ نه ڪندا هئا. پيرڊن مان گم، هوم ورڪ ڪڏهن پورو ڪري نه سگهان، سائين تڏهن به مهربان! امتحان ويجهو اچن ته گهر گهرائين. شاهه، سچل ۽ سامي وينا پڙهائين، ۽ سمجهائين. نثر هجي يا نظم، روح اهڙو ريجھائين، جو علم ۽ ادب جي چاهه جو چشڪو سڄي ڄمار لاءِ ڏيئي ڇڏين.

سائين، پروفيسر عبدالعلي قلباڻيءَ جن اڳتي هلي، سنڌي ٻولي ۽ ادب جي نامور استادن ۾ شمار ٿيا. سائين جن فل پروفيسر ٿي رٽائر ڪيو. جڏهن ليڪچرار هئا، تڏهن پاڻ کي ليڪچرار لکيو ۽ ٻڌايو هئائون. ليڪچرار هوندي پاڻ کي ڪڏهن به پروفيسر نه سڏايو هئائون. ۽ پوءِ، اڳتي هلي جڏهن سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب جا پروفيسر ٿيا تڏهن پروفيسريءَ جي رتبي لاءِ فخر جو سبب ٿيا. منهنجي بد نصيبي جو ڪاليج ۾ مان سندن شاگرد هئڻ جي سعادت حاصل ڪري نه سگهيس. ڪرڪيٽ جي عشق ۾ ڪاليج کان ٻئي ڪاليج، ۽ هڪ يونيورسٽيءَ کان ٻئي يونيورسٽيءَ ۾ ياتراون ڪندو رهيس، پر سندن شفقت کان ڪڏهن به محروم نه رهيس. ايندي ويندي سندن چائنٺ چمندو هوس.

ميٽرڪ پيري 1953 ۾ هڪ دفعي ڪلاس ۾ مرڻ جو ذڪر ڪندي وينا. ان ڳالهه کي ٿيهر پنجڻيه سال گذري ويا آهن. لفظ مرڻ لاءِ ٻيا لفظ بورڊ تي لکڻ شروع ڪيائون ته سمورو بورڊ پري چڙيائون. ڪجهه لفظ مون کي اڄ تائين ياد آهن - چولو مٽائڻ، ڪوچ ڪرڻ، هليو وڃڻ، الوڻ، اُسهرڻ، سڏ ورائڻ، حق سان هڪ ٿيڻ، فوت ٿيڻ، گذاري وڃڻ حقيقت جو حصو ٿيڻ، راهه رباني وٺڻ، ساهه ڏيڻ، سج وانگر لهي وڃڻ، وغيره. ارڙهي کان ارڙو شاگرد سندن علم ۽ ڏاهپ آڏو بيوس هوندو هو. ظفر ڪاظمي تنهن زماني ۾ اين جي وي اسڪول جو هيرو ۽ سخت ڏنگو شاگرد هوندو هو. سو به سائين عبدالعلي قلباڻيءَ جن جي قدمن تي اچي ڪرندو هو.

تن ڏينهن ۾ اين جي وي هاءِ اسڪول ڪراچي جو نڪ هوندو هو. سندس شمار ڪراچيءَ جي ٻن نامور اسڪولن سان ٿيندو هو. سينٽ پيٽرڪ، ۽ ڪراچي گرامر اسڪول. سائين عبدالعلي قلباڻيءَ جن اين جي وي اسڪول ۾ شاگردن جي جنهن ڪيپ کي پڙهايو انهن مان ڪجهه نالا دل تي تري آيا آهن - عبدالحفيز پيرزادو، رشيد آخوند، شفيق دريشاڻي، عبدالفتاح ميمڻ، سرجن نصير شيخ، مقبول حسين، پروفيسر ڊاڪٽر نظير مغل، سرجن امداد بلوچ، هاليڊي ان ۽ پرل ڪانٽينيٽل وارو صدرالدين صدر، پروفيسر ڊاڪٽر رشيد احمد شاهه بخاري، عبدالرزاق بلوچ، جنهن عالمي ۽ ايشيائي راندين ۾ پاڪستان جي نمائندگي ڪئي، تنوير عباسي، ۽ انيڪ.

مون کي ياد آهي، سائين جن، پروفيسر عبدالعلي قلباڻيءَ جن جڏهن رٽائر ٿيا هئا، تڏهن سندن رٽائر ٿيڻ کان اڳ، رٽائر ٿيڻ مهل، ۽ رٽائر ٿيڻ کان پوءِ ملڪ جي اخبارن پنجن ڇهن ڪالمن واريون سرخيون ۽ سرخين سان خبرون شايع نه ڪيون هيون. هڪ پروفيسر رٽائر ٿيو هو، جنهن جي هٿ ۾ قلم هو - جنهن جي هٿ ۾ تلوار نه هئي. ■

هڪ گول ڪير جي اڪيلائي

هيءَ گهڻو گهڻو اڳ جي ڳالهه آهي. غور سان پڙهجو. ڳالهه راند روند جي آهي. اڄ دل تي تري آئي آهي. اسلام آباد جي ڪوفي ۾ ڪو اهڙو بني بشر ڪونهي جنهن سان اندر جو حال اورجي. جنهن جي آڏو دل جي سيني مان ڪڍي ٻاهر رکجي. جنهن کي ڏسو. عافيت جي علامت وارن ٽن پوئلڙن وانگر ڪنهن جو هٿ وات تي رکيو آهي. خاموش رهڻ جي علامت. ڪنهن جو هٿ اکين تي رکيل. ٻرائيءَ ۽ پلائيءَ، بلڪه ڪجهه نه ڏسڻ، يعني نظر انداز ڪري ڇڏڻ جي علامت. ۽ ڪنهن جا هٿ ٻنهي ڪنن تي. يعني آهون ۽ دانهون، پڙاڏا ۽ سڏ نه ٻڌڻ، يعني دنيا ۾ ٻوڙو ٿي رهڻ جي علامت! تنهن علامتي پوئلڙن جون انيڪ شڪليون اوهان کي اسلام آباد ۾ نظر اينديون. اسلام آباد ۾ اوهان کي انيڪ ماڻهو ملندا جن کي اڪيون هونديون آهن، پر هو ڏسي نه سگهندا آهن. اوهان کي اهڙا ماڻهو به ملندا جن کي وات ۽ وات ۾ هڪ زبان هوندي آهي، پر هو ڳالهائيندا نه آهن. اوهان کي اهڙا ماڻهو به ملي ويندا جن کي ٻه ڪن لونڊڙين کان ڪجهه هيٺ نمايان نظر ايندا آهن، پر هو ٻڌي نه سگهندا آهن. يعني، دنيا ۾ رهي ڪجهه نه چوڻ، ۽ ڪجهه نه ڏسڻ ۾ انسان لاءِ عافيت آهي. ان ۾ ئي انسان لاءِ نجات جي راهه آهي!

عافيت جي ٽن پوئلڙن جهڙا اسلام آبادي نه ڪنهن موضوع تي ڳالهائيندا آهن. نه ڪنهن موضوع تي بحث ٻڌندا آهن، ۽ نه ئي گهوڙن ۽ گهوٽن کي جيئندي مرندي ڏسندا آهن. هوفقط گريڊن، پگهارن جي نون اسڪيلن، بدلي ٿي ويندڙ ۽ بدلي ٿي ايندڙ آفيسرن، ۽ سيڪٽرن ۾ ڪارنر پلائن جي قيمت بابت ڳالهائيندا آهن، ڳالهيون ٻڌندا آهن، ۽ ڳالهين تي عمل در آمد ٿيندي ڏسندا آهن. اهڙن ماڻهن جي دستيءَ ۾، اهڙن ماڻهن جي بستيءَ ۾ ڪنهن سان ڳالهائجي! ڪنهن سان اندر جو حال اورجي! سوچيم، اوهان سان دل جي ڳالهه ڪندس. اڄوڪي ڪالم ۾، دل تي تري آيل هڪ قديم ياد جو ذڪر ڪندس. ڳالهه راند روند جي آهي. ڏسڻ ۽ ٻڌڻ ۾ پارائي آهي، پر موجوده دور ۾ پاڻ کي ڪسوتيءَ تي پرڪٽ جهڙي آهي.

ڳالهه ڪرڻ کان اڳ، مون کي تمهيد لاءِ ٿورڙي اجازت ڏيو. ڪرڪيٽ منهنجو پهريون عشق هو ۽ آهي. ڏاڙهي چٽي، يعني اچي ٿي ويڃڻ جي باوجود منهنجي عشق ۾ ڪو فرق نه آيو آهي. اخبارن ۾ عراق جي جنگ جون خبرون هجن، حاڪم وقت جي تختي اونڌي ٿيڻ، اقتدار مان نڪرڻ، ۽ اقتدار ۾ اچڻ جون خبرون هجن، مسلمانن کي ٻيهر مسلمان ڪرڻ جون خبرون هجن، مان اخبارن ۾ سڀ

کان اڳ راندين جون خبرون پڙهندو آهيان. ڇڻ نشو آهي! عمر سان گڏ وڃي ٿو چڙهندو! راندين ۾ مون کي ايتريون معنائون نظر اينديون آهن، جن جو ڪوانت ڪونهي. اهڙي طرح سنجيده رانديگر مون کي عام ماڻهن کان مون کي بلڪل مختصر نظر ايندا آهن. سندس اُٿڻ ويهڻ، ڳالهائڻ ٻولھائڻ ۽ مرڻ جيئن عام ماڻهن جهڙو نه هوندو آهي. هو هوندا ته هن ديس جا آهن، پر لڳندا پرديسي آهن.

هڪ گول ڪيپر مون کي اڄ تائين ان ڪري ياد آهي، جو هو بال جي انتظار ۾ گول آڏو ائين پيو ڦرندو هو جهڙو چيتو! نرڙ تي گهنج - اڪيون چڪيل - ڏورن، سٿرن ۽ پنين جون مشڪون وٽيل - ڪنڌ جون رڳون اُڀريل! نڪ جون ناسون ڦوڪيل! هڪ دفعي ميچ جي فيصلي لاءِ پينلٽيءَ جون پنجن منجهان چار ڪڪون روڪي هزارين تماشاڪين کي تعجب ۾ وجهي ڇڏيو هئائين، پر پنجن ڪڪ تي گول کائي ويٺو هو. ايڏو جنوني جو گول جي لوهي پول سان ٽڪر هڻي مٿو ڦاڙي وڌو هئائين.

هن هڪ دفعي مون کي ڏاڍو عجيب شعر ٻڌايو هو. ڪنهن جو هو مون کي ياد ناهي. مون کي شعر به ياد ناهي، پر شعر جو مفهوم ياد آهي:

منهنجو ڏوهر اهو آهي،

جو مان پنهنجن دوستن کان مختلف آهيان -

مان بهادر ته آهيان،

پر، هاراييل لشڪر ۾ شامل آهيان.

انهن ئي ڏينهن ۾ مون هڪ ڪهاڻي لکي هئي، جنهن جو عنوان هو ”هڪ گول ڪيپر جي اڪيلائي.“ ادب جي بارگاهه ۾ سجده ريزين جو اهو منهنجو ابتدائي دور هو. ايڊيٽر صاحب ڪهاڻي ان ڪري شايع نه ڪئي جو کيس ڪهاڻيءَ جو عنوان سمجهه ۾ نه آيو هو. ڏهن رانديگرن جي موجودگيءَ ۾ يارهون رانديگر، گول ڪيپر اڪيلو ڪيئن آهي!

پر، ٿيندو ائين آهي جو هزارن جي هجوم ۾ هڪ انسان هيڪلو هوندو آهي - اڪيلو ڪيپر هوندو آهي. ۽ بال جو انتظار ڪندو آهي.

راند جي حوالي سان جيڪا ڳالهه ڪرڻ پئي چاهيم، سا رهجي ويئي آهي. هڪ سني ٽيم جي مسلسل شڪستن جي ڳالهه آهي. ايندڙ هفتي ڪنداسين. ■

منصور الحلاج جو ملڪ

آمريڪا ۽ عراق جي جنگ کي اڄ خيرون سان سترهن ارڙهن ڏينهن ٿيا آهن. دنيا جا جديد ترين هٿيار پهريون دفعو استعمال ٿي رهيا آهن. هڪ اندازي مطابق روزانو استعمال ٿيندڙ بارود، بم، ميزائيلن، هلندڙ ۽ ڪرندڙ هوائي جهازن جي، بحري جهازن، ٽينڪن ۽ هٿيارن جي قيمت ايڏي آهي، جو هڪ سال تائين سموري دنيا جي ڌڻريل عوام کي اجهو اٿو. ٿو ڏيئي سگهجي ٿو! ان تخميني مطابق، پنڌرهن سورهن سالن تائين بڪ ۽ افلاس جي پوت کي پري رکڻ، ۽ انسان جي آئيندي کي مستقبل جي روشني لاءِ ضمانت ڏيڻ واري سگهه پنڌرهن سورهن ڏينهن ۾ سڙي پسم ٿي چڪي آهي. انسان اڄ تائين بڪ، بيروزگاري، ۽ غربت خلاف ايڏي وڏي جنگ نه جوتي آهي، جيڏي جنگ، هر دور ۾، هن هڪٻئي خلاف جوتي آهي.

دنيا ۾ ڪجهه جانور اهڙا به ٿيندا آهن، جيڪي هڪٻئي کي برداشت نه ڪندا آهن. پنهنجي نسل جا دشمن هوندا آهن. اهڙن جانورن ۾ ڪتن، بگهڙن، ۽ چراخن سان گڏ انسان جو به شمار ٿيندو آهي. ڪتا، بگهڙ ۽ چراخ هڪٻئي جو ماس پٽڻ، ۽ خون پيئڻ لاءِ ڪو بهانو تلاش نه ڪندا آهن. ڏسنديئي هڪٻئي تي حملو ڪندا آهن. انسان جيئن ته سوچيندڙ جانور آهي، تنهن ڪري هڪٻئي کي ماري ناس ڪرڻ لاءِ نهايت موثر بهانا ۽ سبب تلاش ڪندو آهي. اڄ تائين جيڪي به جنگيون ٿيون آهن، سي مذهب، ملڪ، گيري، نسلي امتياز ۽ اقتصادي نظرين جي پرچار ۽ وسيلن تي قبضي خاطر لڙيون ويون آهن. ڪجهه جنگيون انصاف ۽ امن جي نالي ۾ لڙيون ويون آهن، جيئن موجوده جنگ! سوال، ڪجهه عرصي کان، هليو پئي ته عراق کي ڪويت تي قبضو ڪرڻ گهرجي ها، يا نه! سوال جي حق ۾، ۽ مخالفت ۾ ڪجهه جواب دليلن سان، ۽ ڪجهه دليلن کان سواءِ، دنيا ۾ هوا وانگر هلي رهيا هئا. دنيا ڪنهن هڪ واضح جواب جي منتظر هئي، ۽ منتظر آهي. هينئر پيو سوال گردش ڪري رهيو آهي، ته آمريڪا، پنهنجين اتحادين کي ساڻ ڪري، عراق تي تاريخ جو وڏي ۾ وڏو هوائي حملو ڪري ها، يا نه! عراق خلاف ايڏي خونخوار جنگ جوتي ها، يا نه! ڪو هڪ جواب دنيا جي آڏو نه آيو آهي. دنيا جواب خاطر ورهائجي وئي آهي. مغربي ملڪ، جيڪي اتحادي فوجن جي پشت ڪري رهيا آهن، سي ان جنگ جي حق ۾ آهن. هنن جو چوڻ آهي ته جنگ انصاف جي بالادستيءَ لاءِ جوتي ويئي آهي. مشرقي دنيا ۾ تعين جا ملڪ ان جنگ کي جارحيت جو نالو ڏيئي رهيا آهن. اقتصادي طرح ڌڻريل ٽئين دنيا جي ملڪن ۾ ڏاڍي عجيب ڪيفيت آهي. حڪومتون

مجبورين سبب جنگ جي حق ۾، ته عوام جنگ جي خلاف!

مونکي لڳي ٿو ته عربستان واري جنگ انهن ٻن سوالن جي حتمي جواب لاءِ جوتي ويئي آهي. جنگ هلي رهي آهي. مان، يهودين جي سرمايي سان قائم ڪيل ۽ هلندڙ بين الاقومي ٽيليويزن سروس، سي اين اين (CNN) تان جنگ جا احوال ڏسي ۽ ٻڌي رهيو آهيان. ڪراچيءَ کان ٻاهر توهان سي اين اين جا ڪارناما نه ڏٺا هوندا - فقط ٻڌا هوندا. سڌريل ۽ ترقي يافته دنيا ۾ جنگ فقط هٿيارن پنهنوارن سان نه لڙبي آهي. جنگ نفسياتي حربن سان به لڙبي آهي. جنگي ماهرن ۽ سياستدانن جو چوڻ آهي ته ميدان ۾ جنگ جي ڪاميابيءَ کي يقيني بنائڻ لاءِ نفسياتي جنگ ۾ اڳواٽ فتح حاصل ڪرڻ لازمي آهي. سي اين اين اڄڪلهه اتحادين لاءِ وڏي پيماني تي نفسياتي جنگ ۾ رڌل آهي. اصل ۾ مان گهري نند ۾ ستل هوس جو هڪ دوست اسر ويل جاڳائي جنگ جي خبر ڏني هئي - آمريڪا سڀ کان وڏو حملو عراق تي ڪيو آهي!

نند اڏامي ويئي. مان اسر ويل نند مان نه اٿي سگهندو آهيان. خدا جا نيڪ بنڊا اسر ويل اٿڻ جا سوين دليل ڏيندا آهن - عمر وڌڻ کان وٺي جنت ماڻڻ تائين. پر، مان نياڳو اسر ويل اصل اٿي نه سگهندو آهيان. خدا جي نيڪ بندن کي اهو چئي جند ڇڏائيندو آهيان ته، سي سستائي سونهن، نند عبادت جن جي!

پر، اُن ڏينهن اسر ويل ٽيليويزن هلائي مان فرش تي ويهي رهيس. جنگ کي شروع ٿئي ڏيڍ ڪلاڪ ٿيو هو. سي اين اين ٻڌايو ته آمريڪا جي بمباري پروگرام مطابق جاري آهي، ۽ عنقريب عراق دنيا جي نقشي تان غائب ٿي ويندو.

تن ڪلاڪن کان پوءِ اعلان ڪيائون ته عراق جو صفايو ٿي ويو ۽ ڪجهه دير کان پوءِ صدر بئش دنيا سان خطاب ڪندو.

ڪجهه دير کان پوءِ صدر بئش نمودار ٿيو. سي اين اين جي نمائندن ۽ انائونسن وانگر اعلان ڪيائين ته عراق جو اسان خانو خراب ڪري ڇڏيو آهي! عراق هميشه لاءِ ختم ٿي ويو آهي!

انهن تن ڪلاڪن کان پوءِ لاءِ ڪيترا ڪلاڪ، ڪيتريون راتيون، ۽ ڪيترا ڏينهن گذري ويا آهن جنگ جاري آهي. سي اين اين پاران لاڳيتو دنيا کي يقين ڏياري پيو وڃي ته عراق کي اسان سخت شڪست ڏيئي ڇڏي آهي! مان اڄ ڪلهه دنيا جا ڏنڌا ڌاڙيون ڇڏي ٽيليويزن سيت آڏو ويٺو آهيان، ۽ سي اين اين جون خبرون ٻڌي ۽ منظر ڏسي رهيو آهيان.

خدا ٿو ڄاڻي سي اين اين جون ڪجهه انائونسن عورتون ڏاڍيون سهڻيون آهن، ۽ سندن واتان

نڪتل هر ڳالهه تي يقين ڪرڻ لاءِ دل ڳنڍ ٻڌي بيهندي آهي۔ پل وينيون جنگ کتن ۽ کتائن!
هڪ فوجي جرنيل جو انٽرويو ڏيکاريائون. کانئس پڇيائون ته عراق تي حملي وقت اوهان جو
پهريون مقصد ڪهڙو هو؟ جرنيل ورائيو: اسرائيل جو بچاءِ اسان کي عزيز آهي۔ اسان کي اسرائيل
جي حفاظت ڪرڻي آهي.

مون دل ۾ سوچيو، ڪويت ويچارو ڪيڏانهن ويو!
هڪڙي ڏينهن عراق ٽيليويزن جي رڪارڊنگ ۾ صدر صدام ڏيکاريائون. نماز ۾ بيٺو هو. سي اين
اين جي مبصرن چيو: صدام جنگ سبب سنجيده آهي، ۽ اڪيون هيٺ ڪري ڪنهن سان ڳالهائي
رهيو آهي۔ جنهن سان ڳالهائي رهيو آهي، اهو شخص فريم ۾ نه آهي! پوءِ جڏهن صدام سجدي ۾
ويو تڏهن چيائين: ساري، صدام نماز پئي پڙهي.

اهڙن لا علم ماڻهن کي ڪهڙي خبر ته عراق مولوي علي ع جو ملڪ آهي: عراق امام حسين ۽
سندس ٻاهتر شهيدن جو ملڪ آهي: عراق موسيٰ ڪاظم جو ملڪ آهي: عراق پيران پير دستگير
عبدالقادر جيلانيءَ جو ملڪ آهي: عراق حضرت جنيد بغداديءَ جو ملڪ آهي: عراق ابن منصور
الحلاج جو ملڪ آهي. عراق تي بمباري جاري آهي. ■

1991

راتيون جاڳن جي

اربع رات، جولاءِ جي 31 تاريخ 1991، چينو بيمقصد جاڳيو پئي، هونءَ به، چينو سمهندو گهٽ آهي. عجيب عادتون اٿس. صبح سوڀر، اسر ويل اٿڻ بنهه نه وٽيس. اٿارڻ جي ڪيوس ته ماڳهين وڙهي پوي. ڏينهن ۾ موڱو سست، ۽ ٿوئي. وقت ويٺو ڳڻيندو. سج لٿي کانپوءِ، سانجهيءَ ويلي سجاڳ ٿيندو آهي. اورچ، چست، ڦڙت ۽ حاضر دماغ. ڏٺي بخش ڏني هڪ دفعي چيو هو، ”يار، مونکي لڳي ٿو تنهنجو ننڍو پاءُ چينو اصل ۾ چپرو آهي، يا چمڙو آهي.“

وضاحت گهري هئي مانس، ته چيو هئائين، ”ڏس نه، سج لٿي کان پوءِ هر ڪو ساھ وارو چپري ۽ چمڙي کان سوا پنهنجي پنهنجي وٿاڻ تي وڃي تائڪو ٿيندو آهي. پر، تو وارو پاءُ سج لٿي کان پوءِ جڻ هوش ۾ ايندو آهي، ۽ ڪم کي لڳي ويندو آهي.“

ستارن، ۽ ابجد جي حسابن ۽ ياقوت، زمرد، نيل، ۽ پڪراج جهڙن پٿرن سان مون کي ڪا خاص دلچسپي نه رهي آهي. هڪ دفعي مون ابجد ۽ ستارن سان دلچسپي رکڻ، بلڪه اڀياس ڪرڻ واري ماهر سان چيني جي باري ۾ ڳالهايو هو. هن ڏاڍي حيرت انگيز ۽ واڙو ڪري ڇڏڻ واري سمجهاڻي ڏني هئي.

رات جي وضاحت ڪندي هن چيو هو ته، رات جون انيڪ معنائون آهن. رات جي معنيٰ آهي موت، پُراسرار مخفي، مبهم، الوپ، عدم موجود، اوجھل، اٿام، پناهه ۽ سقوط راتيون جاڳي ڪم ڪرڻ وارا غير معمولي قوت جا مالڪ هوندا آهن. هونانگن جي ٻرن ۾ هٿ وجهڻ وارا، ۽ موت سان اک ملائڻ وارا ٿيندا آهن. هو ايب شاعر، صحافي، اخبار نويس، محقق، فلمون ٺاهڻ وارا، ۽ موسيقار ٿيندا آهن.

مون ڊڄندي ڊڄندي ڪائنس پڇيو ته، ”چور ۽ ڌاڙيل به ته رات جو واردات ڪندا آهن.“ هڪدم ورائيو هئائين، ”ڳالهه واردات جي آهي هڪ واردات سرخرو ڪندي آهي، ۽ ٻي واردات بدنار.“

وري به هڪندي ڪائنس پڇيو هيم، ”سج لٿي کان پوءِ سجاڳ ٿيڻ واري ڪيفيت جو چيني جي ذهني صحت سان ته ڪو واسطو ناهي نه؟“

”هر ذهين شخص، گهٽ ذهين ۽ بيوقوف ماڻهن کي ڪجهه ڪجهه چريو لڳندو آهي.“ ابجد ۽ فلڪيات جي ماهر چيو، ”تنهنجو ننڍو پاءُ بيحد ذهين، ۽ غير معمولي قسم جو ٻار آهي. مون کي

حيرت آهي ته هو تو جهڙي هڪ ڏڏ، چسي، ۽ موڳي مٿر جو پاءُ ڪيئن آهي!“
مان پاڻ ڪنهن ڪنهن وقت چيني جون ڳالهيون ٻڌي سوچ ۾ پئجي ويندو آهيان ته هومون ڏڏ ۽
وائڙي جو پاءُ ڪيئن آهي!

هيءَ ڪالهه رات، اربع 31 جولاءِ جي ڳالهه آهي. مان ذري گهٽ ننڊ ۾ هوس، پر ٿورو ٿورو سجاڳ
هوس جو پنهنجن ڪونگهرن جو آواز ٻڌم پئي.

مون در ڪلڻ جو آواز ٻڌو. اڪيون مهينيدي اُٿي وينس. ڏنم ته چيني ٻاهريون در ڪولي ڇڏيو هو.
تعجب وچان ڪانئس پچيم، ”اڙي چينا، هٿوڙا گروپ، يا ڪات گروپ لاءِ ڪم سولو ڪيو اٿئي ڇا!“
”اڄ جولاءِ جي 31 تاريخ آهي، ادا.“ ”چيني چيو هو.“ اڄ کان پوءِ نه ڏاڙا لڳندا، نه قتل ٿيندا، ۽ نه
چورين جون وارداتون ٿينديون.

”چو چوريون نه ٿينديون ۽ ڏاڙا نه لڳندا!“ پچيم. ”چورن ۽ ڏاڙيلن خودڪشي ڪري ڇڏي آهي
ڇا.“

”هٿيارن موٽائڻ جي آخري تاريخ گذري وئي آهي.“ چيني چيو. ”چورن، ڏاڙيلن، قاتلن پنهنجن
ٻارن جي صدي هٿيار ڦٽي ڪري ڇڏيا آهن.“

پچيم. ”ڏاڙيل ۽ قتل هينئر پڪوڙا وڪڻندا ڇا؟“

ورائڻائين، ”سياستدانن لاءِ ورڪر ٿي ڪم ڪندا.“ ان کان پوءِ چيني جي نرڙ تي گنڊ پئجي ويو.
هو سوچ ۾ گم ٿي ويو. ٿوري دير کان پوءِ ڳالهاڻائين. چيائين، ”ڏاڙا ۽ قاتل بندوق پاڻ ته نه ڪندي
آهي! ڏاڙي ۽ خون لاءِ بندوق نفرت، انتقام ۽ لالچ جي محتاج هوندي آهي. تون ڇا ٿو سمجهين
هينئر ڏاڙا نه لڳندا ۽ خون نه ٿيندا!“

”هٿيارن موٽائڻ لاءِ سرڪار ڪروڙين رپين جا اشتهارا اخبارن، رسالن، ريڊيو ٽيليويزن ۽ فلمن
ذريعي هلايا آهن.“ چيم، ”جن ڪامورن سرڪار کان اشتهارن تي ڪروڙين رپيا خرچ ڪرايا آهن،
تن کي پڪ هوندي ته ايتري خرچ کان پوءِ ڏاڙيل ۽ خوني شرمندگيءَ وچان ڏاڙا هڻڻ ۽ خون ڪرڻ
ڇڏي ڏيندا.“

چيني منهنجي ڳالهه ٻڌي، اڻ ٻڌي ڪري ڇڏي. آسمان هيٺان اوندھ ۾ وڃي بيٺو. اُتان، پريان
ڳالهاڻائين چيائين، ”جيستائين انسان نفرت، حسد، اقتدار ۽ لالچ جي دوزخ ۾ ڪامندو، تيستائين هو
ڏاڙا هڻندو ۽ خون ڪندو. ڏاڙا هڻڻ ۽ خون ڪرڻ لاءِ هٿيارن جو هڻڻ ضروري ناهي. جڏهن هٿيار
ايجاد نه ٿيا هئا، تڏهن به انسان ڏاڙا هڻندو هو ۽ خون ڪندو هو!“

چيم، ”ان جو مطلب آهي ڪروڙين رپين جا اشتهار بي اثر آهن؟“
”اشتھارن ۾ هٿيار واپس ڪرڻ جو چيو ويو آهي.“ چيني چيو، ”اشتھار ۾ اهو نه چيو ويو آهي ته
ڌاڙا نه هڻو يا خون نه ڪريو.“

مون اچرج وڃان چيني ڏانهن ڏٺو.
چيني چيو، ”رات جو پهر ڏوهن، گناهين، ۽ ثوابن ڪمائن جو پهر آهي. جيستائين رات رهندي
ماڻهو ۽ مرون ڏوهه ڪندا، گناهه ڪندا، ثواب ڪندا، طاقتور ڪمزور تي حملہ آور ٿيندو، ۽ ڏينهن
جي روشنيءَ ۾ سرخرو ٿي سامهون ايندو. شب خون هڻڻ وارن کي تمغن سان نوازيو ويندو. جيستائين
رات رهندي، ائين ئي ٿيندو رهندو.“
چينو مون کي ماحول کان وڌيڪ پراسرار محسوس ٿيو. ■

1991

مالڪ پنهنجو ڪرم ڪر تون

اڄ آڪٽوبر 1991 جي پهرين تاريخ آهي. منهنجو اڄوڪو لکيل ڪالم جيڪڏهن وقت سر ٽپال کاتي وارن پريس تائين پهچايو ته خميس ڏينهن، آڪٽوبر جي ٽين تاريخ هلال پاڪستان ۾ شايع ٿيندو. گذريل ست آٺ ڏينهن بنگلاديش جي ثقافتي وفد جي آمد سبب ڏاڍا مصروف گذريا آهن. • اسلام آباد مان روانگيءَ کان اڳ مون ويڊيو ڪيسٽ لاءِ فردوسيءَ رحمان جي گيتن ۽ غزلن جو پروگرام اوپن يونيورسٽي جي ٽيليويزن اسٽوڊيو ۾ رڪارڊ ڪيو هو. فردوسيءَ پاڻ سان چار سازندا آندا هئا. چئن سازندن جو بندوبست اسان ڪيو. نتيجو اهو نڪتو جو اعليٰ پايي جي فنڪاره هڪ هڪ گيت ۽ غزل جي رڪارڊنگ دوران منجهي پئي پئي. صبح جي پنجين لڳي تائين رڪارڊنگ هلندي رهي. ٻئي ڏينهن پروگرام جي ايڊٽنگ ڪيم. آخر ۾ ٿيل آپ ڪارڊ لڳائڻ مهل ويڊيو رائيٽر خراب ٿي پيو. ڳالهه وڃي ٽئين ڏينهن تي پيئي. مون فردوسيءَ سان واعدو ڪيو هو ته بنگلاديش اُسهڻ کان اڳ ڪيس ويڊيو پروگرام جي هڪ ڪيسٽ ڏيندس. ان دوران مون بنگلاديش جي ثقافتي وفد سان گڏجي آيل غير معمولي ڳاڻڻي جي نياز محمد غزلن جي ڪيسٽ لاءِ آڊيو رڪارڊنگ به ڪري ڇڏي هئي. ٻنهي پروگرامن جي ايڊٽنگ، وقت جي پابندي ۽ واعدو پاڙڻ جي جستجو ۾ سمورو هفتو پڪيءَ وانگر اڏامي ويو.

هينئر پوڙهو ٿي ويو آهيان. پڇ ڊڪ وس جي ڳالهه نه رهي آهي. اڳ راتين جون راتيون، ڏينهن جا ڏينهن ۽ هفتن جا هفتا اسٽوڊيو ۾ گذري ويندا هئا، لڪا ٿي نه پوندي هئي. اهڙي جو اهڙو نوبنو! گذريل هفتي به پروگرام هڪ آڊيو ۽ هڪ ويڊيو رڪارڊ ڪيم. ايڊٽ ڪيم، ته روح جي گهرائين تائين ٽڪجي پيو آهيان. اهو ئي سبب آهي جو اڄوڪو ڪالم وقت سر لکي ۽ اُماڻي نه سگهيو آهيان. ڏسجي ته خميس، ٽين آڪٽوبر لاءِ ڪالم مدد تائين وقت تي پهچي ٿو يا سندس نوت سان ٻئي ڪنهن ڏينهن تي شايع ٿئي ٿو!

اڄ، آڪٽوبر 1991 جي پهرين تاريخ، جڏهن هيءُ ڪالم لکي رهيو آهيان، ٻڌو اٿم ڪراچيءَ جي نشتر پارڪ ۾، سائين جي ايم سيد جي گهر سامهون سنڌين جو وڏو جلسو هلي رهيو آهي. اسلام آباد جي ڪوفي ۾ ٻڌو اٿم ته هن دفعي، پنهنجا ننڍڙا ننڍڙا اختلاف وساري، مختلف تنظيمون ۽ شخصيتون جلسي ۾ شامل آهن. پهره ڪيل پتنگن جو تعداد آنت کان ٻاهر آهي. سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ مان پٽ ڏٺيءَ جي پاراتي حيف تني کي هوءَ، وطن جن وساريو، جو توڙ ڪرڻ لاءِ قافلن جا قافلا

اچي گڏ ٿيا آهن. جلسو هلي رهيو آهي. مان جلاوطن، پرديس ۾ اُٻاڻڪو ۽ اُداس، ڏٺيءَ در ٻاڏائي رهيو آهيان۔ شل ائين هجي، جو ننڍڙا ننڍڙا اختلاف ۽ ويڇا وساري ڌرتيءَ جاوا مورڙي ۽ مانگر مڇن جي شهر ڪراچيءَ ۾ اچي گڏ ٿيا هجن! شل ائين هجي! شهر واسين ماڻهن جو سمنڊ ڏنو هجي! اسان اختلافن ۽ ويڇن جو ڌارين ۽ ڌوٽن ڏاڍو فائدو کنيو آهي۔ اسان کي چڙوچڙ ۽ چڙوچڙو ڪري مايوسي، ڪمهمتيءَ نراسائيءَ ۽ نا اميديءَ جي اوڙاهه ۾ اڇلائي ڇڏيو آهي. اسان جو نه ڪو ڏٺي آهي ۽ نه سائين آهي. هڪٻئي تي شڪ! هڪ ٻئي جي گلا ۽ غيبت! هڪٻئي جا ترا ڪڍڻ! ان کان وڌيڪ اخبار کي ٻئي ڪهڙي سوکڙي گهرجي!

شل نشتر پارڪ وارو جلسو اسان جي تاريخ لاءِ نئين باب جو سبب ٿي پوي!

شل نشتر پارڪ وارو جلسو، پتنگن ٻه ڪيو مڙيا مٿي مڇ لاءِ سبب ٿي پوي!

شل نشتر پارڪ وارو جلسو نئين وات ۽ نئين لات جو سبب ٿي پوي!

شل نشتر پارڪ وارو جلسو ڪنهن هڪ اڳواڻ جي اڳواڻيءَ ۾ پختي ايمان جو سبب ٿي پوي.

ڏٺي پنهنجو ڪرم ڪر تون، اي مالڪ پنهنجو ڪرم ڪر تون. ■

1991

- مرڪزي سرڪار ٽن سالن (1989_1992) لاءِ مونکي اوپن يونيورسٽيءَ کان ڊيپوٽيشن تي وٺي پاڪستان نيشنل ڪائونسل آف دي آرٽس اسلام آباد جو ڊائريڪٽر جنرل مقرر ڪيو هو. ڏيڍ سال بينظير ڀٽو ۽ ڏيڍ سال مون کي نواز شريف جي حڪومت سان ڪم ڪرڻو پيو هو.

جڏهن رات ڏينهن کي اڳري ويندي

هر انسان يادگيرين وانگر انيڪ شيون هئين سان هنبائي، سانڍي ۽ سنڀالي رکندو آهي۔ دوستن ۽ دشمنن جا خط، پراڻيون تصويرون، تصويرون لڳل آلبم، پراڻيون اخبارون ۽ رسالا ۽ ٻيو گهڻو ڪجهه مون به ان قسم جون شيون سنڀالي رکيون آهن. انهن شين ۾ پراڻيون تصويرن، رسالا، اخبارون، ٽڪلين جو هڪ آلبم، ڪجهه ناياب ڪتاب، اسڪول جي زماني کان يونيورسٽيءَ جي تعليم واري دور تائين مختلف ٽيمن لاءِ ڪيڏڻ دوران مليل ڪرڪيٽ رانديگرن واريون توپيون. ٽڪلين واري آلبم ۾ هڪ اهڙي ٽڪلي به لڳل آهي جنهن تي انگريزيءَ ۾ پاڪستان جي آزاديءَ جي تاريخ 15 آگسٽ لکيل آهي. آلبم ۾ اهڙن ملڪن جون ٽڪليون به لڳل آهن، جن جو هيٺئر دنيا جي نقشي تي ڪوبه وجود باقي نه رهيو آهي.

پراڻين شين کي اُتلائي پٿلائي ڏسڻ جو هونءَ وقت نه ملندو آهي، پر جڏهن به مسواڙي جاءِ مان ٻئي مسواڙي جاءِ ڏانهن منتقل ٿيندو آهيان، تڏهن اهڙين شين کي ڏسي وٺندو آهيان، ۽ ٻيهر سنڀالي رکڻ، اڳ ماضيءَ جي يادن ۾ گم ٿي ويندو آهيان. پهرن جا پهر خاموش رهندو آهيان. عرش جي وسعتن تي گم ٿي ويل مڪالم ۽ عڪس ڏسڻ ۽ ٻڌڻ جي ڪوشش ڪندو آهيان. مون کي محسوس ٿيندو آهي ته عرش اسان جي آوازن ۽ عڪس جو لامحدود استور آهي.

اسلام آباد جي ارڙهين سالن جي جلاوطنيءَ دوران اٺون دفعو جاءِ مٽائڻ کان پوءِ پراڻيون شيون وٺي سانڍيم. پراڻين فائيلن مان هڪ پراڻو ڪالم الاهي ڪيئن ٻاهر نڪري آيو. ڪالم هلال پاڪستان اخبار لاءِ هو. فيئر ڪيل هو پر الاءِ چواشاعت لاءِ نه موڪليو هو! مون کي چڱي طرح ياد نه پئي آيو ته ڪالم ڪهڙي ايڊيٽر جي دور ۾ لکيل هو. ايترو ياد پئي آيم ته سراج جي دور جو هو. ڪالم ۾ ڪالم بند ڪرڻ کان پوءِ ٻيهر شروع ڪرڻ جو ذڪر هو.

دل چاهي ٿي، اڄوڪي ڪالم ۾ ورهيه اڳ لکيل اُن ڪالم کي شامل ڪريان، جيڪو اُن ڄاتل سبب ڪري اشاعت لاءِ ايڊيٽر کي نه موڪليو هو.

ڪالم، جيڪو شايع ڪرڻ لاءِ نه موڪليو هو:

صدين کان پوءِ هلال پاڪستان لاءِ ٻيهر ڪالم لکڻ جو سلسلو شروع ڪيو اٿم. ڪالم کي نئون نالو ڏنو اٿم. پر مان ساڳيو ئي آهيان. مان اُهو ئي راتين جو رولاڪ، ۽ تصور جي صحرائن جو مسافر آهيان منهنجن پيرن هيٺان رجيل لوهه جهڙي ڪامنڊڙ واري، ۽ منهنجي مٿان سج جو ٻرندڙ گولو سوا

نيزي تي لهي آيو آهي. ريگستان جي سڄ ۾ مان رڃ پٺيان ڊوڙي رهيو آهيان.

اڳ دل جي دنيا تي موهن جي ڌڙي جو گمان ٿيندو هو. هيٺئر محسوس پيو ڪريان ته موهن جي ڌڙي هيٺان هڪ پيو شهر به آهي، ۽ جنهن کي يونيسڪو جي ڪا به عالمي امداد سِمر ۽ ڪلر جي تباهيءَ کان نه بچائي سگهي آهي. هن دفعي ڪالمن جي سلسلي کي نالو ڏنواڻم، دل جي دنيا. انهن ڪالمن ۾ اوهان سان دل جي دنيا جون ڳالهيون ڪندس. اوهان سان اندر جو حال اوريندس. موهن جي ڌڙي هيٺان دفن ٿيل وڌيڪ پُراڻي ۽ قديم شهر جي کنڊرن ۾ رلندس، ۽ شهر جي وحشتن ۽ ويرانين بابت ڪهاڻيون لکندس. پنهنجيون ڪهاڻيون لکندس، توهان جون ڪهاڻيون لکندس؛ ايندڙ نسل جون ڪهاڻيون لکندس. گذري ويل وقت جون ڪهاڻيون لکندس. حال جون ڪهاڻيون لکندس، ۽ ايندڙ وقت جون ڪهاڻيون لکندس.

هيءَ گذريل وقت جي ڪهاڻي آهي.

يونيورسٽيءَ جي هڪ تعليمي ٽيليويزن پروگرام لاءِ ڪاغذي تياري وٺي ڪيم. الاءِ چو ۽ ڪيئن، يادن جي ڪليسائن ۽ مندرن جا گھنڊ وڃڻ لڳا. صدين جي گنبد مان مون کي پنهنجو آواز ٻڌڻ ۾ آيو:

ڌرتي منهنجي ماءُ

جيبل منهنجي ماءُ

سندڙي منهنجي ماءُ،

جڏهن به توتي اوندهه ايندي

ظلم جي نگري ٿيندي،

رات ڏينهن کي اُڳري ويندي

ڪپ ڪوڙ جي ٿيندي،

مان اهڙي وقت ۾ ايندو رهندس

سر جو صدقو ڏيندس۔

مان سر جو صدقو ڏيندس!

بئي ٻانهون اُٻيون ڪري، سڄ جي گولي ڏانهن ڏسندي مون چيو هو، ”سندو، مان موٽي آيو

آهيان۔ مان موٽي آيو آهيان. ذلت آميز شڪستن جو درد ڪٿي مان موٽي آيو آهيان.“

سندوءَ چيو، ”تون ويوئي ڪٿي آهيان، جو موٽي آيو آهيان!“

مون تعجب وچان سندوءَ ڏانهن ڏٺو. سندوءَ چيو ”موتي اچڻ لاءِ هليو وڃڻ ضروري آهي.“

سندوءَ جي جملي جو مفهوم بڙجيءَ وانگر دل کي لڳو.

عارضي دنيا ۾ آبدي ٺڪاڻا ڳولڻ وارو مان سودائي هتان ويو ئي ڪٿي آهيان جو موتي اچان!

موتي اچڻ لاءِ مون کي اول هتان وڃڻو آهي. مان هليو ويندس۔ مان هليو ويندس! ۽ پوءِ جڏهن رات

ڏينهن کي اُڳري ويندي ۽ ڪپ ڪوڙ جي ٿيندي اهڙي وقت ۾ مان موتي ايندس، ۽ سر جو صدقو

ڏيندس. ■

1991

بڙ جو سچ

ڏاڍو عجيب ۽ پراسرار شخص آهي. الاءِ ڪٿان، اوچتو هليو ايندو آهي. سامهون اچي بيهندو آهي. ڳالهائڻ ٻولھائڻ کان پوءِ هڪدم اوچتو ئي اوچتو غائب ٿي ويندو آهي، نه سندس اچڻ تي استقبالي نعرا لڳندا آهن، ۽ نه سندس وڃڻ تي الوداعي نعرا. نه ڪانفرنس ٿيندي آهي. نه ڪو اخباري بيان جاري ٿيندو آهي. نه ٽريفڪ بيهاري ويندي آهي. ۽ نه ئي سندس آمد تي حفاظت جي نالي ۾ ايئرپورٽن، ريلوي اسٽيشنن، ۽ بس اسٽاپ تي ماڻهن کي ڏليل ۽ خوار ڪيو ويندو آهي. اهڙا انتظام اڌاڪري سياستدان لاءِ ڪيا ويندا آهن. هو سياستدان نه آهي. هو سياستدان ان ڪري نه آهي، جو هو ڪنهن سان دغا نه ڪندو آهي، ڪنهن کي دوکو نه ڏيندو آهي، هو مون کي ٻئي ڪنهن يگ جو انٽريامي، انٽر گياني لڳندو آهي.

ڪنهن ڪنهن وقت مون کي سندس وجود تي ڪنهن يوناني ڏاهي جو گمان ٿيندو آهي. پر، هو يوناني نه آهي. هو مصري به نه آهي. هو بابلي به نه آهي. هن جو واسطو نه باهه سان آهي، ۽ نه برف سان. هن جو واسطو مٽيءَ سان آهي.

ڳالهائيندو آهي ته ڪڏهن مبهم، ته ڪڏهن واضح لڳندو آهي. سندس جملن جو مفهوم ڪڏهن ڪڏهن سمجھ ۾ ايندو آهي، ۽ ڪڏهن نه. سندس سٽ ۾ ڪڏهن معنيٰ ته ڪڏهن بي معنيٰ!

مارگلہ ٽڪرين تان موٽندي پڪشن جي بڙ وٽان مون پٽ تان هڪ چٽيل پن کڻي ورتو. تڏهن، هو بڙ جي ٿڌن پٺيان نڪري منهنجي سامهون اچي بيٺو مون ڪنڌ کڻي ڏانهس ڏٺو. وار وڌا، وڪريل ۽ ڪلهن تي پڪڙيل، ڏاڙهي گمائي، اکيون وڏيون ۽ وياڪل. هائي ڪانيءَ جو اهڙو جو واچوڙن ۾ ويڙهجي آسمانن ڏانهن اڏامي وڃي!

هن چيو ته، ”خبر اٿئي، بڙ وڏو سچ آهي.“

پڇيم، ”ڪيئن؟“

چيائين. ”نه ميوو ڏيندو آهي، نه ٿي ميوو جي آسري ۾ ماڻهوءَ کي انسان مان واپاري ڪري وجهندو آهي. نه دوزخ جو دڙڪو نه بهشت جو دلاسو.“

مون کي سندس جملي جو مفهوم ڪجهه ڪجهه سمجھ ۾ آيو ۽ ڪجهه نه آيو.

پڇيائين، ”موڳو موڳو پيو لڳين. ٿڪجي پيو آهين ڇا؟“

وراڻيم، “ها، مان ٽڪجي پيو آهيان.”

پڇيائين، “مارگلہ جي ٽڪرين ۾ يادن جا ڪنڊر ڪوٽڻ ويو هئين ڇا؟”

چيم، “مان پاڻ هڪ ياد جو ڪنڊر آهيان.”

چيائين، “جڏهن حال هيٺو هوندو آهي، تڏهن ماضي جي لمحن کي پاڪر ۾ پري زندگي گذاري آهي.”

چيم، “مون پنهنجي زندگي گذاري ڇڏي آهي.”

چيائين، “زندگي نه گذرندي آهي. زندگي ازل کان ابد تائين جو سلسلو آهي. اسين گذري ويندا آهيون. زندگيءَ جو سلسلو هلندو رهندو آهي.”

پڇيم، “ته پوءِ موت ڇاهي؟”

وراڻيائين، “زندگيءَ جي استيڇ تان هڪ شخص جي موڪلاڻيءَ جو نالو موت آهي. ڪردار هليو ويندو آهي. ڊرامو جاري رهندو آهي.”

پڇيم، “موت پڇاڻيءَ ناهي ڇا؟”

چيائين، “نه ازل ۽ ابد جي ڊرامي ۾ موت فرد لاءِ ڊرامي جي اڳئين منظر ۾ داخل ٿيڻ جو سبب آهي.”

پڇيم، “ته پوءِ سچ ڇاهي؟”

وراڻيائين، “ڪوڙ جي عدم موجودگيءَ جو نالو سچ آهي.”

پڇيم، “سچ جي پنهنجي ڪا صورت نه آهي؟”

چيائين، “نه، سچ جي پنهنجي ڪا به صورت نه آهي. سچ اصل ۾ ڪوڙ جو ضد آهي. ڪوڙ کي ڪڍي ڇڏجي ته سچ جي صورت پنهنجو پاڻ ڪو مائجي ويندي.”

واٽڙو ٿيندي پڇيم، “ته پوءِ ڪوڙ ڇاهي؟”

وراڻيائين، “سچ جي عدم موجودگيءَ جو نالو ڪوڙ آهي. سچ اصل ۾ ڪوڙ جو احسان مند آهي.”

مان تعجب وڃان ڏانهس ڏسندو رهيس.

چيائين، “ڪوڙ نه هجي ها، ته سچ جي اهميت جيڪر ختم ٿي وڃي ها. سچ کي جيئرو رکڻ لاءِ ڪوڙ کي جيئرو رکڻ ۽ ڪوڙي دل سان حمايت ڪرڻ ضروري آهي. جيڪڏهن اوندهه نه هجي ها، ته ماڻهو جيڪي روشنيءَ جو تصور نه ڪري سگهن ها!”

۽ پوءِ ڏسندي ئي ڏسندي هو ٻڙ جي ٿڙ پٺيان الوپ ٿي ويو. ■

جيئي ڪوڙم سچ جي منهن ۾ ڏوڙ

اوهين سوچيندا هوندا، ته هڪ شخص، جيڪو فقط ڪوڙ ڳالهائيندو هوندو هو ۽ ڪوڙ کان سواءِ ڪجهه نه ڳالهائيندو هو سو ڪيڏانهن غائب ٿي ويو! ڌرتي ڳهي ويس: يا آسمان ڪٿي ورتس، يا سمنڊ ٻوڙي ڇڏيس! ٿي سگهي ٿو گذريل چونڊن 1989 ۾ ڪڳي هڻندي گوليءَ جو نشانو ٿي ويو هجي! ڪو نه ڪو سبب ضرور آهي جو ڪوڙو غائب آهي!

غائب ٿيڻ لاءِ ضروري ناهي ته انسان آسمان ڏانهن اڏامي وڃي، يا ڌرتيءَ جي تنهن ۾ دفن ٿي وڃي، يا سمنڊ جي لهرن ۾ لڙهندو پاتال ۾ پيهي وڃي! زندگي ۾ اهڙو وقت به ايندو آهي، جڏهن انسان موجود هئڻ جي باوجود غائب ٿي ويندو آهي۔ سندس هئڻ تي نه هئڻ جو ۽ نه هئڻ تي سندس هئڻ جو گمان ٿيندو آهي. اهڙي دور ۾ خاموشيءَ تي ڪوڙ جو ۽ ڪوڙ تي خاموشيءَ جو شڪ ٿيڻ لڳندو آهي. جيڪي ڪجهه نظر ايندو آهي، اصل ۾ نظر جو فريب هوندو آهي؛ ۽ جيڪي ڪجهه پوشيده هوندو آهي، سو سڀ ڏسڻ ۾ ايندو آهي، تڏهن انسان، فهم جي وحشتن کان گهٽائجي بڻ وڃي وسائيندو آهي.

مون کي هميشه کان پنهنجي فهم ۽ فراست تي شڪ رهيو آهي. ڪجهه دوستن منهنجي شڪ کي يقين ۾ بدلائي ڇڏيو آهي. هڪ دفعي هنن چيو هو، ”گذر تون ايتريقدر ته ڏڏ آهيان، جو اسين، ايندڙ چونڊن ۾ توکي پنهنجو قيمتي ووٽ ڏيڻ تي مجبور ٿي پوندا آهيون.“

تڏهن، هڪ دوست سڀني جو ڌيان ڇڪائيندي چيو هو، ”گذر پيدائشي ڪنگلو آهي. روڪڙ ۽ ڏوڪڙ کانسواءِ چونڊن ۾ ڪيئن بيهي سگهندو!“

هڪ دوست چيو هو، ”ان جو مطلب آهي، ته پنهنجين خدا داد، موليٰ داد ۽ قادر داد صلاحيتن جي باوجود گذر چونڊن ۾ بيهي نه سگهندو! افسوس!“

فهم ۽ فراست کان موليٰ مون کي آزاد ڪري ڇڏيو آهي. ڏاڍي مزي ۾ آهيان. رامجيءَ کان ٻڪر ڦري وڃڻ وارن کي مان ٺڳ نه سمجهندو آهيان. مان کين عقلمند سمجهندو آهيان.

مان ڏاڍي کي گابو نه سمجهندو آهيان. مان گابي کي ڏاڍو ۽ ڏاڍي کي وقت جي واڳ جو ڏٺي سمجهندو آهيان.

ڏاڍي جي لٺ کي ٻه مٿا نه ٿيندا آهن. ڏاڍي جي لٺ کي ٻن کان وڌيڪ مٿا ٿيندا آهن. هڪ دفعي هڪ مورڪ، ڏاڍي جي لٺ پڇي وڌي هئي. تڏهن، ڏاڍي جي لٺ کي ٻن بدران چار مٿا ٿي پيا هئا.

اعتبار نه اچيو ته ڪا لٺ به اڌ ڪري ڏسو!

اڄوڪي دور ۾ پاڻيءَ مٿان جهوپڙا هڻي، مورڪ اڄ نه مرندا آهن. مورڪن، جهوپڙن ۾ واٽر ڪولر رکي ڇڏيا آهن.

فهم، فراست جي وحشتن کان گهٻرائجي مون بن وڃي نه وسايو هو. مان فهم فراست کان وانجهيل آهيان، تنهنڪري ماڻهن جي بن ۾ گم ٿي ويو هوس. ماڻهن جي بن ۾ مونکي ٻيا شخص به مليا، جيڪي گم ٿي ويا هئا. جيڏانهن پورب پند، تيڏانهن هون ويا. هنن وڃي هنگلاج وسايو. مان نه پورب پند ويس. ۽ نه وڃي هنگلاج وسایم. مان خاموش تماشاڪن جي وچ ۾ گهمندو رهيس. خاموشي! خاموشي به اهڙي جنهن جي گوڙ ۾ ڪنن جا پڙدا جيڪر ڦاٽي پون! مون هڪ اهڙي شخص کي ڏٺو، جنهن جي ڪنن جا پڙدا خاموشيءَ جي گوڙ ۽ شور ۾ ڦاٽي پيا هئا. ٻوڙو ٿي پوڻ کان پوءِ هن ڪائناتن جي گفتگو ٻڌي ورتي هئي، جيڪا هن اڳ ڪڏهن به نه ٻڌي هئي. اها گفتگو ٻڌڻ کانپوءِ هو گونگو ٿي پيو هو. ڪجهه ماڻهو جو خيال هو ته هو گونگو نه هو. هن فقط ڳالهائڻ ڇڏي ڏنو آهي. بهرحال، هو ڪڏهن ڪڏهن ڳالهائيندو هو. اها ٻي ڳالهه آهي، ته خاموشيءَ جي گوڙ ۾ ڪو به سندس آواز ٻڌي نه سگهندو هو.

مان ڪيڏانهن به گم ٿي نه سگهيو هوس. مان توهان جي اوسي پاسي هوس. مان اوهان سان ساڳئي سينيما ۾ ويٺو هوس، ۽ اها فلم ڏسي رهيو هوس، جنهن کي ڏسڻ لاءِ نه اوهان ٽڪيٽ ورتي هئي، ۽ نه مون ورتي هئي. بيزار ٿي توهان ۽ مون سينيما هال مان نڪرڻ جي ڪوشش ڪئي، پر سينيما جا در بند هئا. گيت ڪيپر درن کي تالا هڻي، ڪيڏانهن هليا ويا هئا.

گئل فلم جو شو ختم ٿي چڪو آهي. منظر نامي جا نه مڪالما سمجهه ۾ آيا، ۽ نه ڏاڙهين، مڇن ۽ ميڪ اپ جي تنهن هينان لڪل چهره چڱي طرح نظر آيا. مغربي سازن تي ديسي ڏن ماڻهن جا عقل چرخ ڪري ڇڏيا. بهرحال رَ ب سائينءَ جا لک ٿورا، جو اسان جي فلمي تاريخ ۾ گئل فلم جو شو ڪاميابيءَ ۽ خير خوبي سان پورو ٿيو. گيت ڪيپر در ڪولي ڇڏيا آهن، ۽ هڪ دفعو ٻيهر اسين سينيما کان ٻاهر نڪري آيا آهيون، ۽ فت پاڻ تي بيهي گول ڳا ڪائي خوش ٿي رهيا آهيون.

انشا الله تعاليٰ، خدا کي حاضر ناظر ڄاڻي ڪوڙ ڳالهائڻ جو سلسلو جاري رکبو. ڪوڙ کان سواءِ ڪجهه نه ڳالهائبو، ۽ توهان جي مدد، دعائن، ۽ سهڪار سان سچ جو جنازو ڪڍي ڇڏبو. في الحال، موڪلايون ٿا. جيئي ڪوڙ سچ جي منهن ۾ ڌوڙ. ■

1990

نئين سال جو پراڻو سڄ

يارن دوستن پراڻي سال جي آخري رات ۽ نئين سال جي پهرين رات جا ڳنڍي ۽ هل ھنگام ڪندي گذاري ڇڏي هئي. نئين سال جي اچڻ تي ڏاڍا خوش هئا. خوب موج ماڻي هٽائون. مون کي اڄ تائين خبر پئجي نه سگهي آهي ته نئون سال اڌ رات جو، ٻارهين وڳي کان پوءِ ڇو ايندو آهي! ڏينهن جو صبح جي ڏهين لڳي، پوئين ٻارهين لڳي، شام جو پنجين لڳي ڇو نه ايندو آهي! ساڍي ڇهين لڳي ڇو نه ايندو آهي! فقط اڌ رات جو چورن وانگر ڇو ايندو آهي! ڪٿي ائين ته ناهي، نئون سال زندگيءَ جون ساعتون چورائڻ ايندو آهي! ڪٿي ائين ته ناهي، هر نئون سال انسان جي انت ڏانهن سفر کي اڳتي ڌڪيندو آهي! مون کي ڪا خبر ڪونهي. مون کي فقط ايتري خبر آهي، ته هر نئون سال ڪنهن چور وانگر اڌ رات ڌاري ايندو آهي، ۽ پوءِ ٽي سئو پنجهٽ راتين جا اوجاڳا ڏسي، ايندڙ سال جو ڪاڄ ٿي ويندو آهي.

دوستن جا هل ھنگام ڏسي چيم، مان قنوطي آهيان، يا دقيا نوسي قسم جو ڪومدي خارج، خرچ ٿيل هڪ شخص آهيان، ۽ ڍڪ لٿل ڪنهن گتر ۾ ڪري پيو آهيان. مون گتر مان ڪنڌ ڪڍي نئين سال لاءِ واجهايو آهي.

آسمان تي صدين کان ٻرندڙ سڄ پراڻو آهي. اونداهو روشن چنڊ پراڻو آهي. تارا، ڪٽيون، ۽ ٽيڙو پراڻا آهن. پر، چون ٿا ته نئون سال آيو آهي!

نئين سال جو نئون سڄ ڪٿي آهي! نئين سال جو چنڊ ڪٿي آهي! نئين سال جا تارا ڪٿي آهن! آسمان تي اڏامندڙ رقص ڪندڙ ڪڪر ڪٿي آهن. هي ته پراڻي سال جا ڪڪر آهن – ٽڪل ٽڪل، ۽ ڪاٽيل لغڙ وانگر هوائن جا محتاج!

پر، دوست، سنگتي ساٿي چوَن ٿا ته نئون سال آيو آهي. مون هميشه سنگتين ساٿين جي ڳالهه تي يقين ڪيو آهي. نئين بوت وانگر نئون سال به ذري گهٽ پوڻا ٻه مهينا پراڻو ٿي ويو آهي. پر، جنهن رات دوستن پراڻي سال کي الوداع ڪيو هو ۽ نئين سال جو جوش سان آڌر پاءُ ڪيو هو، مون ٻاهر نڪري اوندھ ۾ اڪيون کولي ڪجهه نئون ڏسڻ جي ڪوشش ڪئي هئي، پر مون کي ڪجهه به نئون نظر نه آيو هو. ان ۾ سمورو ڏوهه منهنجي پراڻين نگاهن جو هو. پراڻين اکين سان سڀ ڪجهه پراڻو نظر ايندو آهي – شايد.

وڻ پراڻا آهن – ڪاڄي وبا آهن. پراڻن وڻن جي ڪوڪو ٿيل ٿڙن ۾ طوطا ويهي رهيا آهن. موت جهڙي

ڪنهن پراڻي وڻ جي کاڌل ٿڌ ۾ هڪ چپرو ويهي رهيو آهي. اڌ رات مهل، جڏهن يار پراڻي سال کي الوداع چوندا آهن، ۽ نئين سال کي پاڪ ۾ پريندا آهن، منهنجي پراڻي وجود جي ٿڌ مان هڪ چپرو ٻاهر نڪري سڪل وڻ جي تاريءَ تي ويهي رهندو آهي، ۽ اڪيون ٻوٽي سوچ ۾ گم ٿي ويندو آهي.

ڪافي دير تائين سوچ ۾ گم رهڻ کانپوءِ، منهنجي وجود جي سڪل ٿڌ مان ٻاهر نڪري ويل چپرو ڪنڌ ڦيرائي پنهنجي ماحول جو جائزو وٺندو آهي. کيس سڀ ڪجهه پراڻو نظر ايندو آهي۔ عمارتون، رستا، وڻ، بجليءَ جي ٿنڀن سان ٻڌل هاءِ ٽينشن تارون، تريفڪ جو گوڙ ۽ گاڏين مان نڪرندڙ زهريلو دونهون! سڀ ڪجهه پراڻو آهي۔ چپرو سوچيندو آهي.

هوائن ۾ پڪڙجي ويل اڪرن، علامتن ۽ لفظن جا معيوب ۽ معتوب جملا۔ سڀ پراڻا آهن.

رسمون ۽ رواج پراڻا آهن.

وڏيري جي چرچ تي بند ٿيل اسڪول پراڻا آهن.

پوليس مقابلي ۾ مري ويل هاري ۽ سندس ٻه جوان پٽ به پراڻا آهن.

پوليس مقابلي ۾ مارجي ويل بدنام ڌاڙيلن مدد علي جانوري، طارق اشرف چانڊيي ۽ امر جليل ماڇيءَ جي ڪهاڻي روزانو ورجائڻ جي باوجود پراڻي آهي.

مرڻ وارا، ۽ مارڻ وارا ساڳيا آهن.

ڦاهيون ڏيڻ وارا، ۽ ڦاهين تي چڙهڻ وارا ساڳيا آهن.

ڦٽڪا هڻڻ وارا، ۽ ڦٽڪا کائڻ وارا ساڳيا آهن.

انصاف وٺڻ وارا، ۽ انصاف خاطر ڌڪا جهلڻ وارا ساڳيا.

منهنجي پراڻي وجود جي خالي ٿڌ ۾ ويٺل چپري کي، نئين سال جا پراڻا به مهينا گذري وڃڻ باوجود ڪجهه به نئون نه لڳو آهي۔ ويندي عربستان جي جنگ ۾ استعمال ٿيندڙ بارود ۽ هٿيارن جي ڏاڍ ۽ ڏهڪاءُ جي ڪهاڻي پراڻي آهي. ■

1991

جدا ٿيل راهن جو درد

هوٽل هاليڊي ان اسلام آباد جي ھال ۾ مشرقي پاڪستان جي جدا ٿيڻ، ۽ بنگلاديش تي پوڻ جي ياد ۾ جلسو ڪري رهيا هئا. ملڪ جا عالم، فاضل، ڏاها، ڏهڪائيندڙ اديب، ۽ استاد ۽ سياستدان جلوسي ۾ موجود هئا، ۽ مشرقي پاڪستان جي عليحدگي تي هنجون هاري رهيا هئا. ڳوڙها اگهندي، اڪيون خشڪ ڪندي، ۽ نڪ صفا ڪندي، هنن هوٽل جا سمورا تشو پيپر ختم ڪري ڇڏيا، سندن ڏک جي انتها هئي، جو هڪ مهيني جو اسٽاڪ هڪ ڪلاڪ ۾ ختم ڪري ڇڏيائون! ان کان پوءِ بيرا ويچارا ڊائيننگ ٽيبلن کان نيپڪن کڻي آيا. هنجون هارڻ وارن ۾ هڪ هڪ ڪري نيپڪن ورهائي ڇڏيائون. ان رات جي رپورٽ آهي ته هاليڊي ان ۾ رات جي ماني ڪاٺ وارن گراهڪن نيپڪن بدران هٿ ميزپوشن سان اُگهيا هئا. وڏين هوٽلن ۾ هٿ ڌوئڻ جو رواج نه هوندو آهي. ماني ڪاٺ کان پوءِ هر ڪو گراهڪ هٿ نيپڪن سان اگهندو آهي، ۽ تيلي کڻي، وات اڳيان هٿ ڏيئي، ڏند ۾ ڦاٿل ٻوٽي جي تند ڪيڙ جي ڪوشش ڪندو آهي، پريان ائين لڳندو آهي، جڻ چنگ وڄائي رهيا آهن.

منهنجو ڌيان ٻن حصن ۾ ورهايل هو. آڌ ڌيان جلوسي ۾ دردناڪ تقريرون ڪرڻ وارن ڏانهن هو ۽ آڌ ڌيان پاسي واري ڊائيننگ هال ڏانهن هو. جتي ڪاٺ پيئڻ جون جام شيون ڏاڍي اهميت سان سينگاري رکيون هئائون. دردناڪ جلوسي کان پوءِ اسان سڀني کي نصيب ۾ لکيل رزق ۽ ڍاڻي پاڻيءَ جو حصو اتان حاصل ڪرڻو هو. تريل مڇيءَ تي ساس وجهي ڪاٺ جي مون کي پيرن پٽ ڏني آهي. هال مان رکي رکي تريل مڇي، ڪبابن، ۽ پيٽيسن، ۽ ڪڪڙ جي ٻوٽن جي هٻڪار پئي آئي. ان وقت نهايت ذليل خيال منهنجي ذهن ۾ آيو. سوچيم، مشرقي پاڪستان شل هر سال اسان کان اهڙي نموني جدا ٿيندو رهي، هڪ دفعو ٻه دفعا، ٽي دفعا، ڏهه دفعا، سئو دفعا - ۽ مشرقي پاڪستان جي ياد ۾ ان قسم جا جلسا ٿيندا رهن، جن ۾ تريل مڇيءَ ۽ ڪڪڙ جي ٻوٽن جي هٻڪار ايندي رهي! بنگالي ڀائرن ۽ پيئرن جي ياد تازي ٿيندي رهي! اسان کي ڏاڍا پيارا هئا. اسين به هنن کي پيارا هئاسين. هو اسان لاءِ مرندا هئا، ۽ اسين به هنن لاءِ مرندا هئاسين.

اسان جا بنگالي ڀائر ويچارا ڏاڍا سادڙا هوندا هئا. سياست، ۽ يڪجهتي وغيره کان بيخبر هوندا هئا. اسان مغربي پاڪستان وارن کين سمجهايو ته، بنگالي ڀائرو يڪجهتيءَ لاءِ ضروري آهي ته ملڪ ۾ فقط هڪ ٻولي ڳالهائجي، ۽ ٻيءَ ڪا به ٻولي نه ڳالهائجي. يڪجهتي لاءِ ضروري آهي ته هڪ

ٻوليءَ ڇڏي، ٻين سمورين ٻولين کي نهوڙي ناس ڪجي تنهنڪري، اي بنگالي پائرو توهين ٿيگور، نذرل، قاضي، سرت، چيترجي، ۽ بينرجيءَ جي جند ڇڏيو يڪجهتيءَ جي نالي ۾ پنهنجي بنگالي ٻولي تان هٿ ڪٽو۔ پاڪستان کي مضبوط ڪريو۔ پاڪستان کي “اسلام ڪا ناقابل تسخير قلعہ” بڻايو.

مان الله کي حاضر ناظر ڄاڻيندي اعتراف ٿو ڪريان ته اسان جا بنگالي پائرو اڏاڏا محب وطن هئا. قومن جي زندگي ۾ ٻوليءَ کي ڪهڙي حيثيت آهي! هو پاڪستان لاءِ بنگالي ٻولي قربان ڪرڻ کان وڌيڪ نه ڪن ها. پر، خدا شل خانو خراب نامراد دشمن جو جنهن مڪاريءَ سان اسان جي بنگالي پائرن جي دل ۾ شڪ جو بچ پوکيو جيڪو اڳتي هلي جدائيءَ جو سبب ٿي پيو. بنگالين، دشمن جي ناپاڪ چال ۾ اچي، ٻوليءَ خاطر هزارين جوان مارجي ويا. اها 1951 جي ڳالهه آهي. اسان مغربي پاڪستان وارن کين مارڻ نه پئي چاهيو. پر ڇا ڪجي! اسان جا بنگالي پائرو قديت جا بندرا ۽ ڪمزور هئا. ڊسپلين مان نڪري ويا. قومن جي زندگيءَ ۾ ڊسپلين کي وڏي اهميت هوندي آهي! بنگالي پائرن کي يڪجهتيءَ جي نالي ۾ ڊسپلين سيکارڻ جي ڪوشش ڪئي سين. ان ڪوشش ۾ خوامخواه رخو وجهڻ خاطر، سو به بدبخت دشمن جي چرچ تي، مرندا رهيا. بنگالي پائرن چيو مرنداسين پر ڊسپلين نه سڪنداسين.

پلا ڪيترا پائرو ماري ڪيترا ماريون ها! اسان کين چيو وڃي ڏوڙ پايو۔ ڪٿو پنهنجي بنگالي ٻولي! نابڪار دشمن اسان سان وڏي چال چلي ويو هو. پر سائين، قومن جي زندگيءَ ۾ يڪجهتي به ڪا شيءِ آهي۔ مشڪري ناهي۔ اسان محسوس ڪيو ته، يڪجهتيءَ خاطر اسان مغربي پاڪستان جي محب وطن، ۽ حب الوطن قسم جي ماڻهن کي ڪرڻو پوندو! يڪجهتيءَ، ۽ پاڪستان جي سلامتيءَ ڪو اتحاد ٺاهڻو پوندو! دشمن جي سازشن ۾ ڦاٿل بنگالي پائرن جي سياسي قوت ۾ توازن پيدا ڪرڻ لاءِ اسان کي وڻ يونٽ ٺاهڻو پيو. اسيمبليءَ ۾ هڪ مشرقي پاڪستان کي منهن ڏيڻ لاءِ اسان مغربي پاڪستان جي چئن صوبن کي ختم ڪري وڻ يونٽ ٺاهيو ۽ يڪجهتيءَ کي بچائي ورتو. پر، دشمن جا ناپاڪ عزائم پنهنجي جاءِ تي موجود هئا. هن مغربي پاڪستان ۾ وڻ يونٽ خلاف اول سنڌ، پوءِ بلوچستان ۽ سرحد صوبن کي ورغلايو. ماڻهن کي باغي ڪيو. وڻ يونٽ لوڏي ۾ اچي ويو.

وڻ يونٽ يڪجهتيءَ جي علامت هو. يڪجهتيءَ کي بچائڻو هو. اسيمبليءَ ۾ مشرقي پاڪستان، يعني بنگالين کي منهن ڏيڻ لاءِ ۽ سياسي توازن رکڻ لاءِ فيلڊ مارشل محمد ايوب خان حڪومت جي

ڏميداري پاڻ سنڀالي ورتي، ۽ مارشل لا کي لاڳو ڪري دشمن جي ناپاڪ عزائم کي شڪست ڏيئي، سندس حوصلا پست ڪري ڇڏيا. پر افسوس! دشمن جي چرچ تي ماڻهو مارشل لا خلاف باغي ٿي بيهي رهيا. پهيا جام کان اڀيل جام ۽ راڌي شام واريون تحريڪون هلايائون. دشمن جي چال ڪامياب ٿي ويئي. ون يونٽ ۽ يڪجهتيءَ کي بچائڻ واري مارشل لا هٽائي ويئي. مارشل لا جي هٽڻ جي دير هئي! يڪجهتيءَ جو جنازو نڪري ويو. ڏسنديئي ڏسندي مشرقي پاڪستان مغربي پاڪستان کان جدا ٿي ويو ۽ بنگلاديش ٿي پيو. بنگالي پائر اسان کان الڳ ٿي ويا. ون يونٽ ٽوڙڻ، ۽ مارشل لا هٽائڻ جو نتيجو سڀني ڏسي ورتو. افسوس، صد افسوس - هاءِ هاءِ، اُف!

اي دشمن! توتي خدا جي لعنت، توڙي ڪي پاءُ کان جدا ڪري ڇڏيو. پر ڏس! اي نابڪار دشمن ڏس! اسان پنهنجن بنگالي پائرن کي وساريو نه آهي. اسين پنهنجن بنگالي پائرن جي شامِ غريبان ملهائي رهيا آهيون. کين ياد ڪري هنجون هاري رهيا آهيون. دشمن جي چرچ تي هنن نادانن يڪجهتيءَ جو قدر نه ڪيو.

ٽريل مڇيءَ جي خوشبوءِ ۾ مون سوچيو، اسين هر سال بنگالي پائرن جي شامِ غريبان ملهائيندا رهنداسين، ۽ ٽريل مڇي تي ساس وجهي کائيندا رهنداسين. ■

1990

تنهنجو منهنجو مله

اسان جي اوڙي پاڙي وارن جڏهن کان ڊيپ فريزر ورتا آهن، تڏهن کان عيدالضحىٰ جي موقعي تي هنن پابنديءَ سان هڪ عدد جانور جي قرباني ڏيڻ جو سلسلو شروع ڪيو آهي. عيد کان ڪجهه ڏينهن اڳ سندن جذبو ڏسڻ وٽان هوندو آهي؛ بلڪ روح پر زور هوندو آهي. اُٺ، ڏاند، ۽ ڍڳا، ڳئون، مينهن، سان، پڪر، ۽ ڏنبا خريد ڪري وٺي ايندا آهن. جانورن کي رنگ روپ، ۽ ميندي هڻي، زريون، زرين واريون جواهرن وجهي سندن حسن کي چار کن چنڊ چنڊڙائي ڇڏيندا آهن. عيد کان اڳ واريون راتيون جانورن سان گڏ پاڻ سمهي گذاريندا آهن. جاڳڻ جو ڪم پاڙيسرين جي حوالي ڪري ڇڏيندا آهن. طرحين طرحين جا جانور سموري رات پانت پانت جي ٻولين ۽ آوازن سان ڪنن جي پڙدن سان گڏ آپ ڌاري وجهندا آهن. ٿورڙي دير لاءِ ڪنهن اهڙي هنڌ جو تصور ته ڪري ڏسو. جتي هڪ ئي مهل اُٺ، ڳئون، مينهن، ڍڳا، سان، پڪر، ۽ ڏنبا موجود هجن ۽ پاڪاري ۽ رانياتي گڏيل احتجاج لاءِ آواز اُٿاريو هجن!

اسين، يعني مان ۽ منهنجو ڀاءُ چينو اهڙيئي هڪ عبرتناڪ پاڙي ۾ رهندا آهيون. ۽، سال ۾ هڪ دفعو دهشتناڪ تجربي مان گذرندا آهيون.

ننڍ نه مون کي پئي آئي، ۽ نه چيني کي. ٻئي جاڳياسين پئي. پٽر ۾ لپٽيل هئاسين. مون اڪيون اُڀ ۾ اٽڪائي ڇڏيون هيون، ۽ چيني طلسم هوشربا پڙهيو پئي، ۽ ذري گهٽ هوش مان نڪتو پئي ويو. چيني چيو ”ادا، اڄڪلهه وارين اخبارن مان جيڪڏهن ڏاڙن، خونن، ۽ دهشتگردين ۽ دهشتگرديءَ جي واردات کان پوءِ رپوڙين ورهائڻ جون خبرون هڪ جاءِ ڪري ڪتابي صورت ۾ شايع ڪجن ته طلسم هوشربا کان وڌيڪ هوش گم ڪندڙ ڪتاب تيار ٿي پوي!“

ورائيم، ”تو کي نوڪري ٻوڪري ته ملڻي ناهي. تون وڏو ٿي اهو ڪم ڪجانءِ.“ چيني پڇيو ”ادا، جيل ٻاهران بيٺل وِلو پوليس واري کي به ته دهشتگردن گولي هڻي ماريو هونءِ؟“ آسمان جي وسعتن مان اڪيون ڪڍي چيني ڏانهن ڏٺو. چيم، ”مون کي خبر آهي ته ان کان پوءِ تون ڪهڙو سوال پڇيندين.“

حيران ٿيندي پڇيائين، ”تو کي ڪيئن خبر پئي ته مان ڪهڙو سوال پڇندس؟“ ورائيم، ”تون ۽ مان ڪنير جي گاري ۾ وساريل مٽيءَ مان ٺاهيل ماڻهو آهيون. اسان ٻنهي جي ڪل ٽريل آهي.“

چيني کي ڄڻ منهنجي ڳالهه تي يقين نه آيو. چيائين، ”ڇڱو پلا ٻڌاءِ ته منهنجو اڳيون سوال ڪهڙو آهي!“

چيم، ”ڪا شرط ته رک. اڄ ڪلهه ماڻهو ثواب به انعام جي لالچ کان سواءِ نه ڪمائيندا آهن.“

پڇيائين، ”ڏهين رپئي واري ريفل ٽڪيٽ ورتي اٿئي ڇا؟“

وراڻيم، ”هڪ ٽڪيٽ ورتي اٿم.“

پڇيائين، ”ڪيتري انعام جي لالچ ۾؟“

چيم، ”ويهه لک.“

چينو اُٿي ويهي رهيو. چيائين، ”ريفل وارن جو حساب آهي جوڻا وانگر چانس تي. تون هيئن

ڪر. دهشتگردن هٿان گوليون کائي مري وڃ. توکي هڪدم سرڪار طرفان ويهه لک ملي ويندا.“

چيني چَوَڻ خاطر، جيڪي وات ۾ آيس چئي ڇڏيو، پر، جملو ڳالهائڻ کان پوءِ ڄڻ سراپجي ويو.

پنڊ پھڻ ٿي ويو. ٽڪ ٻڌي مون ڏانهن ڏسندو رهيو. پوءِ اوچتو ٽپ ڏيئي مونسان اچي چنبڙيو.

مشڪل سان چهن ستن سالن جو آهي. منهنجو روح آهي. ڪائنات ۾ سڀ کان وڌيڪ پيارو آهي.

مون کي منهن تي چميون ڏيئي روئي پيو.

”اڙي چرٻا! چيم، ڇا ٿيو؟ روئين ڇو پيو؟“

مون کيس ڳرائڻي پاتي.

چيائين، ”مون ائين ڇو چيو، ڇو چيو.“

”پوءِ ڇا ٿيو جيڪڏهن ڪٿي چيئي به.“ کيس پيار ڪندي چيم، ”مونکي پنهنجي ملهه جي خبر

آهي چينا. جيڪڏهن دهشتگردن هٿان مارجي پيس ته سرڪار کان وڌ ۾ وڌ ڏهر رپيا لهڻيندس. اهو

معاشري ۾ منهنجو ملهه آهي. معاوضو آهي.“

چيني پڇيو، ”۽ جيل ٻاهران بيٺل ڦلڦل ڀرڻ واري جو ملهه ڪيترو آهي جيڪو دهشتگردن

هٿان مارجي ويو آهي؟“

”ڪجهه يقين سان چئي نٿو سگهجي چينا.“ چيم، ”اڄ ڪلهه پاڇين ۽ ڪاڇين جي قيمت وڃي

ساڳي بيٺي آهي. وڻي وڃين ته هڪ ڪروڙ رپيا ڏيئي ڇڏيندس. ورنه سندس بيوهه کي هڪ ٻلو

هڪ سند، پنج سئو رپين جو چيڪ ۽ سندس پنجن سالن جي پٽ کي ڪانسٽيبل ڪرڻ جو

واعدو. رهي نام الله ڪا!“

اُن وقت درڪڙ ڪيو. هيڪر، ٻيهر.

چيني ڊوڙ پائي ڪولڻ لاءِ در جي ڪڙي ۾ وڃي هٿ وڌو.
وڏي واڪ چيم، ”ڏسجانءِ چينا - متان دهشتگرد يا ڌاڙيل نه هجن.“
چيني وراڻيو، ”ڪوبه دهشتگرد اسان تي پنهنجي قيمتي گولي ضايع نه ڪندو، ۽ ڪوبه ڌاڙيل
اسان کي ڀنگ لاءِ نه ڪٽندو. غلطيءَ وچان جيڪڏهن ڪٽي ويو ته پوءِ پيسا ڏئي موٽائيندو ۽ آئينده لاءِ
توبه ڪندو.“

چيني در کولي ڇڏيو.
هڪ بدحواس شخص اندر هليو آيو ۽ هٿ ٻڏي ليلائڻ لڳو، ”خدا جي واسطي مون کي پناهه
ڏيو - مون کي لڪايو. هو مون کي ماري ڇڏيندا.“
چيني در بند ڪري ڇڏيو.
هو احسانمند نظرن سان اسان ڏانهن ڏسڻ لڳو. ■

1991

وڻيس ته ماري، وڻيس ته جيئرو رهڻ ڏئي

نه منهنجو ڄاتل هو ۽ نه منهنجو سڃاتل هو لڳو پئي ته ڪو معتبر هو. ڏنڊو مشتندو، تلهو متارو رنگ جو ڪارو! شهپر برش جهڙا! مٿي تي سنڌي ٽوپي، ڪلهن تي اجرڪ. بدن تي ڪلف لڳل ڪنهن اعليٰ ڪپڙي جو وڳو. پاروئي ڊبل روٽيءَ جهڙن هٿن جي چئن ڪن آڱرين ۾ سون جون جرڪندڙ منڊيون. آواز ڦاٿل دهل جهڙو هوس.

سگريٽ مٿ ۾ جهلي، هڪ زوردار سوتو هڻندي چيائين، “جيستائين پوتار کي وڻيو جيئرو رهڻ ڏنائينس. گچيءَ ۾ پئجي ويس ته مارائي ڇڏيائينس.”

محفل ۾ ڪجهه دير سان آيل هڪ شخص پڇيس، “محب شيديءَ جي ڳالهه پيو ڪرين ڇا؟”

ورائين، “هائو. محب شيديءَ جي ڳالهه پيو ڪريان.”

پڇيائين، “اهو سچ آهي ڇا، ته پوتار سان ڏيتي ليتيءَ تي اٽڪي پيو هو؟”

جواب ڏنائين، “پوين، ڏينهن ۾ اک مان حياءُ نڪري ويو هوس.”

نئين آيل شخص چيو، “پنجويهه ٽيهه خون ڪرڻ کان پوءِ اک ۾ حياءُ بدران رت جي لالائي لهي ايندي آهي.”

“ان ڳالهه جو ذڪر تر جي سڀني ايس ايڇ او ڪيو هو.” ڪاري شخص چيو، “سڀني پوتار سان شڪايت ڪئي هئي ته بدبخت حد کان نڪري ويو آهي. شڪايتون اسلام آباد تائين وڃي پهتيون آهن. سڀني کي مارائي وجهندو.”

پڇيائين، “گهڻو انعام رکائي ماريو هئائينس.”

ورائين، “ڳالهه ڏهن لکن تان شروع ٿي هئي. ۽ سودو وڃي پڇتيهن لکن کي پهتو. هفتو کن

جيئدان ڏٺيس ها ته معاملو پنجاهه لکن کان ٽپي وڃي ها.”

چيائين، “۽ جي پڪڙجي پوي ها ته؟”

کلندي ورائين، “يار چريو ٿيو آهين ڇا! پوتار جي مرضيءَ کان سواءِ پڪڙجي پوي ها، ڇڻ

مشڪري آهي!”

محفل مان ڪنهن وڏي واڪ چيو، “ڪوبه ڌاڙيل پوتارن جي مرضيءَ کان سواءِ نه جيءَ سگهندو

آهي، ۽ نه ئي مري سگهندو آهي.”

مان محفل مان اُٿي، ٻاهر وڃي بيٺس. رات جو پهريون ڀيرو هو. اوندهه اندوڪار هو. محفل مان

پويون جملو منهنجي تعاقب ۾ ٻاهر هليو آيو. ڪو به ڌاڙيل پوتار جي مرضيءَ کان سواءِ نه جيءَ سگهندو آهي، ۽ نه مري سگهندو آهي!

سنڌ جي ڪجهه بدنام بلڪ مشهور ڌاڙيلن جا نالا دل تي تري آيا. عبدالرحمان ڌاڙيل، جنهن جي باري ۾ مشهور ڪيو ويو هو ته ڪيس گولي نه لڳندي هئي. ٿري نات ٿري جي گولي ڪيس پڳڙي وانگر لڳندي هئي. رحيم هڱورو - جيڪو جيل جون پتيون پڇي هليو ويندو هو. پر ڌاڙي دوران نياڻي، يا قرآن پاڪ اڳيان آيس ته پنجن پير موٽي ويندو هو. ۽ عيدو ڌاڙيل - پوليس جو جاني دشمن. ڌاڙو هڻڻ کان اڳ اوسي پاسي جي ٿاڻن تي حملو ڪري پوليس کي ماري پڇائي ڪيندو هو ۽ ٿڌي تي ڪيس ماري وجهندو هو. ۽ ويجهڙائيءَ واري دور جو پرو چانڊيو - جنهن جي باري ۾ طرحين طرحين قسم جون ڪهاڻيون مشهور ڪيون ويون هيون - ڏاڍو رحم دل ۽ سخي هوندو هو. اميرن جو دشمن، ۽ غريبن جو ساٿي هو. سنڌي رابن هُڊ هو. غريبن ۾ واچون، ڪپڙا، ۽ سيڌو سامان، ۽ روڪڙ ڌوڪڙ ورهائيندو وتندو هو. پرو چانڊيي جي باري ۾ ايتري قدر ته قصا مشهور ڪيا ويا جو هو ڌاڙيل مان ماڻهن لاءِ هيرو ٿي پيو - سنڌ جي آزادي لاءِ وڙهندڙ جوڌو! مارجي ويو ته قبر تي هزارن جي تعداد ۾ اجرڪ ۽ تنن جي حساب ۾ گل نچاور ڪيائونس. هڪڙي صاحب پرو چانڊيي نالي فلم ٺاهي ته لکها پتي ٿي ويو.

محب شيدي مارجي ويو آهي. محب شيدي جي جاءِ تي ٻيو ڪو دهشت چانڊيو يا گگلو گوپانگ نالي ڌاڙيل والاريندو. هن جي باري ۾ نه پوتار سڳورا قصا ڪهاڻيون مشهور ڪرائيندا ۽ اسان اڄوڃهن کي ڪوڙڪي ۾ لاهيندا.

اسان جو هڪ وڏو مسئلو اهو به آهي جو اسان وٽ ڪو به هيرو ناهي. الطاف حسين ٽائيپ جو ڪو به ليڊر ڪونهي جنهن جي باري ۾ اسين سڀئي يڪ راءِ هجئون. اها خلا اسان شدت سان محسوس ڪئي آهي. ان خلا کي ڀُر ڪرڻ لاءِ اسان ڪڏهن پرو چانڊيي کي ۽ ڪڏهن محب شيديءَ کي به قبول ڪيو آهي. محب شيدي مارجي ويو آهي. سندس جاءِ پوتار جو ٻيو ڪو پاڙيتو ڌاڙيل والاريندو. پوتار ڪيس پنهنجي پناهه ۾ رکندو ۽ سندس باري ۾ ڏند ڪٿائن جهڙا قصا مشهور ڪرائيندو. اسين چريا، ڌاڙيل ۾ هيرو واري خالي جاءِ ڀُر ڪرڻ وارا ٻيهر ڏسنداسين. ■

1991

الام مان اڌري ويندو سانءَ

مان ڪجهه ڏينهن کان بانسري، يعني مُرليءَ جي چڪر ۾ پئجي ويو آهيان. سنڌ جي مرليءَ جون ٻه معنائون سمجهيون وينديون آهن۔ هڪ نانگ کي راضي ڪري نچائڻ وارو سان ۽ ٻيو بانسري! مان اُن مرليءَ جي ڳولا ۾ هوس، بلڪه آهيان، جيڪا ماڻهن کي، ۽ مڙن کي نچائڻ لاءِ نه وڃائي آهي۔ تنهنڪري اردو ۽ هندي ٻولين ۾ بانسريءَ جي نالي سان سڃاتي ويندي آهي. هڪ دفعي روم جو بادشاهه نيرو هندستان گهمڻ آيو هو. جاسوسن کي واردات کان پوءِ خبر پئي ته نيرو اداڪاره ريڪا تي آڪن چڪن هو ۽ سير سپاتي، تاريخي عمارتن ۽ بزرگن ۽ اوليائن جي درگاهن تي حاضري ڏيڻ جي بهاني ريڪا جون فلمون ڏسڻ آيو هو ۽ آخر ۾ ريڪا تي چاپو هڻڻ جو پروگرام ٺاهي آيو هو. فقيرن وارو ويس ڪري هن چاليهه پنجاهه کن ريڪا جون فلمون ڏسي ورتيون. ڪجهه مشيرن ان وچ ۾ صلاح ڏنس ته جيئنڊا قبل، پاڪستان ۾ به هڪ گوگائي مرچ جهڙي هيروئن آهي، قد ۾ ڌڪ کائي وئي آهي، اصل روم جي راڻي ٿيڻ جهڙي آهي۔ نالوائس بابرا شريف! چو نه پاڪستان هلجي!

نيرو ڪجهه ڪجهه ناراض ٿيندي ورائيو: مان ڪنهن به شريف سان چيڙ چاڙ نه ڪندو آهيان۔ ۽ بابرا جيئن ته شريف آهي، بلڪه بابرا شريف آهي، تنهنڪري مان سندس ڏاڍي عزت ڪندو آهيان. مان بابرا شريف تي چاپو هڻي نه سگهندس۔ ۽ هونءَ به پاڪستان ۾ چاپو ڪامياب نه ٿيندو آهي۔ پنجن ڪروڙ رپين جي ماليت جيتري هيروئن سان پيريل ٿرڪ تي چاپو هڻبو آهي، ته موت ۾ فقط ڪارو ڪلينر هٿ چڙهندو آهي۔ ڪٿي ائين نه ٿئي ته چاڀي کان پوءِ بابرا شريف بدران پواني جنڪشن جهڙي ڪا ايڪسٽرا مٿي ۾ لڳي!

هندستان ۾ ترسڻ، ۽ ريڪا جون فلمون ڏسڻ واري عرصي ۾ نيروءَ هندستان جي رنگين تاريخ جي ورق گرداني ڪري ورتي. کيس اهو پڙهي ڏاڍو تعجب ٿيو ته خير پاسبان کان حملو ڪندڙ بنا روڪ ٽوڪ جي سڌو وڃي دهليءَ جي آگرهه بازار ۾ بيهندا هئا۔ غزنوي، لوڌي، مغل ۽ پٺاڻ ڪينات پيليس مان وڃي شاپنگ ڪندا هئا. آگرين تي ڳڻڻ جيترا حملہ آور جڏهن دهليءَ جي گهٽين ۾ جينز پائي، بنا سائيٽلنسر جي موٽرون ۽ موٽر سائيڪلون هلائيندا هئا، ڪلاشنڪوفن مان برست هڻندا هئا، تڏهن هندستان جا جوڌا جوان ڪٿي هوندا هئا! ان معمي ۽ معاملي نيروءَ کي منجهائي وڌو. سوچيندي سوچيندي مٿي ۾ گھٽ پئجي ويس. تڏهن، گرنار جي ڪنهن جوڳيءَ ٻڌايس ته اهڙي وقت

۾، جڏهن ملڪ غير ملڪين جي ڌوڌڪن ۾ ڌوڙ ٿي ويندو آهي۔ تڏهن راجا، توڙي پرچا بانسري وڃائيندي آهي۔ بلڪ چين جي بانسري وڃائيندي آهي، تڏهن نيروءَ کي بانسريءَ جي تاريخي اهميت جي خبر پيئي هئي. هن پنهنجي چونڊ جاسوسن کي رنبو جهڙي مهم تي روانو ڪري ڇڏيو. کين تلقين ڪيائين ته ڪيئن به ڪري، بانسريءَ نالي ان عجيب ۽ غريب ساز کي هٿ ڪن، جنهن کي اهڙي وقت وڃائبو آهي، جڏهن قومن تي هر طرف کان مصيبت اچي ڪڙڪندي آهي.

مبارڪ عليءَ کان سواءِ سڀني تاريخدانن، محققن تصديق ڪئي آهي ته نيرو بانسري هٿ ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيو هو. ان کان اڳ جو هوريڪا کي راضي ڪرڻ ۾ به ڪامياب ٿئي ها، هن کي روم شهر کي لڳل باهه جي خبر پهتي. هو هندستاني بانسريءَ سميت پنهنجي وطن روانو ٿي ويو. هن مٿاهين هند تان روم کي لڳل باهه ۽ سڙڻ جو منظر ڏٺو. منظر ڏسندي کيس بانسريءَ جو خيال آيو. هو بانسري ڪڍي وڃائڻ لڳو ۽ روم جي سڙڻ جو نظارو ڏسندو رهيو. اُن ڏينهن کان پوءِ دنيا ۾ ”چين جي بانسريءَ“ جو محاورو مشهور ٿي ويو.

مان روم جو نيرو نه آهيان. پر، تنهن هوندي به بانسري ڳولي رهيو آهيان ڪٿي ائين ته ناهي، ته منهنجي روم کي باهه وڪوڙي ويئي آهي!

ڪٿي ائين ته ناهي، ته منهنجو روم سڙي رهيو آهي، ۽ مان وڃائڻ لاءِ چين جي بانسري ڳولي رهيو آهيان!

پر، مان نيرو نه آهيان. مان ڦوٽوپيل آهيان. هتان جو اصلوڪو رهاڪو آهيان. مان پينڊ ڪولهي آهيان. مان گهگهو مليچ آهيان. مان وياڪل اڇوت آهيان. مان نيرو نه آهيان. منهنجو ڪوبه روم نه آهي۔ منهنجي ڪا به شهنشاهت نه آهي. پوءِ به مان بانسري ڳولي رهيو آهيان! ڪٿي ائين ته ناهي، ته پنيور کي باهه لڳي آهي؟

منهنجو ڪڇاڙو پينر هن پنيور ۾! مون کي ته چين جي بانسري وڃائي آهي. مون کي ته نيروءَ کي شڪست ڏيڻي آهي. اکين مان نير نه وهائڻو آهي. فقط بانسري وڃائي آهي. ڀري هن پنيور جي، ”پونءِ نه آئي پانءِ، الا مان اڏري ويندو سانءِ“ ■

1990

موتن مون مهڻو

ڪجهه دوستن چيو: نوڪري خاطر اسلام آباد ۾ رهيو پيو هئين. هينئر ته خيرن سان رٽائر ٿيو آهين. موتي سنڌ ڏانهن چونه ٿو اچين.

مان سوچ ۾ پئجي ويس. سمجهه ۾ نه پئي آيو ته جواب ۾ ڇا چوان، ۽ ڇا نه چوان. مان جڏهن به سوچ ۾ پوندو آهيان، تڏهن گم ٿي ويندو آهيان ۽ جڏهن گم ٿي ويندو آهيان، تڏهن ڪنهن کي به هٿ نه ايندو آهيان. پوليس کي اطلاع ڏيندا آهن. مون کي مٿل يا جيئرو هٿ ڪرڻ لاءِ انعام ۾ وڏي رقم رکندا آهن. مان جڏهن ڪين هٿ ايندو آهيان، تڏهن مٿل هوندو آهيان، ۽ نه جيئرو هوندو آهيان. هڪ دفعي سوندين جي قبرستان وٽ هڪ اي ايس آءِ جي چپ پڙ ڪڍي بيهي رهي. اي ايس آءِ جو مطلب سمجهو ٿا نه. اسسٽنٽ سب انسپيڪٽر آف پوليس. اهي صاحب ننڍڙن ننڍڙن ڳوٺن جا بي تاج بادشاهه هوندا آهن. بليڊ سان اسان جي زبان ڪپي سگهندا آهن. نڪ، ڪن ۽ چپ ڪپي سگهندا آهن. اسان جون اکيون ڪڍائي سگهندا آهن. اسان جي جسم جي هر سوراخ ۾ مرچ وجهي سگهندا آهن. اسان کي ابتولتڪائي ڏنڊن ۽ موچڙن سان مار ڪڍي يا ڪڍرائي سگهندا آهن. اسان کي ڌاڙن ۽ خونن جي ڪيسن ۾ قابو ڪري سگهندا آهن. مطلب ته اسان کي ڏلت جي زندگيءَ تي موت کي ترجيح ڏيڻ تي مجبور ڪندا آهن.

اوپري مهل ۾ مون هڪ سوئر کان پڇيو هو: تون مون کي اگهاڙو ڪري جسم تي پريل سگريٽ سان ڏنڊ ڏيئي سگهندين؟

سوئر ورائيو: مان ڪنهن ماڻهوءَ جو پٽ ٿوروئي آهيان جواڙو ڪم ڪري سگهان. جنهن اي ايس آءِ جي چپ سوندين جي قبرستان وٽ بيهي رهي هئي، سواصل ٿڻ هو. چپ مان لٿو ته ٿاڀڙيو. چپ کي ٽيڪ ڏيئي بيهي رهيو. اوچتو سندس نگاهه قبرن جي وچ ۾ پيل هڪ ڍانچي تي پئجي ويئي. روالور ڪڍي ڍانچي تي سموريون گوليون هلائي ڇڏيائين. پوءِ هڪ پڪ آپ ۾ ڍانچو ڪٽائي ٿاڻي تي پهتو. روزنامچي ۾ لکيائين: سوندين جي قبرستان وٽ بدنام رهڙن ڌاڙيل امر جليل سان دويدو مقابلو ٿيو. جنهن ۾ ملزم زبردست پوليس مقابلي کانپوءِ مارجي ويو. وزير اعليٰ سنڌ سندس سر تي ڏهه لک رپيا انعام رکيو آهي، پر لهي نڪو به نه. تنهن هوندي به مان اي ايس آءِ فلاڻو پٽ فلاڻي جو ٿاڻو هيبت آباد، انعام جو واحد حقدار آهيان.

ڍانچي جي پوسٽ مارٽم ۾ شامل ٿيڻ لاءِ اسلام آباد مان قديم آثارن جي ماهر ڊاڪٽر احمد

حسن دانيءَ کي گهرايو ويو. ڊاڪٽر دانيءَ پنهنجيءَ رپورٽ ۾ لکيو ته، ڍانچو ست هزار سال پراڻو آهي، ۽ هڪ اهڙي شخص جو آهي، جيڪو شهر موهن آباد، (هينئر دڙو)، جي هڪ اي ايس آءِ هٿان عذاب سهندي سهندي مري ويو هو. سوندين جي قبرستان وٽان سندس ڍانچي جو ملڻ وڏو معمو آهي، جنهن کي حل ڪرڻ لاءِ شرلاڪ هومز جون خدمتون حاصل ڪيون وڃن.

شرلاڪ هومز جون خدمتون حاصل ڪرڻ لاءِ سنڌ سرڪار، برطانيه جي حڪومت کي باقاعدي درخواست موڪلي ڇڏي آهي. اُن کان پوءِ هن وقت تائين سنڌ ۾ اٺ - ڏهه سرڪارون بدلجي چڪيون آهن، پر برطانيه جي حڪومت پاران شرلاڪ هومز جون خدمتون اڃا تائين موجوده سنڌ حڪومت جي حوالي نه ڪيون ويون آهن. ان وچ ۾ سوندين جي قبرستان وٽ پوليس مقابلي ۾ ست هزار سال پراڻي ڍانچي کي مارڻ وارو اي ايس آءِ هن وقت هيٺيان ڊي ايس پي ٿي چڪو آهي.

ان سلسلي ۾ مان سنڌ سرڪار کي صلاح ڏيندس ته شرلاڪ هومز جو وڌيڪ انتظار ڪرڻ اجايو آهي. مرڪزي سرڪار کي عرض ڪري سڌو سنئون سيف الرحمان جون خدمتون حاصل ڪيون وڃن، ۽ سوندين جي قبرستان وٽ مارجي ويل ست هزار سال پراڻي ڍانچي جي راز تان پردو کنيو وڃي. ان ڪم ۾ جيڪڏهن دير ڪئي وڃي ته پوءِ امڪان آهي ته اهو اي ايس آءِ جنهن ڍانچي کي زبردست پوليس مقابلي کانپوءِ ماري وڌو هو، ۽ اڄ ڪلهه ڊي ايس پي لڳل آهي، کڻي سنڌ جو آءِ جي پوليس ٿي نه پوي!

باقي سوال رهيو منهنجي سنڌ موتي اچڻ جو! ڪجهه سمجهه ۾ نه پئي آيو ته دوستن کي ڪهڙو جواب ڏيان. ان کان اڳ جو سوچ ۾ گم ٿي وڃان، ۽ ڪنهن اي ايس آءِ هٿان پوليس مقابلي ۾ مارجي وڃان، ۽ خدمت ڪاميٽيءَ جي خدمت کان محروم رهجي وڃان، مون پلي ڏني پوتار جو آواز ٻڌو.

پلي ڏنو ۽ مان ننڍي هوندي وائين جي پنين مان گجرون چورائيندا هئاسين.

پلي ڏني چيو ”پلا مان اسلام آباد اچان ته پاڻ وٽ رهائيندين.“

هڪدم چيم ”اڙي چريا، تون اچي ڏس. توکي پنهنجي دل ۾ رهائيندس.“

”تنهنجيءَ دل ۾ رهڻ تي مون کي ڪو خاص اعتراض ڪونهي.“ پلي ڏني چيو ”پر، مان

تنهنجيءَ دل ۾ رهي نه سگهندس.“

پچيم، ”ڇو؟“

چيائين، ”دل ۾ بات روم نه ٿيندو آهي.“ ■

سند واسينگن جي وس ۾ آهي

قدرت منهنجي سمجھ لاءِ ڪم سولو ڪري ڇڏيو آهي. ڪجهه ڳالهيون منهنجي سمجھ ۾ اينديون آهن، ۽ ڪجهه ڳالهيون منهنجي سمجھ ۾ بنهه نه اينديون آهن. منهنجي ذهن کي موليٰ مونجهارن کان آزاد ڪري ڇڏيو آهي. جيڪا ڳالهه منهنجي سمجھ ۾ نه ايندي آهي تنهن ڳالهه کي سمجھڻ جي ڪوشش نه ڪندو آهيان. ۽، جيڪا ڳالهه سمجھ ۾ ايندي آهي تنهن کي غنيمت سمجھندو آهيان. سوچيندو آهيان، جيڪڏهن سمجھ ۾ اچڻ واريون ڳالهيون به مون کي سمجھ ۾ نه اچن ها ته پوءِ جيڪر نا سمجھ ٿي هيءَ انمول زندگيءَ گذاري ڇڏيان ها، ۽ بي سمجھ سمجھي نظر انداز ڪيو وڃان ها! خدا جو شڪر آهي ته هن عالیشان دنيا ۽ وسيع ڪائنات جون ڪجهه آڱرين تي ڳڻڻ جيتريون ڳالهيون مون کي سمجھ ۾ اينديون آهن، تنهن ڪري مان رات ۽ ڏينهن جي مونجهارن ۾ نه منجهندو آهيان، ۽ نه ئي موسمن جي تبديلين تي حيران ۽ پريشان ٿيندو آهيان. ساڳي طرح، ملڪ ۾ ڪجهه سياسي، اقتصادي، سماجي، ۽ معاشرتي ڳالهيون، بلڪه حقيقتون مون کي سمجھ ۾ اينديون آهن، ۽ ڪجهه بنهه سمجھ ۾ نه اينديون آهن. اڄ فقط انهن ڳالھين بابت ڳالهائبو جيڪي ڳالھيون منهنجي ناقص سمجھ ۾ نه اينديون آهن.

موجوده سرڪار سڳوريءَ فتافت فيصلا ڪرڻ لاءِ انيڪ عدالتون قائم ڪيون آهن. مقدمن جا فيصلا ڏينهن اندر ٿي رهيا آهن. جن کي ڪيفر ڪردار تائين پهچڻو آهي سي ڪيفر ڪردار تائين پهچي رهيا آهن. قوم خوش آهي. اسين سڀئي خوش آهيون. پر، منهنجي ڏيءَ جهڙي ڊاڪٽر فوزيه ڀٽو جو ڪيس ان قسم جي ڪنهن عدالت ۾ ڇو نه پيش ڪيو ويو آهي؟ ڇا ڊاڪٽر فوزيه ڀٽو جو خون دهشتگردي نه آهي؟ اڃا ته ڪيس هيٺين عدالتن ۾ هلي رهيو آهي، ان کان پوءِ مٿي عدالتن ۾ هلندو! جيئن ته ڪيس عدالت ۾ آهي، تنهن ڪري مان ملزم جي باري ۾ ڪجهه نه چوندس. مان فقط ايترو چوندس ته اسان وٽ ڪيس ورهين جا ورهيه هلندا آهن - ڏهه سال، ويهه سال، ٽيهه سال! مون کي لڳي ٿو مان موجوده جنم ۾ ڊاڪٽر فوزيه جي ڪيس جو فيصلو ٻڌي نه سگهندس. مان هڪ دفعو ٻيهر جنم وٺندس. مان موٽي ايندس، ۽ ٻئي جنم ۾ فوزيه ڀٽو جي مقدمي جو فيصلو ٻڌندس. پر، في الحال مون کي سمجھ ۾ نه ٿو اچي ته ڊاڪٽر فوزيه ڀٽو جو ڪيس دهشت گردين وارا ڪيس هلائڻ واري ڪنهن عدالت ۾ ڇو نه پيش ڪيو ويو آهي!

هن ئي هفتي 22_10_1991 مهراڻ يونيورسٽيءَ جي هاسٽل تي رات جي پوئين پهر ۾ چاليهارو کن

هٿيار بندن جي حملي ۽ ٻن نوجوانن جي مرڻ جي خبر اوهان به پڙهي هوندي: مون به پڙهي آهي. آچر واري هلال پاڪستان دل جي درد مان اُٿل کائي اثرائتو ايڊيٽوريل به ڏنو آهي. سموري سنڌي پريس يڪ راءِ ان سانحي تي زبردست ڏک جو اظهار ڪيو آهي. ان واقعي ۾، ۽ ان کان اڳ ساڳئي نوعيت وارن واقعن ۾ هڪڙي ڳالهه مون کي بنهه سمجهه ۾ نه آئي آهي. ٻه ٽي سال اڳ حيدرآباد ۾ نقاب پوش دهشتگرد پيدا ٿيا هئا. واردات ڪندا هئا ۽ غيبت وانگر موقعي تان گم ٿي ويندا هئا. حيدرآباد جي گراڻ جيتري گهٽين ۾ موٽر سائيڪلن ۽ موٽرن تي چڙهي قتل ۽ غارتگري ڪرڻ کان پوءِ ڏوهارين جو الوڻ ٿي وڃڻ، گم ٿي وڃڻ منهنجي سمجهه ۾ نه آيو آهي. چاليهارو کن هٿيار بندن چاڀه مار رات جي پوئين پهر هاسٽل ۾ داخل ٿيا ۽ ڪلاشنڪوفن مان برستن جي بارش ڪري گم ٿي ويا! آهي نه حيرت جي ڳالهه! سموري سنڌ، خاص ڪري شهر ۽ شهرن جا تعليمي ادارا قانون نافذ ڪرڻ وارن ادارن جي اک ۾ آهن. اسان جون يونيورسٽيون سندن گهيري ۾ آهن، پوءِ ڪيئن ممڪن آهي ته چاليهارو کن هٿيار بند مهراڻ يونيورسٽيءَ جي هاسٽل ۾ داخل ٿيا، ۽ واردات ڪري گم ٿي ويا! بابا سائين، ڪجهه سمجهه ۾ نه ٿو اچي ته ڪير ڪنهن جي پشت پناهي ڪري رهيو آهي: ڪير ڪنهن جو روپ ڌاري، واردات کان پوءِ گم ٿي رهيو آهي! مون کي فقط هڪ ڳالهه جي پڪ آهي ته پيشه ورانه مهارت سان واردات ڪرڻ اسان جي مولائي شاگردن جي وس کان ٻاهر آهي. ڪلهن تي اجرڪ ۽ مٿي تي سنڌي ٽوپي پائي ڪلاشنڪوفن جا برست هلائڻ وارا سڀئي سنڌي نه آهن. ڪيموفلاج جو لفظ ٻڌو آئون نه؟ جنگ دوران وڻ ٽٽ، تاريون ۽ ڪڪ پن ٻڏي سپاهي پاڻ کي جهنگ ۾ لڪائي جنگ جوڻيندا آهن. هنن ڪلهن تي اجرڪ ۽ مٿي تي سنڌي ٽوپي پائي چڙهي آهي. کين سڃاڻڻ، سندن شناخت ڪرڻ ڏاڍو مشڪل ڪم آهي، بلڪ ناممڪن آهي. سنڌ واسينگن جي ورچڙهي وئي آهي. ■

1991

اڄوڪي دور ۾ پٿر واري دور جي روايت

قديم کان قديم دور ۾ پٿر واري دور کان به اڳ، جڏهن تاريخ جو فن اڃا ايجاد نه ٿيو هو. قبيلي جي اڳواڻي ان شخص کي ملندي هئي، جيڪو سڄي قبيلي ۾ سڀني کان طاقتور هوندو هو. ۽ پنهنجن حريفن کي ماري مات ڪندو هو. ائين ڪئي چئجي، ته هڪ طاقتور شخص پنهنجي سگهه سان قبيلي جي اڳواڻي، يا ليڊر شپ هٿ ڪري وٺندو هو. اُن وقت تائين هو اقتدار تي قابض رهندو هو. جيستائين ٻيو ڪو شخص کيس ماري مات نه ڪندو هو. يا پنهنجي ساءِ نه مرنندو هو. پاڻ کي طاقتور ثابت ڪرڻ لاءِ هو پنهنجي طاقت جا مختلف مظاهرا ڪندو هو. پنهنجي قبيلي ۾ گهٽ طاقتور مخالفن کي ماري وجهندو هو. ٻئي ڪنهن قبيلي جي سردار يا سربراهه کي للڪاريندو هو. کيس طاقت جي مظاهري لاءِ چئلينج ڪندو هو. اهڙي ويڙهه جي نتيجي ۾ جيڪو سردار ڪامياب ٿيندو هو. ٻئي سردار جي قبيلي تي قبضو ڪري وٺندو هو. اهي ان دور جون ڳالهيون آهن، جڏهن خدا جي خدائي ۾ خلق گهٽ ۽ زمين بي حساب هئي. تڏهن، اڃا مُلڪ وجود ۾ نه آيا هئا. مختلف قبيلا مختلف هنڌن تي ندين نالن جي ويجهو پڙا ڪندا هئا، ۽ موسم آهر، يا ڪنهن خطري سبب کوچ ڪندا هئا.

پنهنجي طاقت جو مظاهرو ڪرڻ انسان جي فطرت ۽ جبلت ۾ شامل آهي. صديون گذرڻ جي باوجود سندس فطرت ۾ ڪا تبديلي، ۽ سوچ ۾ ڪا ڦير گهير نه آئي آهي. جيڪڏهن ڪا ڦير گهير، يا ڪا تبديلي ڏسڻ ۾ آئي آهي، سا سندس طاقت جي مظاهري جي طريقي ۾ آئي آهي. اڳ انسان فقط پنهنجي ٻانهن، پنهنجي ذاتي ۽ پنهنجي جسماني سگهه جو مظاهرو ڪندو هو. اڪيلي سر ڏهن ويهن ماڻهن سان وڙهڻ، هٿين خالي شينهن يا هاڻيءَ کي مارڻ، ۽ وڻن کي پاڪر ۾ پري پاڙون پٽي ڪڍڻ سندس طاقتور جي مظاهري جا مخصوص طريقا هوندا هئا. جديد ۽ سائنسي دور ۾ انسان پنهنجي طاقت جي مظاهري لاءِ نوان نمونا ايجاد ڪندا آهن.

ماسڪو، واشنگٽن، بيجنگ، فرانس، لنڊن، دهلي، ۽ دنيا جي ٻين انيڪ ملڪن جي انيڪ شهرن ۾ مخصوص موقعن تي فوجي پريڊون ڏسي مان ڏاڍو حيران ٿيندو آهيان. حيران ان ڪري ٿيندو آهيان، جو انسان جي فطرت ۾ لکين سال گذري وڃڻ جي باوجود، ڪا تبديلي نه آئي آهي. پنهنجي طاقت جي نماءَ لاءِ سندس خواهش ۾ ڪا ڪمي نه آئي آهي. اُتلندو سندس خواهش امڪان جي حدن کان ٻاهر نڪري ويئي آهي. هڪٻئي کي مارڻ لاءِ انسان جيڪي خوفناڪ هٿيار ايجاد ڪيا

آهن، تن جو هن پنهنجي ملڪ ۾ ڏاڍي فخر سان ۽ تڪبر سان نماءُ ڪيو آهي. هر سپر پاور ملڪ جي دعويٰ آهي ته: مون وٽ اهڙا هٿيار آهن، جن سان مان هزارين ميل پري ڪنهن به ٻئي ملڪ تي حملو ڪري سگهان ٿو! کيس تباهه ڪري سگهان ٿو!

۽ پوءِ ڏاڍي فخر سان اهڙن موتمار هٿيارن جو مظاهرو ڪيو ويندو آهي. جنگي جهاز هيليڪاپٽر، ٽينڪون، توپون، راکيٽ، ميزائيل، بم، بارود! عزت اُن ملڪ جي آهي. جنهن وٽ هڪ ڏک ۾ هزارين مردن، عورتن ۽ ٻارن کي مارڻ جهڙا هٿيار آهن. زندگي ڏيڻ بدران زندگي وٺڻ وارين قوتن جو دنيا ۾ راج آهي. ڪجهه نه بدليو آهي. اڄ به ذهني طرح طاقتور شخص، جسماني طرح طاقتور شخص جو ماتحت آهي.

اسان اڄ تائين نه ٻڌو ته ڪنهن ملڪ کي سياسي ۽ اقتصادي بحران مان ڪيڏانهن لاءِ ملڪ تي ڪڏهن پروفيسرن، سائنسدانن، ڊاڪٽرن، انجنيئرن، دانشورن، اديبن ۽ شاعرن قبضو ڪيو هجي! اسان اڄ تائين نه ڏٺو ۽ نه ٻڌو ته سائنسدانن، پروفيسرن، ڊاڪٽرن، انجنيئرن ۽ دانشورن پنهنجي ذهني قوت جو ڪڏهن مظاهرو ڪيو هجي! ۽ سندن مظاهرو ڏسڻ لاءِ هزارين ماڻهو اچي گڏ ٿيا هجن! انسان اڄ به اتي ئي آهي، جتي، هزارين لکين سال اڳ، پٿر واري دور کان به اڳ هو. جڏهن کيس پنهنجي جسماني طاقت تي ناز هو ۽ ان جو اظهار ۽ مظاهرو ڪندو هو. انسان جي مجموعي ارتقا ۾ هميشه وانگر، ذهن جسماني قوت جو غلام ۽ ماتحت آهي.

ويجهڙائيءَ ۾ اسان قلم کي ڪلاشنڪوف کان گيسون ڪندي، معافي گهرندي ڏٺو آهي. ■

1991

همسفر

روهنڙي ريلوي اسٽيشن تان مون سان گڏ، ساڳئي ڪمپارٽمينٽ ۾ نهايت طاقتور جانن ۽ قدآور شخص سوار ٿيو. پنهنجي ڏيک ويڪ مان قانون نافذ ڪرڻ واري ڪنهن اداري جو عملدار پئي لڳو۔ رڳو منهن ۾ گنڊ، ۽ هر شيءِ کي شڪ واري نظر سان ڏسڻ وارو. مينڊي رنگ وارو ڊفلو مٿي تي چترالي پٽيءَ مان ٺاهيل ضرورت کان وڌيڪ وڏي ٽوپي، ۽ مليشيا جهڙي وڳي تي خوفناڪ قسم جو بوت، جيڪو اصل ۾ عجيب نوعيت وارو بوت هو۔ نه بوت هو ۽ نه لانگ بوت هو! مون کي سمجهه ۾ نه آيو ته هو قانون نافذ ڪرڻ واري ڪهڙي قسم جي اداري جو عملدار هو. ڌرتيءَ تي (ان وقت گاڏي جي فرش تي) زور سان پير ڦهڪائي هلڻ، ۽ کڙيءَ جي زور تي ڦيرو کائي بيهڻ واري سندس انداز مان سمجهيم ته ضرور ڪا آفت قسم جي چپ آهي، ۽ مضبوط مرڪز ۾ مضبوط ارادي سان، ڪنهن مضبوط ڪرتا ڌرتا کي سنڌ جي صورت حال بابت ڪا مخفي خبر پهچائڻ لاءِ روانو ٿيو آهي!

ڪمپارٽمينٽ ۾ گل به سڀتون هيون، هن کي هيٺين سيت ملي هئي، ۽ مون کي مٿئين. هن پنهنجو سامان، هڪ سوت ڪيس ۽ هڪ ڳوٺري، جنهن ۾ ڪا تمام وزني شي پيل هئي. پنهنجي سيت هيٺان حفاظت سان سنڀالي رکيا. سيت تي ڪجهه وڇائڻ کان سواءِ، ويهاڻو رکي، مٿان ميرانجهڙي رنگ وارو ڪمبل پائي لڙي پيو. سيت ڀرسان لائڻ سندس عجيب بوت ڏسي مان ڏاڍو حيران ٿيس.

سوچيم ٿي سگهي ٿو امن امان جي صورتحال جو ماهر هجي! ۽ خاص طور تي سنڌ تي سروي ڪرڻ لاءِ اسلام آباد مان موڪليو ويو هجي! ان قسم جي ماهرن جي اسان جي ملڪ ۾ ڪمي ڪانهي. ويجهڙائيءَ ۾ نفسيات جا ڊاڪٽر هڪ ڪانفرنس ۾ اچي گڏ ٿيا هئا. ان ڪانفرنس ۾ ماهراڻيون تقريرون ڪرڻ، ۽ پيپر پڙهڻ لاءِ ڪجهه ڊيسي ۽ ڪجهه پرڊيسي ماهر گهرايا هئائون. تن ڏينهن جي ڪانفرنس کانپوءِ ڊيسي ۽ پرڊيسي ماهرن پنهنجي ماهراڻي راءِ ڏيندي انڪشاف ڪيو هو ته پاڪستان ۾ ذهني مريضن جو تعداد تيزيءَ سان وڌي رهيو آهي، ۽ ڏهن ماڻهن منجهان هڪ ماڻهو ذهني مريض يا نفسياتي مرض ۾ مبتلا آهن.

ماهرن جي ماهراڻي راءِ ٻڌي مان واٽڙو ٿي ويو هوس. سندس ماهراڻي راءِ مطابق انگ اکر ويهي ڪڍيم ته عقل چرخ ٿي ويو. پاڪستان ۾ جيڪڏهن ڏهن ماڻهن مان هڪ ماڻهو نفسياتي يا ذهني

مريض آهي، ته ان جو مطلب ٿيو ته پاڪستان ۾ هڪ ڪروڙ ويهه لک ماڻهو چريا آهن، يا عن قريب چريا ٿيڻ وارا آهن، يا چرمستين ۾ مبتلا آهن! ڊيسي ۽ پرڊيسي ماهرن جي ماهر اٿي راءِ ٻڌڻ کان پوءِ مون کي بس ۾ ويٺل، قطار ۾ بيٺل، پنڌ ويندڙ، پيهه ۾ نظر ايندڙ هر ڏهون ماڻهو چريو لڳندو آهي. اڳ سمجهندو هوس، پاڪستان ۾ ڏهن منجهان پنج ماڻهو هڪ ويلو ماني کائي سگهندا آهن. سا به رُڪي سگهي. ڏهن مان چار ماڻهو به ويلا ماني کائي سگهندا آهن. ۽ باقي رهيو ڏهن مان هڪ ماڻهو جيڪو ڏيوي پيٽ پري ماني کائيندو آهي، سو به اڪثر بدماضي، هاءِ بلڊ پريشر ۽ منن پيشابن جي مرض ۾ گرفتار هوندو آهي، ۽ ڊاڪٽرن جي مشوري مطابق پرهيزي کاڌو کائي تيزيءَ سان ختم ٿيندڙ زندگي کي بچائڻ جي ڪوشش ڪندو آهي، ته جيئن جيترو هن ملڪ ۽ عوام جي بي لوٺ خدمت ڪري سگهي!

هينين سیت تي ڪمانڊو اسٽائيل ۾ خبرداري سان سٽل شخص بابت سوچيم۔ ڪير آهي؟ ڪير ٿي سگهي ٿو؟ سنڌ ۾ امن امان جي صورت حال بابت آخري رايو ڏيندڙ ماهر؟ هفتو کن سنڌ ۾ گذاري، سو به اعليٰ! هوٽلن ۽ ريسٽ هائوسن جي سينگاريل ڪمرن ۾ دعوتون کائيندي، هن سنڌ جي صورت حال بابت ماهر اٿي رپورٽ تيار ڪري ورتي هوندي۔ ۽ هينئر اها اعليٰ رپورٽ اعليٰ عملدارن کي پهچائڻ لاءِ اسلام آباد وڃي رهيو آهي! ڇا هوندو ان رپورٽ ۾! سنڌ ۾ ڏهن منجهان ٽو ماڻهو ڌاڙيل آهن۔ قانون شکن آهن۔ باغي آهن۔ بدمعاش آهن! باقي، ڏهن مان هڪ ڇٽو جج آهي، جيلر آهي، قانون نافذ ڪرڻ وارو آهي، ملڪ سان سچو آهي، ايم پي آهي، ايم اين اي آهي!

الا ڪهڙي وقت مون کي ننڊ ڪڍي ويئي. ريل جي لوڏي ۾ مون کي تمام گهري ننڊ ايندي آهي. مان خواب تمام گهٽ ڏسندو آهيان. جيڪڏهن ڏسندو آهيان، ته فقط هڪ ئي خواب ڏسندو آهيان۔ ته روهڙيءَ واري پل تي بيٺو آهيان، ۽ آپگهات جو ارادو ڪري رهيو آهيان. پر، ان رات مون ڪو خواب نه ڏٺو.

اک کلي ته گاڏي ملتان اسٽيشن تي بيٺي هئي. صبح ٿي ويو هو. هيٺ لهي، منهن هٿ ڌوئي، ٿيڙي اک سان جانني ڏانهن ڏٺم. هن جي هٿ ۾ ريوٽين جو لفافو هو، ۽ هڪ هڪ ريوٽي وات ۾ وجهي ڇپاڙي رهيو هو، ۽ منهنجو جائزو به وٺي رهيو هو.

مون ٿيلهي مان مگ ڪڍيو. پليٽ فارم جي هڪ اسٽال تان چانهه وٺي موٽي آيس. جانئو ڏاڍي خبرداريءَ واري انداز ۾ دريءَ سان ٽيڪ ڏيئي ويٺو هو، ۽ ريوٽيون کائي رهيو هو. هن مون ڏانهن، رکي رکي ڪرڙي اک سان ڏسي ٿي ورتو.

موروثي ۽ تاريخي حجاب ۽ ڪم همٿيءَ سبب مان هن جي ڀرسان ويهي نه سگهيس. ڏينهن ۾ اها
سيت چئن چئن جي ويهڻ لاءِ هئي. مان در ڪي ٽيڪ ڏيئي بيهي رهيس ۽ سڀ سڀ ڪري ڇانهه پيئڻ
لڳس.

ڪجهه دير کان پوءِ هن ڳوري آواز ۾ پڇيو “ويهندين؟”
هن ڪمبل پاڻ ڏانهن ڇڪي ورتو. منهنجي لاءِ ويهڻ جيتري جاءِ ڇڏي ڏنائين.
“مهرباني.” مان سيت تي ويهي رهيس. هن جي موجودگيءَ ۾ الاءِ چو مان پاڻ کي ڪمزور ۽
ڏوهاري محسوس ڪرڻ لڳس. مان اڪيون هيٺ ڪري ڇانهه پيئڻ لڳس. هوريوڙيون کائيندو رهيو.
ڪجهه دير کان پوءِ چيائين، “گاڏي ملتان تي چار ڪلاڪ لپت پهتي آهي”
“اڃا!”

“راولپنڊيءَ تائين اٺ ڪلاڪ لپت ٿي ويندي”
“هان!”
“تيز گام پاڪستان جي نمبر وٺن گاڏي آهي. تيز گام جو هيءُ حال آهي. ته ٻين گاڏين جو الاءِ
ڪهڙو حال هوندو!”
“برابر.”
وري خاموشي.

ڪجهه دير کان پوءِ وري ڳالهائين، “تو ڏاڍا ڪونگهرا پئي هليا.”
“ريل ۾ مون کي ڏاڍي گهري نند ايندي آهي.”
“ڄڻ ريل سان مقابلو پئي ڪيئ.”
مون پهريون دفعو غور سان هن ڏانهن ڏٺو. گهاٽين مڃن هيٺان، هن جي چپن تي مرڪ هئي.
پڇيائين، “ڇا ڪندو آهين؟”
“مان اسلام آباد ۾ پڙهائيندو آهيان.”
“ماسٽر آهين؟”
“ها”

هو اوچتو وڏو تهڪ ڏيئي ڪلي پيو. چيائين، “مون توکي ڏاڙيل سمجهيو هو. انڪري سموري رات
جاڳندي ۽ تنهنجا ڪونگهرا ٻڌندي گذاري ڇڏيم.”
ويهاڻو ۽ ڪمبل ڪٽندي چيائين، “مان وڃي ٽو مٿئين سيت تي سمهان. تون دريءَ کان ٻاهر جا

نظارا ڪر.

ڪجهه رپوڙيون منهنجي هٿ تي رکيائين، ۽ مون واري سيت تي وڃي سمهي پيو. ■

1991

مرڻ جو سلسلو

ڪنهن جي واتان ٻڌم: خالق مري ويو.

مون کي پنهنجن پوڙهن ڪنن تي اعتبار نه آيو. سوچيم، جهونو جوڳي ٿي ويو آهيان - ورهين کان، ڪنن مان مڙ به نه ڪيرائي اٿم - ڪجهه ڪجهه پوڙهو ٿي پيو آهيان - ضرور ٻڌڻ ۽ سمجھڻ واري گل ۾ ڪو خلل پيدا ٿي پيو آهي - نه ته ڀلا، ڪڏهن ڪنهن خالق کي مرندي ٻڌو! خلقيندڙ به ڀلا ڪڏهن مٽو آهي! نه نه. مون غلط ٻڌو آهي. منهنجا ڪن بيڪار ٿي پيا آهن. پريان، ٽڪاڻي جا به وساميل ڏيئا لڳندا آهن. شايد ڪٿي ڪو سيهڙ، ڪبوتر، گيرو مري ويو آهي! خالق جي مرڻ جو ته سوال ئي پيدا نٿو ٿئي. خالق مري ويو ته پوءِ مخلوق جيئري ڪيئن رهندي!

بيهر ڪن ۾ پڻ ڪو ٻڌم: خالق مري ويو.

نه نه. بلڪل غلط ٻڌو اٿم! سوچيم، ائين ڪم نه هلندو. اهڙي نموني، ٻڌل ڳالهه جا پيا ڪي مطلب ڪيندو رهيس، ته پوءِ ٻار روزانو گهر ٻاهران تازيون وڃائي اهو اهو ڪندا پتر هڻندا. مون کي پنهنجن پوڙهن ڪنن جو علاج ڪرائڻو پوندو!

تڏهن، اوچتو مون کي خيال آيو ته ڪن جيڪڏهن اسپيئر پارٽس جي دڪانن تان ملن ها، ته جيڪر نهايت جديد ماڊل جا به ڪن وٺي پنهنجي پراڻي باڊيءَ ۾ هڻائي ڇڏيان ها. ائين ڪرڻ سان، مان اُهي آواز به ٻڌي سگهان ها، جيڪي اُچارڻ کان اڳ مري ويا آهن! مان اُهي جملا به ٻڌي سگهان ها، جيڪي چپن تي اچڻ کان اڳ آهن ۾ بدلجي ويا آهن! تڏهن مان شايد، ڌرتيءَ کان آسمان ڏانهن انسان جي ازلي پرواز جو آواز ٻڌي سگهان ها!

پر، اهي خفخاتي خيال آهن. جن کي اسپيئر دل ڏنائون، سي به ڌڪ جهلي نه سگهيا. اسپيئر ڪن وري ڪهڙي بازار مان ملندا! ها، هڪ دفعي ڪنهن دوست جي صلاح تي، آواز وڌو ۽ چتو ڪرڻ وارو اوزار خريد ڪري ڪن سان اٽڪائي ڇڏيو هيو. ان اوزار ۾ عجيب ڪرامت هئي. ماڻهن جا آواز گهٽ ۽ ٿرڻ ۾ وڌيڪ ٻڌڻ ۾ ايندو هو. پر، جنهن ڳالهه مون کي وڌيڪ پريشان ڪيو، سا هئي، ڪرڪيٽ راند جي ريڊيو تان نشر ٿيندڙ ڪامينٽري، مون کي ڪن سان ٻڌل سنهڙي تار ڏسي ماڻهو سمجهندا هئا، مان ڪيسي ۾ رکيل ٽرانسسزسٽر ريڊيو تان ڪامينٽري ٻڌي رهيو آهيان. ايندو ويندو پيو پچندو هو. ”اسڪور ڇا هي؟ ڪير پيو بيٽنگ ڪري هندستان يا پاڪستان؟ حنيف سينچري ڪٿي؟“

تڏهن مون، آواز چٽو ۽ وڏو ڪرڻ وارو اوزار ڪن تان پٽي، گتر ۾ اڇلائي ڇڏيو هو۔ خدا حافظ ظالم زمانا!

خالق کي پوليس وارن ماري وڌو آهي! وري ساڳيو آواز! وري ساڳيو لهجو! ڇا ٿيو آهي خالق کي جو مخلوق هٿان پيو مارجي! غلط آهي. خالق جي مرڻ جو سوال ئي پيدا نٿو ٿئي! نه، نه. خالق مري نٿو سگهي. خالق ازل کان آهي۔ سندس ڄمڻ ۽ مرڻ جو مسئلو انسان جو پنهنجو مسئلو آهي. ان مسئلي جو خالق سان ڪو به واسطو نه آهي، ڪو به تعلق نه آهي. وڏا وڏا جغادري، دانشور ۽ ڏاها خالق کي ماري نه سگهيا۔ پوليس جي ڪهڙي مجال ۽ هستي آهي جو خالق کي ماري سگهي!

”خبر اٿئي ته ڇا ٿيو!“ ڪنهن چيو، ”پوليس وارن خالق کان ايڏي پڇا پئي ڪئي۔ ڪانس سڄي پئي ڪرائي. ان دوران خالق مري ويو.“

پهريون دفعو مون کي ڪجهه ڪجهه ڳالهه سمجهه ۾ آئي. مون آسمان ڏانهن ڏسندي چيو: سمجهيم پئي ته بد بختن توکي مارڻ جو افواهه اٿاريو آهي۔ پرائين ممڪن ئي نه آهي. هنن هڪ دفعو پيهر نذير عباسيءَ کي ماري وڌو آهي۔ هن دفعي سندس نالو خالق مهر آهي. مون سمجهيو هنن توکي ماري وڌو آهي! هنن خالق مهر کي ماريو آهي.

مون کي خبر ڪونهي ته خالق مهر ڪير هو ۽ ڪير آهي. مون کي فقط هڪ ڳالهه جي پڪ آهي۔ ته خالق مهر مون جهڙي ڪنگلي ڪهاڻيڪار رزاق مهر جو مائٽ مت ته ٿي سگهي ٿو پر سردار غلام محمد مهر جو هرگز نه. سردارن، جاگيردارن، اميرن، ڪبيرن، چوڌرين ۽ خانن جا مائٽ تفتيش دوران پوليس لاکين ۾ نه مرندا آهن.

پوليس لاکين ۾ تفتيش ۽ آڏي پڇا فقط هارين نارين، ڪڙمين، مزورن، ۽ پورهيتن جي پٽن، پوٽن ۽ ڀائرن ۽ ڀائٽن کان ٿيندي آهي. سچن کان سچي ڪرائڻ جي چڪر ۾ پوليس کين ماري وجهندي آهي. کين مارڻ وارو سپاهي ان ڪارنامي کان پوءِ ٻانهن تي به ٿي فيتا هڻي هلندو آهي۔ پنجين گريڊ جي اي ايس آءِ، ستين گريڊ ۾ سب انسپيڪٽر، ۽ ستين گريڊ ۾ انسپيڪٽر ۽ ايس ايڇ او ۽ انسپيڪٽر، سورهين گريڊ ۾ ڊي ايس پي ٿي پوندو آهي.

نذير عباسيءَ جي شهادت پيري منهنجو ڪالم پڙهي، پوليس جي هڪ اعليٰ عملدار چيو هو ”فرض جي ادائگيءَ ۾ جيئن اسين ڌاڙيلن ۽ ڏوهارين هٿان مارجي ويندا آهيون، تيئن اسان جي هٿان به ڪڏهن ڪڏهن ماڻهو ڪو مارجي ويندو آهي.“

مون ڪانس پڇيو. ”ڌاڙيل ۽ ڏوهاري قانون پرواهه نه ڪندي توهان کي ماري وجهندا آهن. توهين

قانون جي ڪهڙي قلم هيٺ ماڻهن کي تفتيش دوران ماري وجهندا آهيون؟
 ان سوال جواب کي ڪافي عرصو گذري ويو آهي. ويجهڙ واري تاريخ ۾، هي موڪلائيءَ کان وٺي
 خالق مهر تائين نه ڄاڻان ڪيترا نوجوان هٿ ٺوڪي تفتيش ۽ انويسٽيگيشن دوران لاکپڻ ۽ جيلن
 ۾ مري ويا آهن. مون کي ياد ڪونهي ته اڄ تائين اهڙي قهر ۽ ظلم جي نتيجي ۾ ڪنهن پوليس
 عملدار کي ڪڏهن پوڳڻو پيو هجي. ها، نالي ماتر ڊپارٽمينٽل انڪوائري هلندي آهي؛ ۽ آخر ۾
 پوليس عملدار کي باعزت بري ڪيو ويندو آهي.

هڪڙي فراخدل دانشور چيو هو ”ڏس نه، زندگي ۽ موت ته الله جي هٿ ۾ آهي نه. جيئن ماڻهو
 ڪٿيءَ کان پوءِ رستن، گهرن، اسپتالن، آفيسن، جهازن ۽ ريل گاڏين ۾ مري ويندا آهن، تيئن، ڪجهه
 ماڻهو ڪڏهن ڪڏهن پوليس جي لاکپڻ ۽ جيلن ۾ مري ويندا آهن. اهو سڀ ڪجهه الله جي امر
 سان ٿيندو آهي. ان ۾ پوليس جو ڪهڙو ڏوهه.“ ■

1990

قلم کي ڪلاشنڪوف ماري وڌو آهي

گذريل مهيني جا پويان پنڌرهن ڏينهن مون چين جي ثقافتي وفد سان گذاريا هئا. بيجنگ جي ويجهو هڪ ننڍڙي شهر جنان جا رهاڪو هئا. اُتان جي ثقافتي اداري طرفان پاڪستان ۾ پنهنجي فن جو مظاهرو ڪرڻ آيا هئا. وفد جي پنجويهه ميمبرن مان ٻارنهن چوڪريون هيون.

وڏيرن جي چُرچ ۽ همت افزائي، سبب تن چيني انجنيئر جي اغوا کان پوءِ اسان کي شڪ هوندو ته چين جو ثقافتي وفد پنهنجو پروگرام ملتوي ڪري ڇڏيندو ۽ جيڪڏهن ڪٿي آيو به، ته گهٽ ۾ گهٽ سنڌ سڳوريءَ ۾ پنهنجي فن جو مظاهرو نه ڪندو! پر نه سائين! مائوزيٽنگ ۽ چواين لائيءَ جي ملڪ جا ماڻهو ڪٿان ٿا مڙن! پروگرام مطابق 14 مئي 1991 تي منجهند جو ساڍي ٻارهن لڳي اچي ٺڪاءُ ڪيائون. پاڪستان نيشنل ڪائونسل آف آرٽ جي ڪراچيءَ واري آفيس جو ڊائريڪٽر حيدر صديقي ۽ ڪائونسل جي هيڊ آفيس، اسلام آباد ۾ ريسرچ ۽ پبليڪيشن جو ڊائريڪٽر گلزار آفاقي ۽ مان ايئرپورٽ تي موجود هئاسين. وفد جي آجيان ڪئي سين. وفد جي ميمبرن سان ملياسين. بهڪيا پئي ڪنهن جي به چهر تي فڪر جي ريڪا نظر نه آئي.

وفد جي رهڻ جو بندوبست مهراڻ هٽل ۾ ۽ پروگرام ڏيکارڻ جو انتظام تاج محل هٽل ۾ ڪيل هو. چيني انجنيئر جي اغوا سبب سنڌ حڪومت چيني وفد جي حفاظت لاءِ غير معمولي بندوبست ڪيو هو. هٿيار بند جتو سدائين وفد سان گڏ هوندو هو. هٽل جي لابيءَ ۽ پسگردائيءَ ۾ سادن ڪپڙن ۾ سپاهي ڇڏي ڏنا هئائون.

وفد جا ميمبر ڏاڍا سادا ۽ مسڪين هئا. ٻولين جي پيرولي پيڇڻ لاءِ پاڻ سان انٽرپريٽر آندي هئائون. انٽرپريٽر پاڻ چينڻ هئي پر انگريزيءَ کان واقف هئي. نالو هوس، من. وفد جي باقي ميمبرن مان ڪنهن هڪ ميمبر کي به انگريزيءَ جو اکر نه پئي آيو. فقط من سڀني جي ترجمان هئي. هوءَ وفد جي ليڊر زوانگ زو ۽ منهنجي وچ ۾ گفتگو لاءِ ترجمان هئي. پنڌرهن ڏينهن ۾ مون کي رڪي رڪي خيال ايندو رهندو هوندو زوانگ زو ڪڏهن ته چيني انجنيئر جي خيريت بابت ڳالهه ڪيندو! ڪجهه ته پڇندو! پر نه. ائين نه ٿيو. زوانگ زو ۽ نه ئي من ڪڏهن انجنيئر بابت ذڪر ڪڍيو ۽ نه ئي ڪجهه معلوم ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. سنڌ ۾ غير معمولي حفاظتي انتظام ڏسي ڪڏهن ڪڏهن سندن چين تي مُرڪ اچي ويندي هئي.

وفد جي موجودگيءَ ۾ مون پهريون دفعو شدت سان محسوس ڪيو ته مان گيدي آهيان، مان بزدل

آهيان، مان مجرم آهيان! منهنجي خاموشي منهنجو ڏوهه آهي. ڏاڙيلن معرفت ۽ ڏاڙيلن ذريعي پاڻاريدار وڌين جا سنڌ ۽ سنڌين خلاف ظلم انسانيت ۽ انتها جون حدون لتاڙي ويا آهن. ايڏي ظلم کي خاموشيءَ سان برداشت ڪرڻ ڏوهه آهي۔ تاريخي ڏوهه آهي. ان ڏوهه ۾ اياز ۽ جمال کان وٺي آڪاش ۽ طارق عالم، ۽ نئين ٽهي جا سمورا ليکڪ ۽ شاعر، اسين سڀئي شامل آهيون. اسان پنهنجي خاموشيءَ سان سنڌ جي ڌڙيل ڌوڻين کي بي يارو مددگار ۽ وڏين ۽ پوليس وارن جي رحم و ڪرم تي ڇڏي ڏنو آهي. اسان خاموش رهي ثابت ڪري ڏيکاريو آهي ته لائق چانڊيو ۽ لطيف چانڊيو اياز ۽ جمال کان وڌيڪ طاقتور آهن! بدر، مدد، فقير، انور ۽ سراج ابلاغ ۾ هوندي به وڏين ۽ پاڻاريدارن آڏو بيوس آهن! علم ۽ ڪلاشنڪوف جي جنگ ۾ ڪلاشنڪوف قلم کي ماري وڌو آهي!

خدا جي واسطي ليکڪن ۽ صحافين جي ڪنوينشن گهرايو۔ پاڻاريدارن ۽ سندن ڏاڙيلن خلاف ڊائريڪٽ ايڪشن لاءِ ليکڪن جي ڪنوينشن گهرايو. ۽ ڪنوينشن ڪنهن شهر جي هال ۾ نه، بلڪ بيلي ۾، ڪنهن ڪيٽيءَ جي ڪنڌ تي گهرايو. پاڻاريدارن ۽ ڏاڙيلن سنڌ جي ناموس کي اهڙو ڇيهو رسايو آهي جو هيئنر دانگين جا تراڇا، ۽ اسان سڀني جا منهن ڪارا ٿي ويا آهن.

ائين به ڪونهي ته پاڪستان جي ٻين صوبن ۾ ماڪيءَ ۽ کير جون نديون وهي رهيون آهن، ۽ ماڻهو موج ۾ آهن. ڏاڙا، خون ۽ بي حرمتيون عام جام آهن. پر، جهڙي رٿيل ۽ سوچيل سمجھيل طريقي سان سنڌ ۾ وارداتون ٿي رهيون آهن سو سڀ تاريخ جو حصو آهي.

چيني وفد کي اسلام آباد مان پشاور وٺي پئي ويس. اسلام آباد پوليس جو هٿيار بند جتو اسان سان گڏ روانو ٿيو. پوليس جتي جي حد اٽڪ پل تائين هئي. اٽڪ پل کان پوءِ سرحد پوليس جي جتي کي اسان سان پشاور تائين هلڻو هو. اسين اٽڪ پل تائين پهتاسين. اسلام آباد پوليس جو اٽالو موڪلائي سليون هٿي موٽي ويو. سرحد پوليس جو هڪ اهلڪار آيو. چيائين، سرحد پوليس جو جتو اجهو پنڌرهن منٽن ۾ پهچڻ وارو آهي. اوهين انتظار ڪريو.

انتظار ڪندي پنڌرهن منٽ گذري ويا. سرحد پوليس جو هٿيار بند جتو نه پهتو. سرحد اهو علائقو آهي، جتي ننڍي وڏي وٽ ڪو نه ڪو هٿيار هوندو آهي. دره آدم خيل ۾ روالو، راڻيفلون، ڪلاشنڪوف پيا هٿيار صابڙ ۽ توال وانگر دڪانن تان عام جام ملندا آهن. اسان کي وقت سر پشاور پهچڻو هو. پوليس جو جتو نه پهتو. تڏهن ڪنهن چيو، ”يار پوليس کي ڇڏيو. اجايو دير ٿي ويندي هيءَ سنڌ ناهي، سرحد آهي. اسين پنهنجي مهمانن جي حفاظت ڪرڻ ڄاڻون.“

مون بيشرميءَ وچان ڏند ٽيڙي ان شخص ڏانهن ڏٺو. هن چيو ”يار دل ۾ نه ڪجان. پراها حقيقت آهي.“

اسين پوليس جي جڻي کان سواءِ پشاور روانا ٿي وياسين.
مون فقير جي ڳالهه غور سان ٻڌو. ان کان اڳ جو وڏيرن ۽ پاتاريڊارن جي رٿيل پلان موجب ڏاڙيلن کان سنڌ کي پاڪ ڪرڻ جي بهاني سنڌ تي حملو ٿئي، توهين ڏاڙيلن خلاف، ۽ پاتاريڊارن خلاف ميدان ۾ نڪري اچو. ورنه، تاريخ اسان کي ڪڏهن معاف نه ڪندي. ■

1991

اوهان ڪڏهن سنڌ استارز جو نالو ٻڌو آهي؟

هن ڳالهه کي ورهيه وهامي ويا آهن. ڪنهن سمي هڪ سودائيءَ سنڌ استارز فت بال ٽيم تيار ڪئي هئي. سودائي وڏو خفتي قسم جو ماڻهو هو. منصوبه بنديءَ ۾ ڪو سندس ثاني نه هوندو هو. دنيا جي ڪنهن به نامور فت بال ٽيم جي مينيجر کان وڌيڪ ذهين ۽ ڄاڻو هوندو هو. گڏيل هندستان جي مشهور فت بال ٽيمن، ڪلڪتي جي موهن بگن، محمدن اسپورٽس، ڍاڪا محمدن افغان ڪلب ڪوئيٽا، بمبئي استارز آل انڊيا ريلويز ڪراچي پورٽ ٽرسٽ وغيره جا مينيجر رٿا بندي، حڪمت عملي، ۽ ٽيم جي تنظيم ۾ سودائيءَ آڏو ٻار لڳندا هئا.

سودائي کي الله دوربين جهڙي اک ڏني هئي. سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ مان گمنام پرڏات سان تمار ننڍڙا نوجوان چونڊي، هٿ ڪري ڪراچيءَ وٺي آيو. ڏينهن رات سندن تربيت ۾ هڪ ڪري ڇڏيائين. ڳوٺن ۽ ننڍڙن شهرن جا گمنام نوجوان نامور رانديگر ٿي پيا. قاسم، جمعو، ابو، مامد پائي، پريم، ڊيو، چارلي، موسيٰ، ۽ ان قسم جا انيڪ رانديگر هيرن وانگر جرڪڻ لڳا. ٻين ٽيمن جا مينيجر اندر خاني کين لالچون ڏيئي پاڻ ڏانهن ڇڪڻ جي ڪوشش ۾ لڳل هوندا هئا. پر، سودائيءَ جي نظرداريءَ ۾ تيار ٿيل رانديگر ڪٿان ٿا ڪنهن جي ور چڙهن.

هندستان جي ڪا اهڙي ٽيم نه هئي، جنهن جو مقابلو سنڌ استارز سان ٿيو هجي، ۽ اُن ٽيم اڌ ٻڙن گولن تان نه هاريو هجي! ڍاڪا محمدن موهن بگن، بمبئي استارز جهڙيون ٽيمون سنڌ استارز آڏو ڌڪ جهلي نه سگهنديون هيون. هڪ دور اهڙو به آيو هو جڏهن هندستان جي ڪنڊ ڪڙڇ مان سنڌ استارز ترافيون کڻي، ترافين جو مينار کڙو ڪري ڇڏيو هو.

هاڪيءَ وانگر فت بال راند به ڏاڍي عجيب راند آهي. ٽيم ۾ نالي کان سواءِ فرد جي ڪا به حيثيت نه ٿيندي آهي. ميرادونا اڪيلي سر ڪجهه به ناهي. کيس ليفٽ ان، ليفٽ آئوٽ ۽ سينٽر هاف تي ڪيڏندڙ رانديگر جي مدد ۽ امداد جي ضرورت رهندي آهي. هڪ رانديگر ٻئي رانديگر کي پاس ڏيندو آهي، ٻيو ٽئين رانديگر کي، ۽ ٽيون چوٿين رانديگر کي پاس ڏيندو آهي، ۽ ائين، مدمقابل جي گول تي حملو ٿيندو آهي. برازيل جو جڳ مشهور رانديگر پيلي سميت اڄ تائين ڪو رانديگر اهڙو پيدا نه ٿيو آهي، جنهن ميدان جي پنهنجي حصي مان اڪيلي سر بال کنيو هجي، ۽ مخالف ٽيم

جي يارهن رانديگرن کي ڊاج ڏيئي گول ڪري ڏيکاريو هجي.

سنڌ استارز جي ڪاميابيءَ جو سڀ کان وڏا راز ٽيم جي اجتماعيت ۾ هو. رانديگر هڪٻئي کي ننڍا ننڍا پاس ڏيئي اک چنپ ۾ وڃي مخالف ٽيم جو گول تي ڪٽڪندا هئا.

پوءِ الاءِ ڇا ٿيو. ڪنهن کي ڪا خبر نه پيئي. ڪنهن چيو. سنڌ استارز کي نظر لڳي ويئي. اُها ٽيم، جنهن بمبئي، مدراس، پونا، دهلي، ڪلڪتا، ڪوئيٽا ۽ ڪابل ۾ هڪ ٻه مڇ نه هارائي هئي، سنڌ ۾ مڇون هارائڻ لڳي. شڪستن جو سلسلو شروع ٿي ويو. سنڌ استارز اول فائينل مڇن ۾ هارائڻ شروع ڪيو. پوءِ سيمي فائينل مڇن ۾، ۽ ڪوارٽر فائينل مڇن ۾، ۽ آخر ۾ اهڙو وقت آيو جو سنڌ استارز ٽورنامينٽ جي پهرين راڻونڊ ۾ هارائڻ شروع ڪيو. سنڌ استارز جو عروج ۽ زوال اسان اکين سان ڏٺو.

ٽيم ساڳي، رانديگر ساڳيا، سندن مينيجر سودائي ساڳيو. پر راند دوران سندن حڪمت عملي بدلجي ويئي. هر رانديگر اجتماعيت جي ايڪي مان ٻاهر نڪري فرد ٿي پيو. هو ٽيم لاءِ نه، بلڪ پنهنجي ناموس، نامياچار شهرت ۽ نالي لاءِ ڪيڏڻ لڳو. هر رانديگر مخالف ٽيم جي رانديگرن کي گوهي ڏيئي اڪيلي سر گول ڪرڻ جي بيسود ڪوششن جو شڪار ٿي ويو.

زوال واري دور ۾ سنڌ استارز جي ٽيم جڏهن ميدان ۾ لهندي هئي، تڏهن ٽيم بدران يارهن رُئل رانديگرن جو ٽولو لڳندي هئي جنهن ۾ هر رانديگر جو منهن هڪ ٻئي کان ابتڙ رخ ۾ هوندو هو. ڪو رانديگر ٻئي رانديگر کي پاس نه ڏيندو هو. پاس ڏيڻ بدران پاڻ بال ڪاهي وڌڻ جي ڪوشش ڪندو هو. ۽ نتيجي طور مخالف ٽيم يارهن رانديگرن جي اجتماعي، گڏيل حڪمت عمليءَ آڏو بيوس ٿي ٿاڀا کائيندو هو.

ٻين ٽيمن سنڌ استارز جي بد نظمي، انتشار، انفراديت ۽ خودسنائيءَ جو پورو پورو فائدو کنيو. ٻين ٽيمن جا رانديگر سنڌ استارز جي رانديگرن جي مقابلي ۾ سڀر استارز نه هئا. پر، هنن ۾ ڊسپلين هو. سنڌ استارز لاءِ ڊسپلين جو لفظ بيمعنيٰ ٿي پيو هو.

تاريخ گواهه آهي ته بد نظمي ۽ اندروني انتشار سبب سنڌ استارز جي ٽيم شڪستن جي ذلت ۾ گم ٿي ويئي. اهڙي نموني گم ٿي ويئي جو وري ڪنهن سنڌ استارز جو نالو نه ٻڌو.

اوهان ڪڏهن سنڌ استارز جو نالو ٻڌو آهي؟ ■

ٿيڌي اک سان مشاهدو

گذريل هفتي 1991 ۾ سنڌ سرڪار جي دعوت تي اسلام آباد جي ڪجهه صحافين کي سنڌ گهمڻ جي دعوت ڏني ويئي هئي ته اچو ۽ پنهنجين اکين سان اچي ڏسو ته سنڌ ۾ ڪيئن نه ڪير ۽ ماکيءَ جون نديون وهي رهيون آهن۔ مارو موج ۾ آهن۔ الغوزن تي لوڪ ڏنن وڃائي رهيا آهن، ۽ اهو ته، ”سڀ ڪجهه ٺيڪ ٺاڪ لڳا پڙا هي۔ شينهن اور بڪري ايڪ گهاٽ سي پاڻي پيتا پڙا هي“.

اسلام آباد جا ڇهه صحافي سڳورا سنڌ سرڪار جي دعوت تي گهمي ڦري، دعوتون کائي، ۽ سنڌين جي مهمانوازيءَ جا جلوا ڏسي موٽي آيا، ۽ اڄ ڪلهه پنهنجين پنهنجين اخبارن ۾ تاثرات لکي رهيا آهن. سندن تاثرات جيئن ته اردو ۽ انگريزي اخبارن ۾ شايع ٿي رهيا آهن، تنهنڪري سنڌ سرڪار جي نظر مان ضرور نڪتا هوندا. سندن تاثرات ۽ مشاهدا مضبوط مرڪزي سرڪار جي نظر مان به نڪتا هوندا. قومي اخبارن ۾ لکڻ وڌي ڳالهه آهي! سموري پاڪستان جا ايوان لوڏي ۾ اچي ويندا آهن. غير قومي اخبارن، (جن کي عرف عام ۾ علائقائي اخبارون سڏيو ويندو آهي)، ۾ جڪ مارڻ برابر آهي. نه پيڪن کي پرواهه، ۽ نه ساهرن کي سارا! ڪير ٿو پڙهي، ۽ ڪير ٿو اهميت ڏئي سنڌي اخبارن کي، ۽ سنڌي صحافين ۽ سنڌي ليکڪن کي! قومي اخبارن ۾ سنڌ سرڪار مدعو صحافين جا تاثرات ۽ مشاهدا وڏي غور سان اسلام آباد ۽ لاهور ۾ پڙهيا ۽ غور هيٺ آندا پيا وڃن.

مسلم اخبار جي صحافيءَ پنهنجن مشاهدن ۾ هڪ هنڌ لکيو آهي ته سنڌ ۾ مون ڪنهن به سنڌيءَ جي گهر تي پاڪستان جو جهنڊو لڳل نه ڏٺو.

مان مشاهدو پڙهي اچرج ۾ پئجي ويس. آفيس پهتس ته ان ڳالهه تي سڙباتن ۾ تبصرا هلي رهيا هئا. ان ڏينهن جتي به ويس، فقط هڪ ئي موضوع بحث هيٺ پئي آيو: سنڌين جي گهرن تي قومي جهنڊو نظر نه آيو!

مان اسلام آباد جي سيڪٽرن ۾ ڪاهي پيس. اقتدار وارن جي سيڪٽر اي (E) کان وٺي ڦٽيچرن جي سيڪٽر آئي (I) تائين هڪ هڪ گهر ٻاهران گهٽين ۾ رلندو رهيس. مون کي ڪٿي به ڪنهن جي گهر تي پاڪستان جو جهنڊو لڳل نظر نه آيو۔ ڪٿي به نه، ڪنهن هڪ گهر تي به نه! قومي اخبارن جي صحافين جي ڳالهه غلط ٿيڻ جو ته سوال ئي پيدا نه ٿو ٿئي. هو جيڪي لکندا آهن، سچ

لکندا آهن، ۽ سچ کانسواءِ ڪجهه نه لکندا آهن، تنهنڪري سوچيم، سموري اسلام آباد جي سمورن سيڪٽرن تي سنڌين قبضو ڪري ورتو آهي! هر طرف سنڌين جو راج آهي. اسلام آباد ۾ ڪٿي به، ڪنهن به گهر تي پاڪستان جو جهنڊو لڳل نه آهي.

مون لاهور، پشاور ۽ ڪوئيٽا ۾ دوستن سان رابطو ڪيو، چيو مان. ته بابلا، درين مان ڪنڌ ڪڍي ڏسو ته ڪٿي، ڪنهن گهر تي پاڪستان جو جهنڊو لڳل آهي؟ غور سان ڏسجو. مشاهدي جي ڳالهه آهي. ڪا ڪوتاهي نه ڪجو. سمجهو ته ان حيرت انگيز مشاهدي سان غدارن جي نشاندهي ٿي رهي آهي.

ڪجهه دير کانپوءِ خبر پيئي ته لاهور، پشاور ۽ ڪوئيٽا ۾ ڪنهن به گهر تي پاڪستان جو جهنڊو لڳل نه آهي! تنهن شهرن ۾ به مون دوستن کي چيو: خبردار ٿيو. توهان جي شهرن تي سنڌين قبضو ڪري ورتو آهي.

پڇيائون: ڪيئن؟

وراڻيم: گهرن تي پاڪستان جا جهنڊا لڳل جو نه آهن. قومن جي زندگي ۾ ويهن سالن جو عرصو ڪو ايڏو وڏو عرصو نه ٿيندو آهي، مشرقي پاڪستان جي باري ۾ قومي اخبارن بلڪل اهڙي نموني، ان ئي قسم جون خبرون، ۽ مشاهدا شايع ڪرڻ جو قسم ڪيو هو. ڏاڍيءَ ايمانداري ۽ سچائي سان پنهنجو قسم پورو ڪيائون. بنگالين کي توائي ڪري ڇڏيائون ۽ نيٺ بنگلاديش ٺهرائي سڪ جو ساهه ڪنيائون ۽ شڪراني جا ٻه نفل پڙهيائون. ويهن سالن کان پوءِ، 1990 ۾ ڏاڍيءَ سچائي سان رپيٽ پرفارمنس ٿي رهيو آهي، ۽ سو به سلوموشن ۾!

اسلام آباد ۾ ويهي سنڌ جي باري ۾ مضمون لکڻ وارن کي سنڌ جي جاڳرتا جي باري ۾ ايتري خبر ته هئڻ گهرجي، ته ان جاڳرتا ۾ سنڌ جي سياستدانن جو ٽڪي جيترو به حصو ناهي. ان جاڳرتا جا اڳواڻ ۽ سرواڻ سنڌ جا اديب، شاعر ۽ دانشور آهن، جن 1954 ۾ ون يونٽ خلاف جدوجهد سان ان جاڳرتا جو آغا ڪيو. ۽ 35 سال 1991 ۾ گذري وڃڻ کانپوءِ به ظلم، تشدد، ناانصافين ۽ ڪلاشنڪوف خلاف قلم سان جنگ جوڙي رهيا آهن.

وڏيرن جي ايئرڪنڊيشن اوطاقن ۾ وڏيرن جا طعام ۽ ڪڪڙ کائي سنڌ جي سياست مٽاچرو تبصرو ڪرڻ سان اسلام آباد جي صحافين کي ايترو ئي هٿ حاصل ٿيڻو هو، جيترو هنن پنهنجن مشاهدن ۾ لکيو آهي!

سند جي سياست ۽ جاڳرتا جي باري ۾ ڪا به گفتگو ڪو به بحث مڪمل نه سمجهيو جيستائين توهان شيخ اياز، ابراهيم جويي، جمال، سراج، طارق اشرف، غلام نبي مغل، عبدالقادر جوڻيجي، نورالدين سرڪي، نورالهدى شاهه، آڪاش انصاري، امداد حسيني، مدد علي سندي، فقير، نجم عباسي، نياز انور، فتاح، نديم، طارق عالم، قمر شهباز ۽ آتش فشان جهڙن نوجوان اديبن جي نئين نسل سان نه ڳالهايو آهي. انهن سان ڳالهايو سرڪار جن سند جي سوچ ۾ ساهه وڌو آهي. ■

1991

سفوران ميٽنگ ۾ چونه آئي

گذريل هفتي يونيسيف (UNICEF) جي هڪ طويل ميٽنگ ۾ وڃي ڦاٿس. سڄي ملڪ مان ايڏائي ٽي سئو کن ماڻهو جن جو تعلق مختلف نوعيت جي ڌنڌن ڌاڙين، ۽ ڪمن ڪارين سان هو گهرايا هئائون. ماڻهن کي ماهر يا ٽيڪنوڪريٽ پئي سڏيائون. معاملو يا مسئلو بحث هيٺ هو. ”ٻار ۽ ماءُ جي فلاح ۽ بهبود لاءِ ڇا ڪرڻ گهرجي، ڪيئن ڪرڻ گهرجي.“

ميٽنگ هٽل هاليڊي ان هٽل ۾ رکي هئائون. مرد ۽ عورتون ٺهي ٺڪي آيا هئا. وڏي عمر جي جهونن مردن ۽ عورتن وارن کي تازو خضاب سان ڪارو پٽو ڪري آيا هئا. اسلام آباد ۾ اڃا سيارو آهي؛ تنهنڪري ملڪ جي ٻين حصن مان، خاص ڪري طرح سان سنڌ ۽ پنجاب مان آيل ماهر، يعني ٽيڪنوڪريٽ قيمتي شالون ۽ گرم سوٽ پائي آيا هئا. ميڪ اپ ۽ سينٽن جي هپڪار روح کي راحت ڏيئي ڇڏي. مفلس ۽ مجبور ٻارن ۽ سندن پيڙيل مائرن جي باري ۾ ڳالهائڻ ۽ بحث ڪرڻ لاءِ ”مشاش بشاش“ ڇهرا ڏسي آڪيون ٺري پيون. ميٽنگ ۾ آيل ڪجهه پوڙهيئن کي مان ذاتي طرح سڃاڻان. هو هيون ته سٺ سالن جي لڳ ڀڳ، پر پريان ويهن ٻاويهن سالن جو الهڙ ڇوڪريون پئي لڳيون.

ميٽنگ هلائڻ لاءِ ٻه ٽي انگريز به آيل هئا. انگريزن کي پڪ آهي ته ڪارن جي مٿي ۾ ميجالي بدران ٻنهن پيريل آهي. ڪارا فقط امداد جي گهوڙين تي هلندا آهن، امداد جي ماني کائيندا آهن، ۽ امدادي سوچ مطابق زندگي گذاريندا آهن. ميٽنگ هجي، ورڪشاپ هجي، ڪٿي ڪو سيمينار هجي، موضوع اقتصادي هجي، معاشي هجي، سياسي هجي، سماجي هجي، ڪٿي ثقافتي هجي، هڪ عدد انگريز توهان کي هر هنڌ حاضر ناظر نظر ايندو! ويندي شاهه لطيف، بلها شاهه، سچل، ۽ سلطان باهو تي ڳالهائڻ ۽ ماهراڻو تبصرو ڪرڻ لاءِ ڪو نه ڪو انگريز يا انگريزياڻي اچي ٺڪاءُ ڪندا آهن. هاڻي اڪيون هري ويون آهن. ڪنهن ميٽنگ، ورڪ شاپ يا سيمينار ۾ انگريز نظر نه آيو ته سڀ ڪجهه اوڀرو اوڀرو لڳندو آهي!

الله سائينءَ جي قدرت جو ڪمال آهي. اچن کي عقلمند ۽ ڪارن کي بيعقل ڪري پيدا ڪيو اٿائين! مون يونيسيف جي هڪ ڪرتا ڌرتا کان پڇيو: بابلا، سفوران کي ميٽنگ ۾ نه گهرايو اٿو ڇا؟
اچرج وڃان پڇيائين: سفوران! ڪير سفوران؟

کيس ٻڌايم: سفوران روهڙيءَ ۾ ڏوبياڻي آهي. درياھ تي شھرين جا شپاشپ ڪپڙا ڏوئيندي آهي: ۽ هر سال هڪ عدد ٻار ڄڻيندي آهي. سندس ٻارن جون تنگيون ٻانهون ڦڏيون، مٿون ڏيڙو ۽ پيٽ وڌيل هوندو آهي. سندس ٻار گهڻو ڪري مري ويندا آهن. سندس چرسي مڙس روزانو کيس موچڙن سان کڻيندو آهي.

يونيسيف جو ڪرتا ڌرتا منهنجي بکواس ٻڌي وائڙو ٿي ويو. مون کان پڇيائين: تون ٽيڪنوڪريٽ آهين، يا هن هٽل جو بئرو آهين؟

ورائيم: مان ته ايترو ئي ٽيڪنوڪريٽ آهيان، جيترو هن هٽل جو ڪو بئرو. بئراگيري به داداگيري، ڊاڪٽري، وڪالت ۽ هيراڦيريءَ وانگر ٽيڪنيڪل ڪم آهي!

يونيسيف جو ڪرتا ڌرتا مون کي مشڪوڪ نظرن سان ڏسندو هليو ويو.

ميٽنگ هلندي، ان ڏينهن مون کي ابو مڪراني ڏاڍو ياد آيو. ابو مڪرانيءَ ورهاڱي کان اڳ رتن تلاءُ پرائمري اسڪول ۾ مون سان گڏ پڙهندو هو. منهنجو سنگتي هو. ڏاڍو ڦڙت هو. اڪيلي سرفٽ بال کي هڪ گول تان ڪاهي، ٻئي گول تي وڃي حملو ڪندو هو. اسان جو ماسٽر، سائين آهوجا چوندو هو: وڏو ٿي ابو مڪرانيءَ ننڍي کنڊ، بلڪ ايشيا جو عظيم فٽبالر ٿيندو.

پر، ابو مڪراني چاڪيوڙي جي ٽيم ۾ به کيڏي نه سگهيو. کيس چوٿين درجي ۾ پوليو جي بيماري ٿي پيئي هئي. سندس ڪاٻي تنگ بيڪار ٿي ويئي. سندس پيءُ ڪمار ٽاڪيز تي گيت ڪيپر هو. هو ابوءَ جو نه علاج ڪرائي سگهيو ۽ نه ئي کيس پرائمري کانپوءِ اڳتي پڙهائي سگهيو. مون آخري دفعي جڏهن ابو مڪرانيءَ کي ڏٺو هو، تڏهن هو گڏهه گاڏي هلائي رهيو هو.

سوچيم، اڄوڪي ميٽنگ ۾ انگريز ماهر سفوران ڏوبياڻيءَ جي باري ۾ ڳالهائيندا! سفوران جي چرسي مڙس بابت ڳالهائيندا، جيڪو هر رات کيس موچڙن سان کڻيندو آهي! هو ابو مڪرانيءَ جي باري ۾ ڳالهائيندا، جنهن کي ايشيا جو عظيم فٽبالر ٿيڻو هو پر کيس گڏهه گاڏو هلاڻو پيو! هو متوازن غذا جي باري ۾ ڳالهائيندا، جنهن جي معنيٰ کان اهي ٻار بيخبر آهن، جيڪي سڄو ڏينهن گاڏين جا بمپر چمڪائيندا آهن، ۽ رات جو بند دڪانن ٻاهران ڏاڪڻين ۽ فتپاڻن تي سمهي پوندا آهن.

پر نه. هنن ائين نه ڪيو. هنن سفوران جي باري ۾ نه ڳالهائيو. هنن سفوران جي چرسي مڙس جي باري ۾ نه ڳالهائيو. هنن ابو مڪرانيءَ جي باري ۾ نه ڳالهائيو. هنن متوازن غذا جي باري ۾ ڳالهائيو. هنن

وٽامن آي کان وٺي وٽامن زيڊ جي باري ۾ ڳالهايو. هنن صوفن، نارگين، مالٽن، ڪيلن، ڪير، مڪڻ، بيدن ۽ پنير جي ۾ ڳالهايو. هنن ابومڪرانيءَ جي باري ۾ نه ڳالهايو. ■

سبز باغ ڏيڻ

صاحب مونکي بنگلي تي گهرايو. لان ۾ پيل بيد جي صوفن تي ويهاريائين. چانهه پيئاريائين. کيڪ کارايائين، ۽ پڇيائين، ”آخر توهان سنڌين جو پرابلم ڪهڙو آهي؟“

تعجب ٿيم، چيم، ”سر، گهٽ ۾ گهٽ منهنجي پرابلم کان ته اوهين واقف آهيو.“

”اهو تنهنجو پرابلم ناهي.“ صاحب چيو ”اهو تنهنجي دماغ جو خلل آهي.“

”سر، مان سچل جو مريد، ۽ بلها شاه جو معتقد آهيان.“ چيم، ”اسين ٻڌا ٿي ويندا آهيون، پر اسان جو عشق ٻڌو نه ٿيندو آهي.“

”اڙي چريا!“ صاحب چيو ”تون ڇا ٿو سمجهين، هن به تو وانگر تنهنجو انتظار ڪيو هوندو، ۽ ويٺي ويٺي تو وانگر پوڙهي ٿي ويئي هوندي!“

چيم، ”ڪهڙي خبر سائين.“

”اهو خلل پنهنجي دماغ مان ڪڍي ڇڏ. تون هڪ حساس اداري جو ملازم آهين.“ صاحب چيو ” يقين ڄاڻ ۾ وقت تائين هو پوڙهي ڪڪ ٿي ويئي هوندي. ڏاڏي ۽ ناني ٿي ويئي هوندي.“

چيم، ”ڪهڙي خبر سر، هن به مون وانگر اڃا تائين شادي نه ڪئي هجي!“

صاحب پڇيو ”يونيورسٽي ڇڏڻ کان پوءِ توکي ڪڏهن ڪو خط لکيو اٿائين؟“

وراڻيم ”نو سر.“

صاحب پڇيو ”عید يا نئين سال جو ڪارڊ موڪليو اٿائين؟“

وراڻيم ”نو سر.“

صاحب پڇيو ”ڪڏهن ڪا فون ڪئي اٿائين؟“

وراڻيم ”نو سر“

صاحب پڇيو ”ته پوکيئن ٿو چوبن ته هو به تو وانگر تنهنجي انتظار ۾ پوڙهي ٿي ويئي هوندي، پر شادي نه ڪئي هوندا ٿين!“

چيم ”دل جي گواهيءَ کان مٿي ٻي ڪا به گواهي نه ٿيندي آهي، سر.“

صاحب ڪجهه ڪجهه ناراض ٿيندي چيو ”مون کي حيرت آهي ته تو جهڙي آڌ مغزيءَ کي هڪ حساس اداري ۾ نوڪري ڪرڻ جي ڪهڙي ضرورت هئي.“

چيم، ”سر، حساس اداري ۾ مون انڪري نوڪري ڪئي آهي جو مان ڏاڍو حساس قسم جو انسان آهيان.“

”پنهنجي ڳالهه نه ڪر.“ صاحب سخت لهجي ۾ پڇيو، ”مون کي ٻڌاءِ ته سنڌين جو پرابلم ڇاهي.“

چيم، ”سنڌين جو هڪ نه، انيڪ پرابلم آهن، سر.“
صاحب چيو، ”مان في الحال هڪ پرابلم جي ڳالهه پيو ڪريان.“
پڇيم، ”ڪهڙو پرابلم سر.“

صاحب چيو، ”ڪالاباغ ڊيم جي نالي ۾ ڪٿو ڪيل پرابلم.“
چيم، ”اصل ۾ سڄي گڙهڙ ڪالاباغ ڊيم جي نالي ۾ آهي.“
پڇيائين، ”ڪيئن؟“

چيم، ”قلي وارو نواب ڪالاباغ اڃا تائين سنڌين کان نه وسريو آهي، سر.“
”ڇا پيون چوين؟“ صاحب کي تعجب ٿيو.

چيم، ”ڪالاباغ ڊيم بدران ڊيم جو نالو جيڪڏهن سفيد ڊيم، يا سبز ڊيم هجي ها ته سنڌي ڊيم کي ڊيم ڪيئر ڪري ڇڏين ها.“

صاحب سوچ ۾ پئجي ويو.

چيم، ”سبز باغ ڊيم سٺو نالو آهي. اڃا به وقت ويو ناهي. سرڪار کي صلاح ڏيو. ڪالاباغ ڊيم بدران ڊيم جو نالو سبز ڊيم رکن. سنڌي سرها ٿيندا.“

”سبز ڊيم!“

”يس، سر.“

”مون کي حيرت آهي ته ان ڳالهه جو خيال وزيراعظم جي صلاحڪارن کي چونه آيو!“ صاحب چيو، ”ممڻ ئي نه مڇي ها.“

چيم، ”سر، وقت ويو ڪونهي، وزيراعظم سان ڳالهايو. سندس صلاحڪارن سان ڳالهايو. سبز باغ ڊيم جو نالو ٻڌي سنڌي ٿري پوندا.“

”تو ڳالهه ڪم جي ڪئي آهي، راڻا.“ صاحب چيو، ”في الحال اسان کي جيڪا رپورٽ تيار ڪرڻي آهي، تنهن ۾ سرڪار کي ڪالاباغ ڊيم بابت سنڌين جي اصلي اعتراضن کان آگاهه ڪرڻو آهي.“

“اهي اصل ۾ اعتراض ناهن سر. ”چيم.“ اهي اصل ۾ سنڌين جا ڏپ آهن.“
 “ڪهڙي قسم جا ڏپ؟ ”صاحب پڇيو.

مان نه آهيان انجنيئر، ۽ نه آهيان ڪو ٽيڪنوڪريٽ. ۽ نه ئي آهيان چوٽو موٽو زميندار. مون کي ڪا به خبر ڪونهي ته هماليه جبلن تان ڪيتري مقدار ۾ پاڻي مختلف موسمن ۾ وهي ايندو آهي. ان پاڻي ۾ ورهاست موجب پاڪستان جي هڪ هڪ صوبي جو ڪيترو حصو آهي. ان پاڻيءَ مان ڪيترو تربيل، منگلا، ۽ ٻين ننڍڙين ننڍڙين ڊيمن ۾ گڏ ڪيو ويندو آهي، ۽ اهو پاڻي ڪيڏانهن ويندو آهي، ۽ ڪهڙين زمينن کي آباد ڪندو آهي! تنهنڪري ڪالاباغ ڊيم جي ٽيڪنيڪي فائدين ۽ نقصانن تي ڳالهائڻ مون مناسب نه سمجهيو. تاريخ جي حوالي سان مون ڪالاباغ ڊيم تي ڳالهائڻ مناسب سمجهيو.

چيم، ”سر، هر موومنيٽ کي چٽڻ لاءِ انگريزن مڪي پيلي تي بمباري ڪرائي هئي. ماڻهن تي عام تاثر ڏنو هئائون ته پيلي مان حاصل ڪيل زمين هارين ۽ نون آبادگارن ۾ ورهائي ويندي.“
 صاحب چيو، ”جيستائين مون کي ياد ٿو پوي، انگريزن زمين ورهائي هئي، ۽ نون آبادگارن ۾ ورهائي هئي.“

”برابر سر.“ چيم، ”پر انهن مان ڪوبه هڪ آبادگار سنڌي نه هو.“
 ”پر، ان ڳالهه جو ڪالاباغ ڊيم سان ڪهڙو تعلق“ صاحب پڇيو.
 ”آهي سر. گهرو تعلق آهي،“ چيم، ”ڪوتڙي بيراج جڏهن ٺهي هئي، تڏهن به سرڪار سڳوريءَ اعلان ڪيو هو ته حاصل ٿيندڙ زمين هارين ۽ نون آبادگارن ۾ ورهائي ويندي.“
 صاحب چيو، مون کي ياد ٿو اچي ته لکين ايڪڙ زمين نون آبادگارن ۽ هارين کي ڏني وئي هئي.“
 ”برابر سر.“ چيم، ”انهن مان ڪوبه هڪ آبادگار سنڌي نه هو.“
 صاحب چيو، ”پر، ان ڳالهه جو ڪالاباغ ڊيم سان ڪهڙو واسطو آهي.“
 ”سر،“ چيم، ”ڪالاباغ ڊيم جي ڪري جيڪڏهن غير آباد زمين آباد ٿي به پئي، اها سنڌي آبادگارن ۾ نه ورهائي ويندي.“

”اڙي!“ صاحب چيو، ”اهو تون ٿو چوين رڻا.“
 ”نه سائين.“ چيم، ”مون سنڌين جي دل ۾ ويجهي ويل تاريخي ڏپ جو ذڪر ڪيو آهي.“
 صاحب پڇيو، ”ان ڏپ کي ڪهڙي نموني سنڌين جي دل ۽ دماغ مان ڪڍي سگهجي ٿو؟“
 ”اهو ڪو اهڙو مشڪل ڪم ڪونهي.“ چيم، ”ڪالاباغ ڊيم جو نالو سبڙباغ ڊيم رکائي ڇڏيو.“

صاحب مون کي آڱوٺو ڏيکاريو. انگريزي اشارو آهي. يعني، واھ جا صلاح ڏني آهي. پوءِ هن وزيراعظم جي خاص صلاحڪار سان هاٿ لائين ڳالهايو. چيائين، ”وزيراعظم کي صلاح ڏيو ته ڪالاباغ ڊيم جونالوبدلائي سببباغ ڊيم رکي ڇڏين. سنڌي گوڙ نه ڪندا.“ ■

1998

اچو ته نڪ بچايون

نئون سال 1991 شروع ٿيو هو ته سوچيو هيم، نئين سال جي حوالي سان خوب دل کولي ڪوڙ ڳالهائيندس۔ ٺاهي ٺاهي بندل هڻندس. پاڪ صاف معاشري کي بدنام ڪرڻ لاءِ اوهان کي نا انصافين، بدمعاشين، ڏاڏن، اغوا، خون، ۽ ظالمن بابت من گهڙت ڪوڙا قصا ٻڌائيندس. رات کي ڏينهن، ۽ ڏينهن کي رات ثابت ڪري ڏيکاريندس. نئين سال ۾ نئين عزم سان ڪوڙ ڳالهائڻ جو سلسلو جاري رکندس. ڪوڙ ڳالهائڻ ۾ اڳيان پويان سڀيئي رڪارڊ توڙي ڇڏيندس۔ رڪارڊ ڪهڙي شيءِ آهن! ڪوڙ ڳالهائڻ جو سمورا گرامفون، ريڊيا ۽ ٽيليويزن پڇي ڇڏيندس. ڪوڙ ڳالهائڻ لاءِ نوان محاورا ۽ نوان اصطلاح استعمال ڪندس۔ ڪوڙ لاءِ نئون تشبيھون، نئون صفتون ايجاد ڪندس.

سوچيو هيم، هن سال ڏاڍي ايمانداريءَ ۽ سچائيءَ سان اهڙا اهڙا ڪوڙ، اهڙي مهارت سان ڳالهائيندس جو ورهين تائين، بلڪ قيامت تائين ماڻهن جو ارواح سچ تان ڪڍي ويندو. ماڻهو ٻارن کي ڪوڙ جون لوليون ڏيندا، ۽ سچ جي منهن ۾ ڏوڙ وجهندا. پر، پوءِ الاءِ ڇا ٿيو! نئون سال شروع ٿيو. نئين سال سان آسمان جو رنگ بدلجڻ لڳو. ڌرتيءَ جو سينو لوهي ڦيڻ سان چچرجڻ لڳو. هوا جي هٻڪار بارود جي بوءَ سان بدلجي ويئي. سمورا رنگ ڊونهي سان ڍڪجي ويا. سمورا سِر ڪوڙ ۽ شور ۾ گم ٿي ويا.

ماحول اهڙو، جڻ جڏائيءَ جي رات جو پويون پهرا! دل ديواني اهڙي اداس ٿي پيئي، جو تاريخ جي صفحي مان يادن جي تشبيح ڪڍي فراط نديءَ جي نئين ڪناري وٽ وڃي ويهي رهي. مان نئين سال لاءِ ڪوڙ جي نئين چارٽر جو پرچار ڪري نه سگهيس. نئين سال لاءِ ڪوڙ جي پروگرامن جو عهد نامو ڏيئي نه سگهيس. نئين سال جا ڇهه هفتا لنگهي ويا آهن. 10_2_1991 سوچيان پيو هيءُ سال عام رواجي سال نه آهي. هن سال سان ويهين صديءَ جي آخري ڏهاڪي جي شروعات ٿي آهي. ڏهن سالن کان پوءِ ويهين صدي ختم ٿي ويندي. ايڪويهين صدي شروع ٿيندي. ان لحاظ کان هيءُ سال ڪائونٽ ڊاؤن (Count down) جو سال آهي. وَن، تو، ٿري، فور، ويندي ٽين تائين! ڏها! ڪيپ ڪينيوريل تان راکيٽ تڪ آف ڪندو ۽ لکين ڪروڙين اکين آڏو ستن خلا بازن سميت، ستن سيڪنڊن ۾ سڙي پسم ٿي ويندو!

ڪائونٽ ڊاؤن مان بچي وياسين، ته ايڪويهين صدي ضرور ڏسنداسين پر، ڪائونٽ ڊاؤن مان

بچڻ جي اميد ڏهن جي مقابلي ۾ هڪ انگ جيتري آهي. بچي وياسين، ته ڏاڍي هوشربا صديءَ ۾ پير رکنداسين.

ايڪويهين صدي!

عورتون مردن بدران، ۽ مرد عورت بدران ڪمپيوٽرن ۽ روباتن سان عشق ڪندا. محبت هجر جو شڪار نه ٿيندي. دل بدران ڪمپيوٽر جي ميمريءَ ۾ ڪا گتر پڙ ٿي پوندي، جنهن کي ڪو مستري ٺيڪ ڪري ڇڏيندو. سج لهڻ جو منظر ڏسي روبات اُداس نه ٿيندو - جدائيءَ جي گهڙين کي صديون نه سمجهندو - وصل جي ساعتن کي اک چنپ ۾ گذرندي محسوس نه ڪندو. اصل ۾، تڏهن نه وصل هوندو ۽ نه جدائي. احساس جو لاش ڳجهن جو ڪاڇ ٿي ويندو. اهڙي هوشربا صديءَ ۾ داخل ٿيڻ لاءِ ڳاڻا شروع ٿي چڪا آهن.

سانپاهو سفر جو!

دل جي ڳالهه نه ڪريو. دل جو فڪر نه ڪريو. اول ته ڪائونٽ ڊاؤن جي ست جهلي نه سگهندي. بچي ويئي، ته ڪيميائي گورين تي گذارو ڪندي - ڪنهن گيت لاءِ نه واجهائيندي، هن دفعي توسان ملي مان موت کي مهڻو نه ڏيندس، پرين! دماغ جو فڪر نه ڪريو.

سوچڻ، ۽ يادن جي مشعل سان تاريخ راتين کي روشن ڪرڻ واريون راتيون مدي خارج ٿي وينديون. دماغ جو ڪم مشينون ۽ ڪلڪيوليٽر ڪندا. ديسي دواساز دماغ کي طاقتور ڪرڻ لاءِ اڳ خميره گاؤ زبان ابريشم تيار نه ڪندا. سائنسدان سڀ کان اڳ ڪوپرين کي خالي ڪندا، ۽ پوءِ خالي ڪوپرين ۾ ليزر ڊسڪ وجهي ڇڏيندا، جنهن تي دنيا جي جنگين، تاريخي حادثن، شهرن جا نالا، آدمشماري، ملڪن جي ناڻي، اقتصادي حيثيت، ڪيميائي هٿيارن، ۽ موت بابت معلومات رڪارڊ ڪيل هوندي.

نئين سال سان ويهين صدي جي پڄاڻي ۽ ايڪويهين صدي جي شروعات جو ڪائونٽ ڊاؤن (ڳاڻاٽو) شروع ٿي چڪو آهي. وَن! باقي رهيا ٿو!

اچو ته نڪ بچايون. ويهين صديءَ جي آخري ڏهن سالن ۾ اسين گهڻو ڪجهه وڃائينداسين - هٿ، پير، تنگن، ٻانهون، ڪن ۽ اکيون! اچو ته نڪ بچايون.

نڪ کان سواءِ ايڪويهين صديءَ ۾ ڪهڙو منهن ڪٿي پير پائينداسين! اچو ته نڪ بچايون. ■

گم ٿيل حڪمنامو

باهه ۾ ساڙي ڇڏيل، بمن ۽ بارود سان اڏايل، ڊائل ۽ برباد ڪيل هڪ عظيم الشان لائبريري جي رک مان مون کي هڪ مسودي جا پناهه ڇڙهيا آهن مسودي جا ڪي ورلي پناهه صحيح سلامت آهن. ذري گهٽ سمورا پناهه، ڪي اڌ، ته ڪي مٺو ڪن سڙيل آهن. ڪن صفحن جا آخري جملا وڃي بچيا آهن، ۽ باقي مواد ڪاڇ ٿي ويو آهي.

صفحن جي سڙيل مواد مان مطلب ڪڍندي ائين محسوس ٿئي ٿو. سمورو مواد ڇڻ آگيا، يا حڪمنامن تي ٻڌل آهي. پر، انهن آڳيائن يا حڪمنامن جو حضرت موسيٰ جي ڏهن (Commandments) حڪمنامن سان ڪو تعلق نه آهي. مسودو جيئن ته قديم آهي ۽ گذري ويل ڪنهن دور جو آهي، تنهن ڪري انهن حڪمنامن جو تعلق جديد دور جي ليکڪ جارج آرويل جي ستن حڪمنامن سان به نه آهي. اهي حڪمناما، جيڪي تعداد ۾ اٺيڪ آهن، ڏاڍا پراسرار مبهم، ڪڏهن بي معنيٰ، ته ڪڏهن با معنيٰ آهن. مسودو بنا ڪنهن شڪ شبه جي قديم آهي، وساريل ورهين جو آهي، پر مسودي جو اطلاق جديد آهي، ۽ موجوده دور جي سياسي، سماجي، معاشي ۽ معاشرتي سرشتي تي ٺهڪي ايندڙ آهي.

اچو ته هڪ هڪ ڪري حڪمنامن تي نظر وجهون، ۽ حڪمنامن جو مفهوم سمجهڻ جي ڪوشش ڪريون. هڪ ٻن، چئن اٺن، يا پنڌرهن ويهن ڪالمن ۾ حڪمنامن جو ذڪر اچي، ۽ سڃاڻڻ امڪان کان ٻاهر آهي. سڙي وڃڻ جي باوجود حڪمنامن جو مسودو تمام ضخيم آهي. تنهن ڪري، رڪي رڪي متفرقه ڪالمن جي وچ ۾ ڪي ڪالمن انهن حڪمنامن جي باري ۾ به لکندس. مسودو مون وٽ قوم جي امانت آهي، موٽائيندس ضرور، پر قسطن ۾.

حڪمنامو پهريون: جيڪو حڪمران اوهان کي اظهار جي آزاديءَ جو يقين ڏياري، ۽ اوهان کي سچ لکڻ ۽ سچ ڳالهائڻ جي تلقين ڪري، تنهن حڪمران جي ڳالهه تي ڪجهه ڪجهه يقين ڪريو. ۽ ڪجهه ڪجهه يقين نه ڪريو.

اڪابرين جي پهرين حڪمنامي تي تشريح:

جيڪو حڪمران يا حاڪم، سچ لکڻ ۽ سچ ڳالهائڻ جي تلقين ڪندو آهي، سو حڪمران پنهنجي باري ۾ ڪڏهن به سچ ٻڌڻ ۽ سچ لکيل هرگز پسند نه ڪندو آهي. تنهنڪري اهڙي حاڪم جي باري ۾، تلقين جي باوجود سچ لکڻ جي ڪڏهن به غلطي نه ڪجي. اهڙي حاڪم جي

باري ۾ لکيل ۽ ڳالهائيل سچ ڳچي ۽ ڀڄڻي وٺندو آهي، ۽ سچ لکڻ ۽ سچ ڳالهائڻ واري کي ڏينهن ۾ تارا نظر ايندا آهن. ڏينهن ۾ تارا نظر اچڻ کان پوءِ سچ نظر نه ايندو آهي. ۽ جڏهن سچ نظر نه ايندو آهي، تڏهن ڪجهه به نظر نه ايندو آهي. تنهن ڪري حاڪم جيڪڏهن ڏيندو يعني بندرو آهي ته کيس ڏيندو يا بندرو هرگز نه لکو. ۽ نه سڏيو. کيس قد وارن ۾ قدآور لکو. ۽ اهو ثابت ڪري ڏيکاريو ته بجليءَ جي ٽنپن کي ڇڏي، هو ملڪ، بلڪ دنيا ۾ هر ڪنهن جاندار ۽ بي جان کان ڊگهو ۽ قدآور آهي. اهڙي ثابتيءَ کان پوءِ حاڪم اوهان کي مالا مال ڪري ڇڏيندو. ساڳي طرح، حاڪم جيڪڏهن دانگيءَ جي تري جهڙو آهي، ته کيس ڪڏهن به ڪارو نه لکو. کيس اچو، بلڪ کير جهڙو اچو لکو. رنگن جا نالا مٿائي ڇڏڻ ڏوهه ناهي. ڪاري رنگ کي اچو ۽ اچي رنگ کي ڪارو رنگ جو نالو ڏيئي ڇڏيو. آسماني ڪتابن ۽ دستور جي مواد ۾ تبديلي ۽ ڦير گهير جيڪڏهن ڏوهه آهي، ته پوءِ انگن جا نالا مٿائي، نوان نالا رکڻ به ڏوهه نه آهي. سچ جي تلقين ڪرڻ وارو حاڪم جيڪڏهن ڪوڙو آهي، ته کيس ڪڏهن به ڪوڙو نه لکو. کيس سچ جو علمبردار لکو. کيس سچ جو سورهيه سپاهي لکو. کيس سچ جو ابو لکو. کيس ڪڏهن به ڪنهن صورت ۾ ڪوڙو، فريب ۽ دغا باز نه لکو. اهڙي غلطي ڪري پنهنجي لاءِ، ۽ پنهنجي آل اولاد لاءِ مصيبت ڪڙي نه ڪجو. اهڙي ڪوڙي کي سڄار، ديانتدار، حقن جو محافظ، ايماندار ۽ سڀيتو لکو.

حاصل مطلب ته جيڪو شخص يا حاڪم سچ لکڻ ۽ سچ ڳالهائڻ جي تلقين ڪري، تنهن شخص يا حاڪم جي باري ڪڏهن به نه سچ لکو ۽ نه سچ ڳالهايو.

گمنام مسودي جي حڪمنامي نمبر پئي جي باري ۾ پئي ڪنهن ڪالم ۾ ذڪر ڪيو. اچو ته اول

پهرين ڪالم کي هيئن سان هنڊائڻ، بلڪ هضم ڪرڻ جي ڪوشش ڪريون. ■

ويتنگ روم ۾ ٻه ڪلاڪ

گهران ٽيليفون ڪري پڇا ڪئي سين. ٻڌايائون ته تيزگام صحيح وقت تي پهچي رهي آهي. ان وقت رات جا ڏهه ٿيا هئا. راولپنڊي وڃڻ واري تيزگام ترين روهرڙيءَ تي رات جو ڏهه وڳي ويهن منٽن تي پهچندي آهي. پڇندي، ڊڪندي، سيءَ ۾ ڪنبندي، اسٽيشن تي پهتاسين. سامان ڪٽندي ڪوليءَ ٻڌايو ته ترين ٻه ڪلاڪ لٽ آهي. تعجب ٿيو. سوچيم، ويچارو ڪولي ان پڙهيل آهي. مت جو موڳو آهي. گهران نڪرڻ کان اڳ مون پڪ ڪئي آهي، سا به فون تي، (جيڪا زندگيءَ ۾ گهٽ مرڻ کان پوءِ ٽئين پشت کي الٽ ٿيندي آهي) - گاڏي خيرن سان وقت تي پهچي رهي آهي!

پليٽ فارم تي سڀني کي ٻُٽ ٻڌل هئي. هيءَ ڊسمبر 1990 جي پوئين چنچر جي ڳالهه آهي. ڪوئيٽا ۾ اٺ، ڏهه فٽ برف پئي هئي. مٿان وري ڪنڌاري هوائون هلي پيون هيون. جڏهن به ان قسم جون سرد هوائون هلنديون آهن، اسين روهرڙيءَ وارا سڀ کان اڳ ڪڏهن لڪائيندا آهيون، ۽ پوءِ نڪ. ڪجهه دير لاءِ مون کي ائين محسوس ٿيو هوائن جڻ سائبيريا کان موت کاڌي هئي. جسم سان گڏ روح کي به ڪٽي وٺي وئي. ڪوليءَ سامان سميت ٽڪر تي بيٺل ويتنگ روم ڏانهن ڪاهه ڪئي. وڏي وڃي پانهن ۾ هٿ وڌو مانس. رڙ ڪندي چيم، ”اڙي چريو ته نه ٿيو آهيون! مون کي فون جهڙي ناياب شيءِ تي ڪنهن ٻڌايو آهي ته تيزگام وقت تي پهچي رهي آهي. اصل پنج منٽن ۾.“

ڪولي وڏو چرچائي هو. چيائين، ”سائين، اسان کان وڌيڪ ريلوائيءَ جو نبض شناس ڪير هوندو! گاڏي ٻه ڪلاڪ لٽ آهي، ۽ راولپنڊيءَ تائين پهچندي پهچندي، انشاالله تعاليٰ ست ڪلاڪ لٽ ٿي ويندي.“

هيڏانهن هوڏانهن ڏسندي چيم، ”ترس. سامهون شرلاڪ هومز جهڙي روپ ۾ ريلوي جو ڪو صاحبلوڪ اچي رهيو آهي. هن کان پڪ ٿا ڪريون.“

ڪوليءَ ڪلندي چيو، ”ريلوائيءَ وارا سڀني جي رزرويشن کان وٺي ترين جي آمدرفت تائين، هر ڳالهه اسان کان پڇندا آهن. اهو گهوڙا توکي ڪهڙي خبر ڏيندو!“

مون کي ڪاوڙ لڳي. چيم، ”اڙي تون روهرڙيءَ جو افلاطون ته ناهين!“

وراڻيائين، ”روهرڙيءَ جي افلاطون وڃي خواجه خضر جو آستانو وسايو آهي. مان خواجه خضر جي آستاني تي روزانو ڏيئو ٻارڻ ويندو آهيان.“

ان وچ ۾ شرلاڪ هومز جهڙو صاحب لوڪ ويجهو اچي پهتو. پڇيومانس، ”معاف ڪجو. تيز گام ته وقت سر پهچي رهي آهي نه؟“

ڪوليءَ ڏانهن ڏسندي پڇيائين، ”هن توکي نه ٻڌايو آهي ڇا؟“

چيم، ”هيءُ چوي ٿو ته گاڏي ۾ ڪلاڪ لٽ آهي.“

وراڻيائين، ”ته پوءِ پڪ ڄاڻ ته گاڏي ۾ ڪلاڪ لٽ هوندي. بلڪه آهي.“

صاحب لوڪ سگريٽ جا سوتا هڻندو، قديم دور جي انجڻ جهڙا دونهان ڇڏيندو، ذري گهٽ ڇڪ ڇڪ ڪندو هليو ويو.

ڪوليءَ فاتحائي انداز ۾ مون ڏانهن ڏٺو. مون ٽڪر تي ويٺل پراڻي، پراسرار ويٽنگ روم ڏانهن ڏٺو. اهو ويٽنگ روم انگريزن واري دور کان مون کي پوائتو لڳندو آهي. پائيندو آهيان، ويٽنگ روم ۾ روحن جو واسو آهي! ڪاٺ جي فرش تي ڪنهن جي هلڻ جو آواز ايندو آهي! درن جا طاق پنهنجي ساءِ آهستي آهستي ڪُنڊا، ۽ بند ٿيندا آهن! ڪو پاڇو ميٺ بتي ڪٽي ڏاڪڻ لهي، قبرستان طرف هليو ويندو آهي!

”ڇا پيو سوچين؟“ ڪوليءَ چيو، ”سيءُ ۾ سڪي ويندين. ۾ ڪلاڪ هلي ويٽنگ روم ۾ انتظار ڪر.“

هو ويٽنگ روم ڏانهن وڌڻ لڳو. گهڙي ڪن لاءِ سيءُ جو احساس ختم ٿي ويو. عجيب قسم جو سيسٽاٽ سيءُ جي ڄڻ جاءِ والارڻ لڳو. ڪوليءَ جي ڪيڊ مان ويٽنگ روم ڏانهن وڌڻ لڳس. سوچيم، ضروري ناهي ته، ويٽنگ روم ۾ مان اڪيلو هجان. مون کان سواءِ ٻيا ڪي مسافر به ته هوندا، جيڪي گاڏيءَ جي انتظار ۾ ويٽنگ روم ۾ وڃي ويٺا هوندا! سيسٽاٽ ختم ٿي ويو، ۽ ڪوئيٽا جون سرد هوائون تير وانگر جسم ۾ چيڻ لڳيون.

اُن وچ ۾ ڪوليءَ ويٽنگ روم جي در وٽ وڃي پهتو. ويٽنگ روم جو در گهٽ ۾ گهٽ اٺ فٽ ڊگهو ۽ چار فٽ ويڪرو هو. ڪوليءَ در کي ڌڪو ڏنو. در چيچاٽ ڪري ڪلي پيو. ويٽنگ روم ۾ ڪو به نه هو. هڪ طرف پراڻي دور جو نيٽ وارو تختو پيو هو. ٻئي طرف ڊگهين پانهن واري ڪرسي، ۽ وچ ۾ ڪاٺ جي بيحد مضبوط ميز ۽ چار ڪرسيون. ويٽنگ روم جي ڇت غير معمولي مٿي هئي. مان سمجهان ٿو. گهٽ ۾ گهٽ ويهه، پنجويهه فٽ مٿي هئي. ٿام چينيءَ جي گلوب هيٺان هڪ بيحد ميرانجهڙو بلب زرد روشنيءَ سان ٻري رهيو هو. ڏاڍو اداس ڪندڙ ماحول هو. مون ڪوليءَ کان پڇيو، ”ٻيا مسافر ڪٿي آهن؟ هتان تيز گام ۾ اڪيلو سوار ٿي رهيو آهيان ڇا؟“

وراڻيائين، ”بيا مسافر پليٽ فارم واري ويٽنگ روم ۾ ويٺا آهن.“

مون کان ذري گهٽ چرڪ نڪري ويو. پڇيم، ”مونڪي هتي چوڻي آيو آهي؟“

پراسرار مرڪ سان وراڻيائين، ”هيءُ ويٽنگ روم توکي وٺندو آهي نه، انڪري.“

”مونڪي هيءُ پوائنٽ ويٽنگ روم وٺندو آهي!“ تعجب وچان پڇيم، ”يار تون چريو ته ناهين! هيءُ هيٽناڪ ويٽنگ روم به پلاڪا وٺڻ جي شيءِ آهي!“

ڪولي ڪلي پيو. سامان جائيتو ڪندي چيائين، ”مان وڃان ٿو. ٻن ڪلاڪن کان پوءِ توکي وٺڻ ايندس. في الحال تون آرام ڪر.“

آرام! ۽ هن جناتي، ويٽنگ روم ۾! ڇت مان چارا لٽڪي رهيا هئا. روشندانن ۾ جهرڪين جا آڪيرا هئا. ميرانجهڙي بلب جي روشنيءَ ڏاڍو اداس ڪندڙ هئي. اڪيون بند ڪري مون ماحول کي وسارڻ جي ڪوشش ڪئي. پر، بيسود. سرد ۽ تيز هوائن ۾ ويٽنگ روم جون دريون ۽ درين جا شيشا ڪڙڪي رهيا هئا. هوا جو آواز اهڙو، جڙڻ ۾ پئي هلي.

تڏهن اوچتو بات روم وارو در ڪليو. اوور ڪوٽ ۽ اوني ٽوپ سان هڪ ڪراڙو شخص ٻاهر آيو. هٿ ۾ چانهه جو مڱ هوس. پهرين ڏيک ۾ هو مون کي عام رواجي انسان محسوس نه ٿيو. ڏاڙهي، ۽ اوني ٽوپ سان ڍڪيل چهرو، جتان ٿورو گهڻو ظاهر هو. زرد رنگ جو هو. هوربان هوربان هو. مون ڏانهن وڌندو آيو. منهنجي اڳيان اچي بيٺو. چانهه جو مڱ وڌائيندي چيائين، ”ورهين کان پوءِ آيو آهيان. سوچيم، تنهنجي لاءِ چانهه جو ڪوپ ٺاهي وٺان.“

”چانهه لاءِ مهرباني نري يخ ٿي ويو آهيان.“ چانهه جو مڱ وٺندي چيم، ”پر، توکي غلط فهمي ٿي آهي، مان هتي پهريون دفعو آيو آهيان.“

”نه، تون هتي ٻيو دفعو آيو آهيان.“ هن نهايت يقين سان چيو، ”مان هن ويٽنگ روم جو پهريون ۽ آخري چوڪيدار آهيان. هينئر چوڪيدارن جو رواج ختم ڪري ڇڏيو اٿائون. پهرين دفعي به مون توکي چانهه ٺاهي ڏني هئي. پر اها سياري جي سرد رات نه هئي. اها اونھاري جي هڪ بيحد گرم رات هئي. مٽي جو مهينو هو.“

”پليو آهيان پائو.“ چانهه جي سڀ پريم. سواڊي ۽ گرم هئي. چيم، ”مان زندگي ۾ پهريون دفعو هن ويٽنگ روم ۾ آيو آهيان.“

هو بات روم ڏانهن ڪلندڙ در طرف وڌڻ لڳو. در وٽ ترسي، منهن ورائيندي چيائين، ”ان رات ڪوئيٽا ۾ زلزلو آيو هو. ۽ زلزلي جي شدت روهڙيءَ کي به لوڙي ڇڏيو هو. ان رات هن ويٽنگ روم جو

اڌ حصو ڪري پيو هو.

مون کي ڏاڍو تعجب ٿيو. پڇيم، “1935 واري زلزلي جي ڳالهه پيو ڪرين ڇا؟”

هاڪار ۾ ڪنڌ لوڏيائين، ۽ در کولي باٿ روم طرف غائب ٿي ويو.

منهنجي لونءَ لونءَ ڪانڊارجي ويئي. بدن ۾ سيسٽرات محسوس ڪيم. ڪوئيٽا وارو زلزلو 1935

۾ آيو هو. مان 1936 ۾ ڄائو هوس.

تڏهن اوچتو ٻاهريون در کليو. کولي اندر آيو. چيائين، “ٻه ڪلاڪ گذري ويا آهن. تيز ڳام

سگنل وٽ بيٺي آهي. هل.”

تڏهن، ڏنر ته منهنجي هٿ ۾ چانهه جو مڱ نه هو. ■

1991

معدِي ۾ گڙبڙ ۽ غير ملڪي ايجنٽ

هڪڙي نيم حڪيم جي ڳالهه ڪندا آهن، ته پنهنجي فن ۾ ڏاڍو ماهر هو. يعني فنڪار هو. مريضن کي ڏسڻ شرط مرض سڃاڻي وٺندو هو. ڪڏهن ڪڏهن ائين به ٿيندو هو جو مريض کي ڏسڻ ڪانسواءِ مريض بابت سربستو احوال ٻڌي مرض جو اعلان ڪري ڇڏيندو هو. هڪ شخص کي مٿي ۾ سور هو. حڪيم صاحب ڏانهن ويو. حڪيم صاحب کيس ڏسڻ شرط چيو، ”مان تنهنجو مرض سڃاڻي ويو آهيان. توکي فتور معدده آهي.“ مريض چيو، ”حڪيم صاحب، منهنجي پيٽ ۾ نه منهنجي مٿي ۾ سور آهي.“

”حڪيم تون آهين، يا مان آهيان!“ حڪيم صاحب ناراض ٿيندي چيو، ”اڙي مان جو چوان ٿو ته توکي فتور معدده آهي، ته ان ۾ توکي ڪهڙو اعتراض آهي!“

مريض ويچارو مائڙي ڪري، فتور معدده جي ڦڪي وٺي هليو ويو. هڪ دفعي پوڙهو مريض ڪٿائي ويس. ڏسڻ شرط چيائين، ”هن کي فتور معدده آهي.“

مائتن عرض ڪيو، ”حڪيم صاحب، اسان جي ڏاڏي کي ڏهن سالن کان ڪنگهه آهي. ڪنگهي ڪنگهي گهروارن سان گڏ اوڙي پاڙي وارن کي به سجاڳ ڪري وجهندو آهي.“

”مان سڀ ڪجهه سمجهي ويو آهيان.“ حڪيم صاحب چيو، ”پوڙهي کي فتور معدده آهي.“

پوڙهي کي ڪنگهه بدران فتور معدده جي ڦڪي ڏيئي ڇڏيائين. هڪڙي مشهور لنگهياڻي وٽس لنگهي ويئي. گهگهي آواز ۾ حڪيم کي چيائين، ”حڪيم شادين مرادين ۾ ڳائيندي ڳائيندي نڙي ويهجي ويئي آهي.“

حڪيم صاحب هڪدم ورائيو، ”اصل ۾ اهو فتور معدده آهي.“

”حڪيم صاحب منهنجو معدو ڏاڍو سٺو آهي.“ لنگهياڻيءَ چيو، ”منهنجي نڙي ويهجي وئي آهي.“

حڪيم چيو، ”اهو سڀ فتور معدده آهي.“

لنگهياڻي نڙي بدران معدده لاءِ ڦڪي وٺي هلي ويئي.

هڪڙي ننڍڙي ٻار کي حڪيم صاحب ڏانهن کڻي ويا. ڪن ۾ سور هوس. ڀاڱها ڦاڙي، رنوپي.

ٻارڙي جي پيءُ چيو، ”هن کي ڪن ۾ سخت سور آهي، حڪيم صاحب.“

“ڪن ته فقط بهانو آهي. ” حڪيم صاحب چيو “تنهنجي پٽ کي اصل ۾ فتور معده آهي.”

حڪيم صاحب ٻارڙي کي معده جي مرض جي ڦڪي ڏيئي ڇڏي.

ڳوٺ جي ماستر کي زڪام ٿي پيو. حڪيم صاحب کان دوا وٺڻ ويو. حڪيم صاحب کيس زڪام بدران فتور معده لاءِ پڙي ڏيئي ڇڏي. حڪيم کي سٺو في صد پڪ هئي ته ماستر کي زڪام وغيره نه هو. اصل ۾ ماستر کي فتور معده هو.

حڪيم صاحب هڪ دفعي اهڙي هڪ محفل ۾ ويٺو هو. جنهن ۾ سڀ ساٿي پنهنجي هڪ بدنصيب دوست سان همدردِي ڪري رهيا هئا، جنهن صبح جوزال هٿان ويل سان مار کائي هئي.

حڪيم صاحب چيو “هن شخص کي فتور معده آهي. مطلب موڪلجوس ته پڙي ڏيئي ڇڏيندو مانس.”

زال هٿان مار کاڌل شخص پنهنجي زخمي ٽڪڻ ڏيکاريندي چيو “هي فتور معده آهي؟”

حڪيم چيو “ها، اهو فتور معده آهي.”

مظلوم مڙس ڪري پيو. صدمو سهي نه سگهيو.

فٽبال رانديگر کي گوڏي تي ڌڪ لڳو. رت وهڻ لڳس. حڪيم صاحب وٽ وٺي آيس. ڀڳل گوڏو ڏسڻ شرط حڪيم صاحب چيو “اهو سڀ ڪجهه فتور معده جي ڪري آهي.”

ملم پٽيءَ بدران حڪيم صاحب زخمي رانديگر کي فتور معده جي پڙي پيئاري ڇڏي.

“سائين سنڌ ۾ ڌاڙيلن کيس ڪري ڇڏيا آهن.”

“ان ۾ غير ملڪي ايجنٽن جو هٿ آهي.”

“سائين، روزانو ڪٿي نه ڪٿي بمن جا ڌماڪا پيا ٿين.”

“ان ۾ غير ملڪي ايجنٽن جو هٿ آهي.”

“ڪراچيءَ مان روزانو ويهه پنجويهه موٽرون چوري ٿيون ٿين.”

“ان ۾ غير ملڪي ايجنٽن جو هٿ آهي.”

“سنڌ ۾ سٺ سالن جا پوڙها وڏيرا سورهن سالن جي چوڪرين سان شادي پيا ڪن.”

“ان ۾ غير ملڪي ايجنٽن جو هٿ آهي.”

“نوجوان ڊگريون کڻي نوڪريءَ لاءِ ڌڪا پيا کائين.”

“ان ۾ غير ملڪي ايجنٽن جو هٿ آهي.”

“لوڊ شيڊنگ ڪاروبار کي ڌڪ پهچايو آهي.”

“ان ۾ غير ملڪي ايجنٽن جو هٿ آهي.”
“ڇڱن مڙسن ڳوٺن جا اسڪول بند ڪرائي ڇڏيا آهن.”
“ان ۾ غير ملڪي ايجنٽن جو هٿ آهي.”
“ڳوٺن مان ڊسپينسريون به ختم ڪرائي ڇڏيون اٿائون.”
“ان ۾ غير ملڪي ايجنٽن جو هٿ آهي.”
“سنڌ ۾ زال مڙس جو جهيڙو وڌي ويو آهي.”
“ان ۾ غير ملڪي ايجنٽن جو هٿ آهي.”
“سياري ۾ سڄ جلدي لهي ويندو آهي.”
“ان ۾ غير ملڪي ايجنٽن جو هٿ آهي.”
“اونهاري ۾ سڄ دير سان لهندو آهي.”
“ان ۾ غير ملڪي ايجنٽن جو هٿ آهي.”
“سائين، منا سائين، سنڌ ۾ جيڪي به ٿي رهيو آهي، تنهن جو ڪو اقتصادي، سياسي ۽ ثقافتي سبب نه آهي؟”
“نه منا؛ سنڌ ۾ جيڪي ڪجهه ٿي رهيو آهي، تنهن جو ڪو به اقتصادي، سياسي ۽ ثقافتي سبب نه آهي؟ ان ۾ غير ملڪي ايجنٽن جو هٿ آهي.”
۽ جڏهن نيم حڪيم کان سنڌ جي اڻ ٿانئڻيڪي حالت بابت پڇيو ويو ته هن چيو “ڇا جو اقتصادي، سياسي ۽ ثقافتي سبب! اهو سڀ ڪجهه فتور معده آهي.” ■

ماسٽر عبدالواحد جو موت

اوڙي پاڙي جا دوست ڌڙا آيا. چيائون، “ماسٽر عبدالواحد مري ويو آهي.”
 مونڪي اچرج نه ٿيو. چيم، “مونڪي خبر هئي ته ماسٽر عبدالواحد نه بچندو. مري ويندو.”
 پليڏني پولڙي هڪدم پڇيو، “توڪي ڪيئن خبر پئي؟”
 چيم، “سلهه هيس نه!”
 پليڏني ڪي ڪجهه ڪجهه بچان لڳي. چيائين، “جنهن ڪي سلهه نه هوندي آهي سي به مري ويندا آهن.”
 ان کان اڳ جو مان ڳالهايان، ۽ پليڏني ڪي ڪو جواب ڏيان جيئن ڇيو، “سرڪاري اسپتال مان ماسٽر دوا وٺي پئي موٽيو. وات تي هڪ پڇيرو کيس چيپاتي ماري ڇڏيو. سندس پوڙها هڏ گڏ پڇي پيا. مٿو ويل هيٺان اچي ڦسي پيس، ۽ سندس ميجالو مٿي مان نڪري هر طرف پکيڙجي ويو.”
 ڳالهه ڏک جهڙي هئي. چيم، “مونڪي افسوس ٿيو آهي.”
 پليڏني چيو، “افسوس نه ڪر، ٻيو ڪجهه ڪر.”
 مون تعجب وچان پليڏني ڏانهن ڏٺو. پليڏني چيو، “اخبارن ۾ وڏين سرخين سان خبر ڏيار ته ماسٽر عبدالواحد مري ويو آهي.”
 دوستن ڪي خبر آهي ته اخباري صنعت سان منهنجا اٽسڌا پر تمام گهرا تعلقات آهن. متان سمجهيو ته مان صحافي قسم جو ڪم ماڻهو آهيان، ۽ اخبارن لاءِ ڪاغذ ڪارا ڪندو آهيان. لکڻ پڙهڻ جهڙي ڪڍي ڪم سان منهنجو ڪو تعلق نه آهي. مان سرڪاري اشتهار جاري ڪرڻ وارن ادارن ۽ اخباري صنعت جي وچ ۾ رابطي جو ڪم ڪندو آهيان، ۽ ٻنهي طرفان ڪميشن وصول ڪندو آهيان. اهو ئي منهنجي گذر سفر جو واحد وسيلو آهي، جنهن ۾ مونڪي ٻار هوندي سفر ڪرڻو پوندو آهي. پنهنجي پنهنجي نصيب جي ڳالهه آهي. مان سمجهان ٿو ان ۾ سمورو عمل دخل منهنجي نالي جو آهي. منهنجو نالو صفر آهي. ڪانوينٽ اسڪول ۾ پهرين ڏينهن منهنجو نالو ٻڌي اسان جي ماسٽريائي مس ميري حيران ٿي هئي. چيو هئائين، “تون ڏسڻ ۾ ته ڏاڍو ڪلمڪ چوڪرو آهين، پر تنهنجو نالو SUFFER (تڪليف، ڏک) ڇو آهي؟”
 ڏاڍي سهڻي، من موهڻي هوندي هئي. مون خيالن ٿي خيالن ۾ پنهنجي زندگيءَ جو پهريون عشق پنهنجي ماسٽريائي مس ميري سان ڪيو هو. کيس چيو هيم، “تنهنجو نالو مس ميري (MISS

(MERRY) آهي، پر تون گدلي ۽ ميري نه آهين. مان صفر آهيان، پر انگريزيءَ وارو SUFFER نه آهيان.

پوءِ، اڳتي هلي زندگيءَ ۾ گذر لاءِ جڏهن مون کي سفر ڪرڻو پيو، تڏهن مون کي سمجهه ۾ آيو ته مائٽن منهنجو نالو صفر چور ڪيو هو. مان فقط سرڪاري ادارن کان اشتهار وٺي اخباري صنعت کي نه ڏيندو آهيان. پرائيويت ادارن سان به منهنجي عليڪ سليڪ سٺي آهي. هڪ دفعي هڪ ڪاسميٽڪ ڪمپنيءَ جو سيلز مينيجر پنهنجي پراڊڪٽ جو اشتهار ڪڍي آيو. اشتهار سندن تيار ڪيل ڪريم بابت هو. چيائين، ”سنڌ ۾ ڪارن ۽ ڪارين جو تعداد وڌي ويو آهي. هيءَ ڪريم لڳائڻ سان ڪا ڪاري نه رهندي، ڪو ڪارو نه رهندو. هر ڪو اچو آجرو ٿي پوندو.“

اهو اشتهار ڪنهن به سنڌي اخبار هلائڻ لاءِ مون کان نه ورتو. منهنجي ڪميشن مارجي ويئي. منهنجي چوڻ جو مطلب آهي ته منهنجن سنگتين ساڻين کي خبر آهي ته اخباري صنعت وارن سان منهنجي دعا سلام آهي. مان خبرون ڇپرائي سگهندو آهيان، خبرون ڪڍرائي سگهندو آهيان. ماستر عبدالواحد مري ويو ته دوست اچي منهنجي در تي بيٺا. ضد ٻڌائون ته ماستر عبدالواحد جي موت جي خبر سندس تصويرن سميت اخبارن جي پهرين صفحي تي اچڻ گهرجي. سالن جا سال اخباري صنعت سان لهه وچڙ ۾ رهڻ سبب مان اخبارن جي پاليسيءَ کان واقف آهيان. هڪدم حامي نه ڀريم. پليڊني پولڙي کان پڇيم، ”ماستر عبدالواحد ڪهڙا ڦاڙها ماري هئا جو سندس موت جي خبر اخبارن جي پهرين صفحي تي اچي؟“

سڀئي واٽڙا ٿي ويا. جيئن اچرج وڃان پڇيو، ”تو کي سچ پچ خبر ڪونهي ته ماستر عبدالواحد ڪير هو؟“

چيم، ”مون کي فقط ايتري خبر آهي ته وڏيرن ۽ سردارن جي سخت مخالفت جي باوجود هو ڳوٺ ۾ پرائمري اسڪول کولرائڻ ۾ ڪامياب ٿيو هو. پڇ ڊڪ ڪري اسڪول لاءِ بجلي ڇڪرائي آيو هو. فرنيچر وٺي آيو هو. صبح جو ڳوٺ جي ٻارن کي تعليم ڏيندو هو. شام جو هارين نارين کي پڙهائيندو هو. پر، اهي ڳالهون اهڙيون ناھن جو سندن موت جي خبر اخبارن جي پهرين صفحي تي اچي سگهي. اوهين پسند ڪريو ته سندس مرڻ جي خبر اخبارن جي اندرين صفحن تي ڪنڊ پاسي ڇپرائي ڇڏيان.“

ڏاڍو مايوس ٿيا. جيئن چيو، ”تون چاهين ته سڀ ڪجهه ڪري سگهين ٿو. ايڊيٽر تنهنجو چيو نه مٽائيندا.“

سوچيم. پوءِ سوچيم، ”اوھين جيڪڏھن اھو ثابت ڪري سگھو ته پجيرو ھلائڻ واري بااثر شخص جي ماسٽر عبدالواحد سان دشمني ھئي، ۽ ھن کيس رستي تان ھٽائڻ لاءِ پجيرو سان چيپاڻي ماري ڇڏيو ھو ته پوءِ اھا خبر اخبارن جي پھرين صفحي تي اچڻ جھڙي ٿي پوندي. ورنه، ھرگز نہ.“ جيئن ڇيو، ”اسان کي ته فقط ايتري خبر آھي ته پجيرو ڪو بااثر شخص ھلائي رھيو ھو. ماسٽر عبدالواحد کي چيپاڻي ماري ھليو ويو. اسان سندس گاڏيءَ نمبر نوٽ ڪيو. پر پوليس ايف آءِ آر وٺڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو.“

ڪانئن پچيم، ”ڇڳو پلا، ماسٽر عبدالواحد جي بااثر شخص سان ڪا دشمني ھئي ڇا؟“ وراڻيائون، ”ماسٽر عبدالواحد درويش انسان ھو. ھن جي ڪنھن سان دشمني نہ ھئي.“ چيم، ”پوءِ ته سندس موت جي خبر پھرين صفحي تي بنھ اچي نہ سگھندي. ماڻھن کي پڙھڻ لاءِ ڇرڪائيندڙ خبرون گھرجن.“

ايلاز ڪندي چيائون، ”ائين نہ ڪر. صفر. پيلي ڏاھو ٿي.“ پڇيومان، ”ھيءُ جو گاهه واري سطح، منھنجو مطلب آھي! GRASS ROOTS LEVEL تي چونڊون ٿيڻيون آھن، انھن چونڊن ۾ ماسٽر بيھڻ جو ارادو ڏيکاريو ھو ڇا؟“ جيئن ڇيو، ”ايندڙ چونڊن ۾ ھميشه وانگر سردار پاڻ بيھندا، يا پنھنجا ماڻھو بيھاريندا. ماسٽر ويچاري جي ته ضمانت به ضبط ٿي وڃي ھا.“

چيم، ”يار ته پوءِ اوھين پاڻ ئي ٻڌايو ته ڇاجي ڪري ماسٽر عبدالواحد جي موت جي خبر اخبارن جي پھرين صفحي تي اچڻ گھرجي!“ پليڏني ڇيو، ”ماسٽر عبدالواحد جا ڪجهه شاگرد اڳتي ھلي ڊاڪٽر ٿيا، انجنيئر ٿيا. سائنسدان ٿيا، پروفيسر ٿيا. اھا ڪا معمولي ڳالھ آھي.“

”اھا تمام معمولي ڳالھ آھي، پاڻرو. اخبار پڙھڻ وارن لاءِ اھا دلچسپيءَ جي خبر ناھي.“ چيم، ”ھا، جيڪڏھن ماسٽر عبدالواحد جو ڪو مامو يا ماسٽر وزير، ايم اين اي يا ايم پي اي رھي چڪو آھي ته پوءِ سندس مرڻ جي خبر اخبارن جي پھرين صفحي تي شايع ٿي سگھندي، ۽ غور ۽ دلچسپيءَ سان پڙھي ويندي.“

چيائون، ”ماسٽر عبدالواحد الله سائين جو ماڻھو ھو.“ چيم، ”الله سائين جي ماڻھوءَ جي موت جي خبر پھرين صفحي تي شايع نہ ٿيندي آھي.“ ■

دُڙل ۽ ڦٽن ڦٽاڪو

سڄي پاڙي ۾ هل پئجي ويو ته دُڙل لاک اپ مان ڇٽي نيٺ گهر پهتو آهي، پر خير خوبيءَ سان نه. ٻڌايائون ته ويني ويني چرڪ ٿو پري. روئي ٿو پوي. گيسيون ٿو پائي. فرش تي ٿڪ اڇلائي ڇٽي ٿو وٺي. هٿ ٻڏي ليلائيندي چوي ٿو: مون کي وڻ سان ابتولتڪائي منهنجي جسم جي هر سوراخ ۾ مرچ نه وجهو. مون کي پسيل پادرن سان نه ماريو. رحم ڪريو. الله سائين رحم ڪرڻ وارن نيڪ بندن کي سڌو سنئون جنت موڪليندو آهي. مون کي نه ماريو. مان قبول ٿو ڪريان ته اڻويهه سئو ستيتاليهن کان پوءِ سنڌ ۾ جيڪي به خون ٿيا آهن، سي مون ڪيا آهن. جيڪي به ڌاڙا لڳا آهن، سي به مون هنيا آهن. الله ۽ الله جي رسول جي محابي مون کي نه ماريو.

جيڪو ننڍو وڏو آيو پي، نئين ڪٿا ڪڍي پي آيو. سوچيم. دُڙل کي پوليس وارن پڪ چريو ڌاتورو ڏيئي ڇڏيو آهي. دُڙل پنهنجي مٿ وڃائي ويٺو آهي. ٻڌايائون ته مائٽ مٿ جڏهن پيئڻ لاءِ پاڻي ٿا ڏينس ته نڪ سان گيسيون ڪندي ٻاڏائي ٿو: نالو آڻو الله جو. مون کي پيشاب نه پيئاريو. ڪرڻي منهنجي وات ۾ نه وجهو.

دل کي جهوپو آيو. دُڙل منهنجو پراڻو سنگتي آهي. اسان گڏ لغڙ اڏايا آهن، ۽ پوريون ڦاسايون آهن. کيس ڏسڻ لاءِ مان گهران نڪتس. ماڻهن جي ڳالهين تي افواهن جو گمان پئي ٿيو. سوچيم. اهڙي دور ۾ جنهن ۾ کير ۽ ماکيءَ جون نديون وهي رهيون آهن، ۽ امن امان عروج تي آهي، ۽ انفرميشن ٽيڪنالاجي جو هوڪرو آهي، تنهن دور ۾ دُڙل جو لاک اپ مان موٽڻ کان پوءِ هوش وڃائي ويهڻ امڪان کان ظاهر آهي. ٽيڪنالاجي پنهنجي جاءِ تي، انفرميشن ۾ جڏهن ٿاڻن ۽ لاکپن ۾ ماڻهن سان ٿيندڙ عقوبتن جو تحريري ۽ تصويري عڪس اچي ويو ته پوءِ ويچاري ٽيڪنالاجي ڇا ڪندي. ٽيڪنالاجي ڪاري کي اچو ۽ اچي کي ڪارو ڪري نه سگهندي. ٽيڪنالاجي ظلم ۽ ناانصافيءَ کي عدل سان لائون لنوائي نه سگهندي. جيڪا ٽيڪنالاجي ڪوڙ کي سچ ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪندي آهي، سا ٽيڪنالاجي پنهنجا نٽ بولٽ ڍرا ڪرائي ڪٽاري ٿي پوندي آهي، جيئن تئين دُڙل جو گهر ويجهو ايندو پي ويو مون کي پڪ ٿيندي پئي ويئي ته دُڙل خير خوبي سان گهر پهچڻ جي خوشي ۾ چريو ٿي پيو آهي. سياڻي تائين نيڪ ٿي ويندو ۽ جمهريون پائيندو. دُڙل جي گهر پهتس. مائٽ متن جو انبوهه هو. مون تي نظر پيس ته نڪ سان گيسيون پائيندي

ٻاڏائيندي، ”او ايس ايچ آ، خدا جا نيڪ بنڊا، مون کي پيشاب نه پيئار.“
 اڳتي وڌي سندس ٻانهن ۾ هٿ وڌم. چيم، ”ڏرل، مون ڏانهن ڏس. مان ڦٽن ڦٽاڪو آهيان، تنهنجو سنگتي. ياد اٿئي، اسين گڏجي لغڙاڏائيندا هئاسين، ۽ پوريون ڦاسائيندا هئاسين!“
 هٿ ٻڏي ليلائيندي چيائين، ”او ايس ايچ آ سائين، مان قبول ٿو ڪريان ته اٽويهه سئو ستيتاليهن کان اڄ تائين سنڌ ۾ جيڪي به ڏوهه ٿيا آهن سي مون اڪيلي سر ڪيا آهن. مون کي عدالت ۾ پيش ڪر مان پنهنجي گناهن جو اعتراف ڪريان.“
 مون کيس ڏانڊاڙيندي چيو ”ڏرل، تون ته اٽويهه سئو ستونجاهه ۾ ڄائو هئين، پوءِ تو اٽويهه سئو ستيتاليهن کان وٺي ڏوهه ڪيئن ڪيا آهن!“

روئيندي چيائين، ”سائين، ارڙهن سئو ستونجاهه ۾ جيڪي ڏوهه ٿيا هئا سي به مون ڪيا هئا. حضرت عيسيٰ جي ڄمڻ کان اڳ به جيڪي ڏوهه ٿيا هئا، سي مون ڪيا هئا. مون کي عدالت ۾ پيش ڪيو. مان سڀ ڏوهه قبول ڪريان ٿو.“

منهن تي چماٽون ۽ ٺونشا لڳڻ ڪري سندس کاٻي اک ڪاري ٿي بند ٿي ويئي هئي. ٻئي ڏند ڀڳل، ۽ چپ ڦاٽل هئس، ۽ نڪ مان وهي نڪتل رت جو تلاءُ کاڌيءَ کان ٿيندو سندس سيني تي ڄمي ويو هو. مون ڏرل کي پاڪر پائي ورتو. تڏهن، محسوس ڪيم ته ڏرل جا ٻئي هٿ ڀڳل ۽ چچريل هئا. سندس مائٽن ٻڌايو ته ڏرل جا ٻئي هٿ ڪٽ جي پاڻن هيٺان ڏيئي، ڪٽ تي ڇهه ڏنڊا مشتندا سڀاهي ويهي رهيا هئا.

ڏرل جي هڪ تنگ ڀڳل هئي. ٻڌايائون ته ٿاڻي جي اڱڻ ۾ بينل بڙ جي ٿاريءَ سان ڏرل جي هڪ تنگ ۾ رسو وجهي لتڪائي ڇڏيو هئائون. کيس اگهاڙو ڪري ڇڏيو هئائون. کيس هر سوراخ ۾ مرچ وڌا هئائون. ڏرل ايڏو ڦٽڪيو جو تنگ ڀڄي پيس.

مون کي ڏاڍي ڪاوڙ لڳي. مون کي جڏهن ڪاوڙ ايندي آهي، تڏهن مان آڀي مان نڪري ويندو آهيان. ۽ جڏهن مان آڀي مان نڪري ويندو آهيان، تڏهن مان ڏاڍو پاڻي ٿي ويندو آهيان. پاڻ کي اميتاڀ بچن سمجهڻ لڳندو آهيان. مون تڙتڪڙ ۾ سربستو احوال لکي لفافي ۾ وڌو ۽ سڌو وڃي ايس پي جي آفيس تي پهتس. اندر ميٽنگ پئي هلي. خبر پيئي ته سندس ماتحت ٿاڻن جي ايس ايچ اوز کي گهرايو هئائين، ۽ کانئن امن آمان جي باري ۾ احوال پئي ورتائين. مون کي سندس آفيس جي ٻاهران ويهاري ڇڏيائون.

ڪلاڪ ٻن کان پوءِ ميٽنگ ختم ٿي. مون کان سواءِ آٺ ڏهه ٻيا به سوالِي لائين ۾ لڳل هئا. وارو

اچڙ تي مان ايس پي صاحب بهادر جي آفيس ۾ داخل ٿيس. مون کي ويهڙ لاءِ نه چيائين. پڇيائين،
 “ڪير آهيون؟”

وراڻيم، “مان قتن قتناڪو آهيان.”

پڇيائين، “ڇا ڪندو آهيون؟”

چيم، “پڇتائيندو آهيان.”

پڇيائين، “ڪو ڏوهه ڪيو اٿئي؟”

وراڻيم، “ها.”

پڇيائين، “ڪهڙو؟”

چيم، “هن دنيا ۾ اچڻ جو.”

ڏاڍي رکي نموني پڇيائين، “ڇو آيو آهيون؟”

لفافي مان ڪاغذ ڪڍي ايس پي جي آڏو رکيم. سربستو احوال پڙهي منهن ڳاڙهو ٿي ويس. ڪرڙي اک سان مون ڏانهن ڏٺائين. مون کي ڊيڄاري ڇڏيائين. پوءِ، انٽر ڪام تي پنهنجي پي اي سان ڳالهائين. چيائين، “پنيت پوليس اسٽيشن جي ايس ايڇ او هيبت علي کي هڪدم اندر موڪل. اتي ئي آفيس ۾ هوندو اچا.”

ڪجهه گهڙين ۾ ايس ايڇ او هيبت علي اندر آيو. ڌرتيءَ تي لَت سان واڄت ڪندي ايس پيءَ کي سيليوٽ هنيا. ايس پيءَ سندس سلام جو جواب نه ڏنو ۽ چيو “مان توکي سسپينڊ ڪيان ٿو.”

هيبت علي واٽرو ٿي ويو. پڇيائين، “سر، ڇا جي ڪري؟”

ايس پيءَ پڇيو “تو ڏرل نالي ڪنهن شخص کي شڪ ۾ ٻڌو هو؟”

ايس ايڇ او هيبت علي چيو “کيس ڇڏي به ڏنم.”

ايس پي پڇيو “تفتيش دوران تو سندس هڪ اک ڪڍي ڇڏي، هڪ تنگ پڇي ڇڏي، ۽ چار ڏند

پڇي ڇڏيا.”

هيبت ڪجهه ڪجهه گهٻرائجي ويو. مان خوش ٿيس. هيبت علي چيو “سر، هن ٿاڻي ۾

آڳاٽا ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي هئي.”

“تون نهايت بيڪار ۽ ان ايڇيڊنٽ آفيسر آهيون.” ايس پي سخت لهجي ۾ چيو “مان جڏهن تو

وانگر ٿاڻي جو ايس ايڇ او هوندو هوس، تڏهن تفتيش دوران شڪي ۽ ملزم جون ٻئي اکيون ڪڍي

چڏيندو هوس. سندن ٻئي ٻانهون ۽ ٻئي تنگون پڇي چڏيندو هوس. سندن پٽيهي ٻاهر ڪڍي چڏيندو هوس.”

مون آسمان ڏانهن ڏٺو. مون کي ڏينهن ۾ تارا نظر آيا ايس پيءُ چيو. “تون تفتيش دوران شڪيءَ جي جيئن ته فقط هڪ اک ڪڍي فقط هڪ تنگ پڳي، ۽ فقط چار ڏند پڳا، تنهن ڪري ان ايفيشنسيءَ جي ڪري مان توکي سسپينڊ ڪريان ٿو.” ■

آدم رهجي ويل ڪهاڻي

نالو عاقل. کيس اهو نالو سنگتین نه ڏنو هو. کيس اهو نالو سندس پيءُ مراد ڪاسائي آف گهوٽڪي ۽ سندس ماءُ مراد خاتون آف راڻيپور رياست ڏنو هو. ٻنهي جي شادي روهڙي شريف ۾ ٿي هئي. هيءُ انهن ڏينهن جي ڳالهه آهي، جڏهن نواز شريف ۽ بابر شريف اڃا ايجاد نه ٿيا هئا. مراد ڪاسائيءَ ۽ مراد خاتون پنهنجي پهرين ۽ آخري ٻار کي پنو عاقل ۾ جنم ڏنو. نالو رکيائونس، عاقل، جيتوڻيڪ عاقل ۾ عاقلن واري ڪا ڳالهه نه هئي. کلندي، ڳالهائيندي اوچتوئي اوچتو کيس ڪجهه ٿي پوندو هو. هڪدم چپ ٿي ويندو هو. پولا ۾ کيس ڪجهه نظر ايندو هو. جيڪي اسان کي نظر نه ايندو هو. اهڙي ڪيفيت ۾ نه پاڻ ڪنهن سان ڳالهائيندو هو. ۽ نه ئي ڪنهن جي سوال جو جواب ڏيندو هو. عاقل جي ان ڪيفيت جي خبر سڀني کي هئي، ۽ آهي، پر تڏهن به کيس سوالن سان ورائي ويندا هئا. ننڍڙو نيتو به ناهي. چوونجاهه پنجونجاهه سالن جو آهي.

مون کي سمجهه ۾ نٿو اچي ته عاقل جو ذڪر مان زمان ماضيءَ ۾ ڪريان، يا زمان حال ۾ ڪيان. هو آهي به ۽ نه به آهي. حاضر آهي ته غائب به آهي. پر، عاقل خيال ناهي. عاقل حقيقت آهي. اڄ ڪلهه چرين جي اسپتال ۾ آهي. اهو ڪو پهريون دفعو ناهي جو عاقل چرين جي اسپتال ۾ داخل ٿيو آهي. جيئن عادي ڏوهاري جيل ايندا ويندا رهندا آهن، تيئن عاقل به چرين جي اسپتال ۾ ڪجهه ڪجهه عرصي کان پوءِ داخل ٿيندو آهي، ۽ خارج ٿيندو آهي. ان ڳالهه کي ڪي ورهيه وهامي ويا آهن. اوهان کي ٻڌي حيرت ٿيندي ته عاقل يونيورسٽيءَ ۾ تاريخ پڙهائيندو آهي. هڪ لحاظ کان ڏاڍو خوشنصيب آهي جو حصي ۾ هميشه عالم ۽ قابل وائيس چانسلر آيا اٿس. واٽڙي قسم جو وائيس چانسلر مليس ها، ته نو ڪري مان ڪيندي ويرم نه ڪري ها. کيس گهرگهات، ۽ ماني ڳپي لاءِ محتاج ڪري ڇڏي ها. گهٽ ماڻهن کي خبر هوندي ته ڪينسر جي دوائن کان پوءِ سڀ کان مهانگيون دماغ کي درست ڪرڻ جون دوائون ملنديون آهن، دل جي دوائن کان مهانگيون! مان اڪثر عاقل سان ملڻ لاءِ چرين جي اسپتال ويندو آهيان. ٽيون ڏينهن به ويو هوس. هميشه وانگي ڏاڍيون ڳالهيون ڪيائين. ڪجهه ڳالهيون مونکي سمجهه ۾ آيون، ۽ ڪجهه ڳالهيون مون کي سمجهه ۾ نه آيون. جيڪي ڳالهيون مون کي سمجهه ۾ نه اينديون آهن، مان سولائي سان وساري ڇڏيندو آهيان. جيڪي ڳالهيون سمجهه ۾ اينديون آهن، سي ياد رکندو آهيان. جنهن جو جواب اسان وٽ نه هوندو

آهي. ٽيون ڏينهن ملاقات دوران پڇيائين، ”ائين ڇو آهي، جو سڄا چرين جي اسپتال ۾ بند، بجليءَ جا شاڪ لونڌڙيءَ تي سهندا آهن، ۽ چريا کريا ميٽنگون ڪري سڄن کي سڌو ڪرڻ لاءِ پاليسيون تيار ڪندا آهن؟“

مون وٽ ڪو به جواب نه هو. چيم، ”ان سوال جو جواب جيڪڏهن مون وٽ هجي ها ته پوءِ تنهنجي بدران مان چرين جي اسپتال ۾ بند هجان ها، ۽ تون اسان وانگر آزاد گهمندو ورتين ها.“

هڪدم پڇيائين، ”پولا، تون پاڻ کي آزاد ٿو سمجهين؟“

ڪجهه ڪجهه تعجب ٿيو. چيم، ”مان آزاد آهيان، عاقل.“

چيائين، ”خوشفهميءَ جو شڪار آهين. ڪهڙي بيوقوف توکي ٻڌايو آهي ته تون، مسٽر پولا، مجبور ۽ بيوس، آزاد آهين!“

سوچيم، چري سان ڪهڙو بحث ڪجي! ڳالهه لنوائي ڇڏجي! چيم، ”تون نيڪ ٿو چوين عاقل. مان مجبور ۽ بيوس آهيان.“

منهنجين اکين ۾ اڪيون وجهندي چيائين، ”اهوئي سبب آهي جو دنيا جي هر مجبور ۽ بيوس انسان وانگر تون پاڻ کي آزاد ٿو سمجهين. جيڪي سچ پچ آزاد هوندا آهن سي چوسولن، چوواتن ۽ جلسن جلوسن ۾ پنهنجي آزاد هئڻ جو ڏيندرو نه ڏيندا آهن. آزادي احساس جو نالو آهي. آزادي محسوس ڪبي آهي، وجود جي اندر.“

عاقل اوچتو چپ ٿي ويو. پولا ۾ نهاري بندو رهيو. مون کي خبر هئي ته اهڙي ڪيفيت ۾ هو منهنجي ڪا ڳالهه نه ٻڌندو. منهنجي ڪنهن سوالن جو جواب نه ڏيندو.

زندگيءَ ۾ انيڪ لاهڻا چاڙها ڏسڻ کان پوءِ مان پوري يقين سان چئي سگهان ٿو ته ڪو عقلمند موجوده دور ۾ آزادي، اظهار جي آزادي، ۽ آزاديءَ جي احساس جهڙيون ڳالهيون ڪري پنهنجي لاءِ، ۽ پنهنجي ٻارن ٻچن لاءِ مصيبت ڪڙي ڪرڻ جي ڪوشش نه ڪندو. اهوئي سبب آهي جو سموري سنگت، مائٽن مٿن، ٻارين ٻچي عاقل کي عقلمند نه سمجهندا آهن.

عقلمند جي نگاهه سياسي اُٿل پٿل، ۽ هيراڦيري تي هوندي آهي. سندس آڱريون حالتن جي نبض تي هونديون آهن. اُهي دور ڏوڙ ٿيا جڏهن سقراط ۽ يسوع مسيح کان پوءِ ماڻهو حق، سچ، ۽ آزاديءَ لاءِ زهر جو پيالو پيئڻ، ۽ صليب تي لٽڪڻ کان نه ڪيڀائيندا هئا.

هڪدفعي اسان عاقل کي چيو هو، ”عاقل، حالتون اسان جي ملڪ ۾ ٽيونجاهه سالن کان ڏاڍيون سازگار رهيون آهن. تون جڏهن به چاهين پٿر هڻي پاڙيسريءَ جي دريءَ جو شيشو ٽوڙي سگهي ٿو.“

چاهين ته سندس مٿو ڦاڙي سگهين ٿو. رستن تي ٽاٽر ساڙي سگهين ٿو. بسن ۽ ايمبولنس کي باهيون ڏيئي سگهين ٿو. ڪنهن جي عبادتگاهه ۾ گهڙي گوليون هلائي ٻين کي ماري سگهين ٿو. ايڏي آزاديءَ جو تون ٻئي ڪنهن ملڪ ۾ تصور به نٿو ڪري سگهين. پر، تڏهن به چوڻ ٿو ته تون آزاد نه آهين!“

عادل ورائيو هو. ”پولا، اسين جيستائين دل جي ڳالهه زبان تائين آئي نه سگهنداسين تيستائين آزاديءَ جو مفهوم سمجهي نه سگهنداسين.“

عادل هر دور ۾ هوندو آهي. هر دور ۾ جنم وٺندو آهي. تمام گهڻو اڳ، شايد هزار سال اڳ عادل جي گهر ۾ زور آور ڪاهي آيا هئا، ۽ سندس گهر تي قبضو ڪري ويهي رهيا هئا. عادل جا پٽ، پوٽا، ۽ ڏهتا اُٿي کڙا ٿيا هئا. عادل کين روڪيو هو، ۽ چيو هو، ”مهمان آهن. ديڳيون چاڙهيو. مال ڀلائي تيار ڪريو. کين نچي ڏيکاريو. سندن شان ۾ لکيل شاعري پڙهي ٻڌايو. زور آور پنهنجي مرضيءَ سان ايندا آهن، ۽ پنهنجي مرضيءَ سان ويندا آهن.“

پنهنجاهه هزار سال اڳ، يا شايد ان کان به اڳ عادل سمجهي ويو هو ته جيستائين انسان دل جي ڳالهه زبان تي آئي نه سگهندو آهي، تيستائين آزاديءَ جو مفهوم سمجهي نه سگهندو آهي. عادل پنهنجي پٽن، پوٽن ۽ ڏهتن کي جيڪي ڪجهه چيو سو سندس دل جو آواز نه هو. ■

2000

ميچ فڪسنگ

ميچ فڪسنگ رڳو راندين ۾ ميدان مارڻ لاءِ نه ٿيندي آهي. ميچ فڪسنگ سياست ۾ به ٿيندي آهي. گهڻن ماڻهن جو خيال آهي ته نواز شريف جيئن ته ڪرڪيٽ جو ڏاڍو شوقين رانديگر هو. تنهنڪري ميچ فڪسنگ جو ڀرپور فائدو کڻي ڏاڍي عزت ۽ احترام سان ٻارن ۽ ڀڄن سميت هليو ويو. ويندي ويندي سوڀن سوت ڪيس ڪٽي ويو. ڏهه ذاتي نوڪر چاڪر به وٺي ويو. نوڪرن چاڪرن ۾ سندس بورچي پيرا، اردلي، مالشي ۽ ڪيس زور ڏيڻ وارا شامل هئا. خدا جي نيڪ بندي وٽ دولت جي ڪمي ڪانهي. ٻاهرين بينڪن ۾ جام روڪڙ ڏوڪڙ اٿس. وڃي موج ڪندو. نواز شريف جي باعزت فرار سان ملڪ جو نالو روشن ٿيو آهي، ۽ پاڪستان جي تاريخ ۾ نئين باب جو اضافو ٿيو آهي.

مون نواز شريف کي لاهور جي جمخاني ۾ انيڪ دفعا ڪرڪيٽ کيڏندي ڏٺو هو. ڏاڍي زبردست بيٽنگ ڪندو هو. ڪور ڊرائيو، آف ڊرائيو، آن ڊرائيو هڪ ۽ گلانس بدران سادي ۽ عام فهم ٻوليءَ ۾ ٻڌائيندس ته نواز شريف ڪهڙي قسم جو بيٽسمين هو. کيڏندو هو ته ڏاڍو متاثر ڪندو هو. کيڏڻ لاءِ پنهنجو انداز پاڻ ٺاهي ورتو هئائين. بال کي ڌڪ کاپي طرف هڻندو هو ته بال ساڄي طرف هليو ويندو هو. فيلڊر واٽر ٿي اول کاپي طرف، ۽ پوءِ ساڄي طرف ڊوڙندا هئا. ٽيسٽائين بال بائونڊري پار ڪري ويندو هو. ڪڏهن ائين به ٿيندو هو جو بال کي ڌڪ ساڄي طرف هڻندو هو ۽ بال کاپي طرف نڪري ويندو هو. واٽر فيلڊر اول ساڄي، ۽ پوءِ وري کاپي طرف ڊوڙندا هئا. ٽيسٽائين بال بائونڊريءَ کان ٻاهر هليو ويندو هو. جيڪڏهن بال بائونڊريءَ کان ٻاهر نه ويندو هو ۽ بائونڊريءَ کان اوري بيهي رهندو هو. ته ڪنهن واٽر فيلڊر جي لت سان بائونڊريءَ کان ٻاهر نڪري ويندو هو. ۽ امپائر ٻانهن لوڏي چوڪي جو اشارو ڪندو هو. ڪڏهن ڪڏهن وري ائين به ٿيندو هو جو فيلڊر وزيراعظم کي آئوٽ ڪرڻ جي ڪوشش ۾ ڪيچ اهڙي نموني جهٽيندا هئا جو بال هڪ فيلڊر جي هٿ کان ٻئي فيلڊر جي هٿ ۾، ۽ ٻئي فيلڊر جي هٿ مان نڪري ٽئين فيلڊر جي هٿ ۾، ٽئين فيلڊر کان نڪري بال چوٿين، پنجين، ڇهين فيلڊر جي هٿن مان اُڪو نڪرندو. اڏامندو بائونڊريءَ جي مٿان هليو ويندو هو. امپائر ٻئي ٻانهن مٿي ڪري چڪي جو اشارو ڪندو هو. اتفاق سان جيڪڏهن بولڊ ٿي پوندو هو ته اهو بال به اتفاق سان نوبال هوندو هو. امپائر ٻانهن ڊگهي ڪري نوبال جو اشارو ڪندو هو. ڪمال جو بيٽسمين هو. مون کيس ڪڏهن به آئوٽ ٿيندي نه ڏٺو. مرضي پويس ته پنجاهه رنسون

ڪرڻ کان پوءِ رٿائڻ ٿي پوبلين ڏانهن موٽي اچي، مرضي ٿيس ته سينچري ڪري نات آئو ٿي موٽي. مرضي جو مالڪ. بي تاج بادشاهه هو.

نواز شريف بيهنگ ڪرڻ ايندو هو ته لاهوري اڪيون بند ڪري شرطون هڻندا هئا. اڄ وزيراعظم پنجاهه رنسون ڪندو اڄ وزيراعظم سينچري ڪندو. ڏهن رپين جي شرط عيوض ڪٽڻ واري کي هزار رپيا ملندا هئا، آءِ ايم ايف جي قرض مان، ڊالر جي صورت ۾! شرطون نواز شريف جا ويجهه دوست، احباب، ۽ مائٽ لڳائيندا هئا، ۽ ڪتندا هئا. ڏسنديئي ڏسندي سندس دوست ۽ مائٽ اول لک پتي ۽ پوءِ ڪروڙ پتي ٿي ويا. اهو سڀ ڪجهه نواز شريف جي زبردست بيهنگ جو ڪرشمو هو. اصل آئو ٿي نه ٿيندو هو. ڪيترائي دفعا کيس پاڪستان جي ڪرڪيٽ ٽيم ۾ ڪيڏڻ لاءِ عرض ڪيو ويو پر سرڪاري مصروفيت، ۽ غريب عوام جي خدمت مان کيس وقت ٿي نه ملندو هو جو پاڪستان ٽيم لاءِ ڪيڏي، ۽ جڳ جهان کي پنهنجي بيهنگ جا جوهر ڏيکاري

شرطون راند جو لازمي حصو آهن. فٽبال ميچن تي شرطون لڳنديون آهن. هاڪي ميچن تي شرطون لڳنديون آهن. ڪرڪيٽ ميچن تي شرطون لڳنديون آهن. باڪسنگ تي شرطون لڳنديون آهن. شرط کي پهرين دفعي ميچ فڪسنگ ۾ پنهنجي دور جي زبردست پر پوڙهي باڪسر سني لستن بدلايو. شرط ۾ پيسا ڪٽڻ ۽ پيسا هارائڻ وارن کي هن چيو هو ”شرطون گهوڙن تي لڳنديون آهن، اسين رانديگر گهوڙا ناهيون. شرطن ۾ اسين به حصيدار آهيون.“

رانديگرن جڏهن شرط کي ميچ فڪسنگ ۾ بدلايو تڏهن هنن لاءِ هارائڻ لازمي ٿي پيو. سني لستن پهرين رانڊ ۾ نوجوان باڪسر پيٽرسن جو هڪ نوشو کائي ڪري پيو، ۽ وري نه اٿيو. گول ڪيپر پيسا کائي ڏاڍي صفائيءَ سان گول کائي ويهندو آهي، ۽ ٽيم جي شڪست جو سبب ٿيندو آهي. ڪرڪيٽ نصيبن جي راند آهي. ڪو به بيٽس مين پيسا وٺي سينچري ٺاهڻ جي هام هڻي ميدان ۾ نه لهندو آهي. سني کان سني بيٽس مين کي آئو ڪرڻ لاءِ ڪونه ڪو بالر پيدا ٿي پوندو آهي. بدبخت قسم جو ڪو سٺو بيٽس مين پيسا وٺي، ڪاري ڏن وارن کي آئو ٿيڻ جي پڪ ڏيئي ميدان ۾ لهندو آهي، ۽ پاڻ کي بچڙي نموني آئو ڪرائي واپس ورتو آهي.

پر، نواز شريف کي ته آئو ٿيڻ جي عادت ٿي نه هئي. جيڪو بال سندس اسٽم اڏائي ڇڏيندو آهي، سو بال هميشه نوبال هوندو هو. ڪو به فيلڊر سندس ڪيچ جهڙي نه سگهندو هو. ڪو به فيلڊر بائونڊريءَ ڏانهن ويندڙ سندس بال روڪي نه سگهندو هو. جيڪڏهن ڪو بال بائونڊريءَ پار ڪرڻ کان اڳ بيهي رهندو ته فيلڊر لت هڻي بال کي بائونڊريءَ ٽپائي ڇڏيندو هو. تنهنڪري ماڻهن کي

هڪ ڳالهه جي پڪ آهي، ۽ هڪ ڳالهه جي پڪ نه آهي.

ماڻهن کي پڪ آهي ته نواز شريف جو عزت ۽ احترام سان فرار زبردست ميج فڪسنگ جو نتيجو آهي. عربستان جي حڪمران سميت دنيا جي ذري گهٽ سڀني اهم ملڪن جي سربراهن ذوالفقار علي ڀٽي جي ڦاهيءَ جي سزا عمر قيد ۾ تبديل ڪرڻ جي اپيل ڪئي هئي. ڪرنل قذافي سميت دنيا جي ڪيترن ئي ملڪن ڀٽي کي سياسي پناهه ڏيڻ جي آڇ ڪئي هئي. پر، پاڪستان جي ڊڪٽيٽر ڪنهن جي به اپيل ڪت نه آندي هئي. ضيا پنهنجي هوڏ تان نه لٿو. ڀٽي کي ڦاهي چاڙهي هن دم پٽيو هو. ان ڳالهه منجهيل ماڻهن کي وڌيڪ منجهائي وڌو آهي. ڪين يقين نه ٿو اچي ته نواز شريف کي فقط عربن جي اسرار تي فرار جي اجازت ڏني ويئي آهي. وڏي ميج فڪسنگ ٿي آهي، جنهن جي خبر اسان جهڙن موڳن کي پئجي نه سگهي آهي.

ماڻهو حيران آهن ته اهڙي رانديگر تي ڪنهن رقم سيڙائي آهي جنهن سڄي ڄمار پيسا ڏيئي پاڻ کي آئوٽ ٿيڻ کان بچايو هو! اها ڳالهه مولائين کي سمجهه ۾ نه آئي آهي. ماڻهو حيران آهن ته ڪنهن رقم ڏني، ۽ ڪنهن رقم ورتي! هڪ اهڙي رانديگر لاءِ ميج فڪسنگ چوڪئي ويئي جنهن جي آئوٽ ٿيڻ سان ميج جي نتيجي تي ڪنهن به قسم جو اثر نه پوندو! پر، جيڪڏهن پوندو ته ايترو اثر پوندو. ■

حمود الرحمان رپورٽ جو گم ٿيل باب

حمود الرحمان رپورٽ جو سڀ کان اهم گم ٿيل ويل سڄو سمورو باب اصلي حالت ۾ مون وٽ آهي. ان کان اڳ جو ايجنسين جا ذهين ترين ڪارندا پڇا ڳاڇا لاءِ ڪنهن ڪاري رنگ جي هوندا اڪارڊ ۾ مون کي ڪنڀي ڪٽي وڃن، ۽ پڇا ڳاڇا دوران منهنجو بڻ بنياد ڪڍي ڇڏين ۽ هابيل جي قتل جو مون کان اقرار ڪرائين، مان الله سائين کي حاضر ناظر ڄاڻي واضح ڪرڻ ٿو چاهيان ته حمود الرحمان رپورٽ جو اهم گم ٿيل باب مون کي پاڪستان جي نه ڪنهن دشمن ڏنو آهي، ۽ نه ئي ڪنهن دوست. حمود الرحمان رپورٽ جو اهم باب مون فت پاٽ تان ڏيڍ رپئي ۾ خريد ڪيو هو. ۽ هيئن سان هنداڀو هو. هر آچر تي صدر راولپنڊي جي فتپاڻن تي پراڻن ڪتابن، پراڻن بوٽن، ۽ پراڻن ڪپڙن جون بازارون لڳنديون آهن. مان هر آچر تي صدر راولپنڊي ويندو آهيان، ۽ ڪڏهن ڪو ڪتاب، ۽ ڪڏهن ڪو بوٽ، ۽ ڪڏهن ڪو ڪچو خريد ڪري ايندو آهيان.

حياتي ۾ ڪجهه ڪم گڏوگڏ ڪري نه سگهبا آهن. مثال طور، ڪنهن نيڪ ڪم لاءِ زندگي وقف ڪرڻ ۽ پراڻا ڪتاب، پراڻا بوٽ، ۽ پراڻا ڪچا خريد ڪرڻ. مون پنهنجي زندگي جيئن ته ڪنهن به نيڪ ڪم لاءِ وقف نه ڪئي آهي، تنهن ڪري مان فتپاڻن تان پراڻا ڪتاب، پراڻا بوٽ، ۽ پراڻا ڪچا خريد ڪندو آهيان. جنرل ضياالحق پنهنجي زندگي افغان جهاد ۾ روس کي عبرتناڪ شڪست ڏيڻ لاءِ في سبيل الله وقف ڪري ڇڏي هئي. تنهنڪري مرد مومن حق مرد فتپاڻن تان پراڻا ڪتاب، پراڻا بوٽ ۽ پراڻا ڪچا خريد ڪندو هو. جنرل ضياالحق کي جيڪڏهن حمود الرحمان رپورٽ جو گم ٿيل اهم باب هٿ لڳي ها ته هو ذوالفقار علي ڀٽي کي نه ڪيل خون جي هٿرادو ڏوهه ۾ قاسم بدران ملڪ توڙڻ جي ڏوهه ۾ مٿس ڪيس هلائي ها، ۽ سولائي سان ڪيس ڦاهي جي ڦندي تائين پهچائي ها. پر، افسوس جو جنرل ضياالحق کي حمود الرحمان رپورٽ جو گم ٿيل باب ملي نه سگهيو. مون کي ملي ويو.

مان سمجهان ٿو موجوده حڪمرانن کي حمود الرحمان رپورٽ جي گم ٿيل باب جي ڀڻڪ پئجي ويئي آهي. ورنه، ڪو سبب نه هو جو اڻسڌي طرف پاڪستان تنهن ۽ بنگلاديش جي ٺهڻ جو الزام ذوالفقار علي ڀٽي تي لڳي ها. ٿي سگهي ٿو حڪمرانن وٽ حمود الرحمان رپورٽ جي گم ٿيل اهم باب جي فوٽو ڪاپي، يا فوٽو ڪاپي جو اڻچٽو نقل هجي، ۽ کين سمجهه ۾ نه آيو هجي. بهرحال، حمود الرحمان رپورٽ جو اصلي گم ٿيل باب مون وٽ آهي. گم ٿي مون کي مليل تاريخي باب ۾ ذوالفقار

علي پتي پاڪستان ڪئين ٿوڙيو. تنهن جا مڪمل تفصيل ڏنل آهن. اڄ مان انهن تفصيلن مان پڙڌو ڪٿان ٿو.

پر، ترسو ان کان اڳ جو مان پڙڌو ڪٿان، هڪ ڳالهه جي وضاحت ضروري سمجهان ٿو. اخبارن ۾ شايع ٿيل حمود الرحمان رپورٽ اصل ۾ اصلي ۽ مڪمل رپورٽ جو ٿي آهي، يعني سمري آهي. تنهنڪري مان به اوهان کي رپورٽ جي گم ٿيل باب جا مڪمل تفصيل نه ٻڌائيندس. مان به جستس حمود الرحمان رپورٽ وانگر گم ٿيل باب سان جستس، يعني انصاف نه ڪندس. مان گم ٿيل باب سان ان جستس ڪندس، ۽ گم ٿيل باب جي اوهان کي فقط سمري، يعني ٿي ٻڌائيندس. گم ٿيل باب جو ٿي ڪجهه هيٺين ريت آهي.

جيئن جدائي جو جبل اوچتو اوچتو راتو واه نه ڦاٿندو آهي، بلڪ ورهين کان اندر ئي اندر ڪامندو ۽ پڇندو ۽ ٻرندو رهندو آهي، ۽ پوءِ ڦاٿي پوندو آهي، تيئن ذوالفقار پتي هڪ ڏک سان 1971 ۾ پاڪستان به اڌ نه ڪيو هو. پاڪستان ٽوڙڻ لاءِ هن ورهين لاءِ وڏي چالاڪي سان رٿابندي ڪئي هئي.

پاڪستان ٺهڻ کان فقط هڪ سال پوءِ، يعني 1948 ۾ مرڪزي حڪومت يڪجهتيءَ جي نالي ۾ ذوالفقار علي پتي جي صلاح قبول ڪئي، ۽ بنگالي ٻولي تي بنگال ۾ بندش وجهي ڇڏي. فرمان جاري ڪيائون ته مشرقي پاڪستان ۾ لک پڙهه، ۽ پڙهڻ پڙهائڻ جو ڪم بنگاليءَ بدران اردو ٻوليءَ ۾ ڪيو ويندو. باقي بنگالي ٻولي روزمره جي وهنوار ۾ مقامي ٻوليءَ طور استعمال ٿيندي، بنگالي، جن کي پنهنجي ٻولي ۽ ثقافت سان بيپناهه پيار هو. مچرجي پيا. اسڪول، ڪاليج ۽ يونيورسٽيون بند ٿي ويون. آفيسن کي تالا لڳي ويا. ڪاروبار ويجهي ويو. بنگالي اديب، شاعر، دانشور، استاد، فنڪار، آرٽسٽ، پينٽر ۽ عام ماڻهو گهر گهات ڇڏي ميدان ۾ نڪري آيا. خوفناڪ ويڙهه هلي، ڊگهي عرصي تائين هلي، جنهن ۾ بيشمار بنگالي مارجي ويا. ٻرندڙ جبل ۾ اندر ئي اندر پٺي پري پيا. مضبوط مرڪزي حڪومت ڪنبي ويئي. فرمان واپس ورتو ويو. بنگالي ٻوليءَ کي نه فقط بنگال ۾ بلڪ سموري پاڪستان لاءِ قومي ٻولي جو درجو ڏنو ويو. ذوالفقار علي پتي جي وڏي چالاڪيءَ سان جدائيءَ جي جبل ۾ دونهي ڏکائي ڇڏي. ڪنهن کي خبر ئي نه پئي ته اها دونهي باويهن سالن ۾ ٻارڻ ٻاري ڇڏيندي هڪ سال اندر ذوالفقار علي پتي پاڪستان جا بنياد لوڏي ڇڏيا.

پاڪستان ٺهڻ کان فقط ٽو سال پوءِ، 1956 ۾ پتي مرڪزي حڪومت کي مجبور ڪيو ته اسيمبلي ۾ بنگالين کي نيچو نوائڻ لاءِ مغربي پاڪستان جي چئن صوبن سنڌ، پنجاب، سرحد ۽ بلوچستان

کي ملائي ون يونٽ ٺاهيو وڃي. مضبوط مرڪزي حڪومت چئني صوبن جي حيثيت ختم ڪري. ون يونٽ ٺاهيو ۽ فيڊريشن جو ٻيڙو ٻوڙي ڇڏيو. مشرقي پاڪستان جا ماڻهو هر طرح مغربي پاڪستان جي ماڻهن کان وڌيڪ پڙهيل، ذهين، ۽ هوشيار هوندا هئا. فقط مغربي پاڪستان جي ماڻهن وانگر ڏنڊا مشتندا نه هوندا هئا. هو مضبوط مرڪز جي چالاڪي سمجهي ويا. مشرقي پاڪستان کان اڳ ون يونٽ خلاف سنڌ ۾ بغاوت ٿي. جدائيءَ جي جبل ۾ باهه پٺي ڪري پري پيئي. ون يونٽ خلاف ايڏي زبردست ويڙهه هلي جو ملڪ ڊانوان ڊول ٿي ويو. اهو هو ذوالفقار علي ڀٽي جو پاڪستان کي ٻه اڌ ڪرڻ وارو ٻيو ڌڪ.

ڀٽي کي خبر هئي ته مشرقي پاڪستان خلاف مغربي پاڪستان جي چئني صوبن جو متحده محاذ، يعني ون يونٽ ملڪ توڙي وجهندو. پر ون يونٽ خلاف سنڌ ۽ بنگال ۾ بغاوت جي شدت ڏسي ذوالفقار علي ڀٽو سوچ ۾ پئجي ويو. ذهين ۽ چالاڪ هو. ون يونٽ کي بچائڻ لاءِ هن جنرل ايوب خان کي ملڪ تي قبضو ڪري مارشل لا لڳائڻ جي ترڪيب ڏني. ائين، ڀٽي جي چوڻ تي 1958 ۾ پاڪستان ۾ پهرين مارشل لا لڳي، جنهن اڳتي هلي جدائيءَ جي جبل کي ڦاٽڻ تي مجبور ڪيو. گم ٿيل باب ۾ هڪ هنڌ لکيل آهي ته جنرل نيازي ۽ سندس بهادر ساٿي ڪنهن به قيمت تي هندستاني فوج جي جنرل اروڙا آڏو پيش پوڻ لاءِ تيار نه هئا. بلڪه جامِ شهادت نوش ڪرڻ لاءِ تيار هئا. پر، ذوالفقار علي ڀٽي جي چوڻ تي جنرل نيازي ۽ سندس ساٿين هٿيار ڦٽا ڪيا، ۽ جنرل اروڙا آڏو پيش پيا. اهڙي نموني ذوالفقار علي ڀٽو پاڪستان ٻه اڌ ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيو. ■

جادوگر جو شهر

اسان واري پاڪ، صاف، ۽ نيڪ بختن جي ملڪ ۾ انيڪ جادوگر ٿي گذريا آهن. انهن جادوگرن ۾ هاسانند جادوگر جو نالو شامل ناهي. هاسانند جادوگر هندستان جي ٽٽڻ ۽ پاڪستان ٺهڻ کان اڳ واري آڻ آرين جي دور جو جادوگر هو. ڪڏهن ڪنڊياري ۾، ۽ ڪڏهن ٺارو شاهه ۾ نظر ايندو. مرضي پويس ته نظر نه ايندو هو. اصل ۾ روهڙيءَ جو رهاڪو هو. پر پوءِ وڃي رتوديرو وسايائين. گهڻو ڪري ڪراچي ۽ حيدرآباد ۾ ڪرتب ڏيکاري ماڻهن کي وائڙو. بلڪه آڌ چريو ڪري ڇڏيندو هو. ڳيري کي باز ۽ باز کي ڳيرو ڪري وجهندو هو. سيتاقل کي گدرو ۽ گدري کي سيتاقل ڪري سگهندو هو. پيرن کي پير، پيرن کي پير ڪري ڇڏيندو هو.

مون کي ياد ناهي ته هاسانند جادوگر هندستان جي ٽٽڻ ۽ پاڪستان جي ٺهڻ کان اڳ گذاري ويو هو يا پوءِ گذاري ويو هو. مرضيءَ جو مالڪ هو. جڏهن وڻيس، الوپ ٿي سگهندو هو. مان سمجهان ٿو هندستان جي ٽٽڻ کان ۽ پاڪستان ٺهڻ کان اڳ يا پوءِ هاسانند جادوگر گذاري نه ويو هو. هاسانند جادوگر يا ته ديهانت ڪري ويو هو يا سرڳواسي ٿي ويو هو. گذاري نه ويو هو. ان ڳالهه جي مون کي پڪ آهي. پر، مون کي ان ڳالهه جي پڪ ڪونهي ته هندستان جي ٽٽڻ ۽ پاڪستان جي ٺهڻ کان پوءِ هاسانند جادوگر هجرت ڪري هندستان هليو ويو هو يا پاڪستان ۾ رهي پيو هو. هاسانند جادوگر پاڪستان ۾ رهي پيو هو يا نه رهي پيو هو ان ڳالهه جي به مون کي پڪ ڪونهي. مون کي هڪ ڳالهه جي پڪ آهي ته هاسانند جادوگر جيڪڏهن هندستان هليو ويو هو ته پوءِ هن هجرت نه ڪئي هوندي. هو هندستان ڏانهن لڏي ويو هو. هجرت فقط هندستان مان پاڪستان لڏي ايندڙ ڪندا آهن. انسانن جي وچ ۾ سنڌا مون نه ڪنيا آهن. جن ڪنيا آهن سي ڄاڻن، انهن جون تشهيرون، انهن جا محاورا ڄاڻن. اسين اڪرن کان اڻڄاڻ، اسان کي ڪهڙي خبر ته هاسانند جادوگر گذاري ويو هو يا وري سرڳواسي ٿي پيو هو. اسان آڌ اڪرين لاءِ ايترو ڄاڻڻ ڪافي آهي ته هاسانند جادوگر هن جڳ مان هليو ويو هو. پٺيان ڇڏي ويو پنهنجي ياد.

پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ اسان وڏا وڏا، اجگر جيڏا جادوگر ڏٺا. سندن ڪرتب ۽ ڪارناما ڏسي اسان واري تهيءَ مان ڪجهه چريا، ڪجهه ڪريا، ۽ ڪجهه وائڙا ٿي ويهي رهيا. ڪجهه الهوڪ ٿي پيا. جادوگرن شينهن کي گاهه ڪارايو ۽ پڪريءَ کي شامي ڪباب هنن باز کي ڳيرو ۽ ڳيري کي باز

ڪري ڏيکاريو. سگريٽ جو ڪش هڻي دونهون ڪنن مان ڪڍيائون. هٿ ۾ هميشه دوربين هوندي هئن. دوربين مان جڏهن به ڏسندا هئا، پاڪستان کين نازڪ ترين دور مان گذرندي نظر ايندو هو. اُها دوربين جادوگرن کي ورثي ۾ ملي هئي، جيڪا نسل در نسل ٿيونجاهه سالن کان جادوگرن جي هٿ ۾ رهي آهي، جنهن مان کين هميشه پاڪستان پنهنجي تاريخ جي نازڪ ترين دور مان گذرندي نظر ايندو آهي. اُها دوربين نيڪ سيرت ۽ نيڪ صورت جنرل ضياالحق کي به هٿ چڙهي ويئي هئي. هو ڏاڍو دور انديش حڪمران هو. هن کي دوربين مان نه فقط پاڪستان پنهنجي نازڪ دور مان گذرندي نظر آيو، کيس اسلام به خطر ۾ نظر آيو. هن هڪدم پاڪستان جي مسلمانن کي ٻيهر مسلمان ڪرڻ جو فيصلو ڪيو. فيصلي تي عمل ڪرڻ کان اڳ هو هر ڪيوليس هٿان مارجي ويو.

پاڪستان جي حيرت انگيز ۽ سحر انگيز تاريخ ۾ فيلڊ مارشل ايوب خان پهريون حڪمران هو جنهن جادوگرن لاءِ نئون ۽ نويڪلوشهر اسلام آباد تعمير ڪرايو. ايوب خان اسلام آباد ۾ ئي هو ته کيس دوربين مان پاڪستان پنهنجي تاريخ ۾ نازڪ دور مان گذرندي نظر آيو هو. ڏاڍو پريشان ٿيو. درد وندي دل جو مالڪ هو. پاڪستان کي نازڪ ترين دور مان ڪيڙ لاءِ حڪومت جون واڳون مجبور ٿي پنهنجي هٿ ۾ کنڀائين. تڏهن پاڪستان کي وجود ۾ آئي يارهن سال مس ٿيا هئا. هو سوچ ۾ پئجي ويو ته پاڪستان کي هلائڻ لاءِ ڪهڙو نظام ڏجي. نظام ڏجي به، يا نه ڏجي. يا پهرين يارهن سالن وانگر بنان ڪنهن نظام جي ملڪ کي هلڻ ڏجي! ڏاڍو سوچيندو هو. سڄي سڄي رات جاڳندو هو. دريءَ مان مٿو ڪڍي تارا ڳڻيندو هو. نيٺ سڄي ملڪ کي اسي هزار يونين ڪائونسلن ۾ ورهائي ڏهه سال حڪومت ڪيائين، ۽ پاڪستان جو ٻيڙو ٻوڙي ڇڏيائين. سندس وڃڻ کان فقط ٽي سال پوءِ پاڪستان به اڌ ٿي پيو.

جستس حمود الرحمان جي رپورٽ ۾ ڪٿي به فيلڊ مارشل ايوب خان جي بنيادي جمهوريتن، ۽ سندس ڏهن سالن واري مارشل لا جو ذڪر ڪيل نه آهي. بنگالي ايوب خان جي مارشل لا مان ڏاڍا خوش هئا. ايوب خان کي هٿ ڪٿي دعائون ڏيندا هئا. اُهي ڪي ٻيا سبب هئا، جنهن جي ڪري پاڪستان، مشرقي پاڪستان ۾ جنگ هارائي، ۽ ملڪ ٽٽي ويو. ملڪ جي ٽٽڻ ۾ فيلڊ مارشل ايوب خان جي مارشل لا، ۽ اسي هزار ٽڪرن ۾ ملڪ کي ورهائڻ واري عمل جو ڪو دخل نه هو. اسلام آباد جادوگرن ۽ گرگن جو شهر آهي. سڄي جڳ جهان مان چونڊ جادوگر اسلام آباد پهچي ويا آهن. هنن حاڪمن کي کوجنا کان پوءِ صلاح ڏني آهي ته فيلڊ مارشل ايوب خان واري غلطي ڪڏهن نه ڪجي. ملڪ کي ڪنهن به قيمت تي اسي هزار يونٽن ۾ نه ورهائجي. اسي هزارن بدران

هن دفعي اڌ رهجي ويل پاڪستان کي ٻه لک پنجويهه هزار يونٽن ۾ ورهائجي، ۽ نئين سر جمهوريت جو بچ پوکجي. جيڪي ماڻهو پڇن ٿا ته اڌ صديءَ کان مٿي عرصو گذري ويو ۽ باوجود چو پاڪستان ۾ اڃا تائين جمهوريت اُسري نه سگهي آهي، سي ماڻهو پاڪستان ۽ جمهوريت جا دشمن آهن. کين ڦاهيءَ تي لتڪايو وڃي.

انتظار ڪريو ايندڙ وقت جو جنهن جي اچڻ سان پاڪستان جمهوري ملڪن ۾ سڀني کان اڳتي نڪري ويندو. قرض جا طوق لهي ويندا. تعليم کي اوليت نصيب ٿيندي. علم ۽ آگاهيءَ جي روشني گمراهيءَ جي اونڌاهي تي غالب ايندي. روزگار جا در کلي پوندا. غربت جو خاتمو ٿيندو. ۽ خوشحاليءَ جو دور ايندو. رڳو انتظار ڪريو عزيز هم وطنو. انتظار ڪريو. ■

موڳو متر

هو ٺهڪي ٺڪي اوچتو سڀني جي سامهون اچي بيٺو. ڪنهن جو ڏنل نه هو. پر، الاءِ چو هو مون کي ڏنل ڏنل لڳو. مون پنهنجي وائڙي مغز سان سوچڻ جي ڏاڍي ڪوشش ڪئي، پر مون کي ياد نه آيو ته اڳ مون کيس ڪٿي ڏٺو هو. الاءِ ڪٿان آيو هو. اچڻ شرط هو ڪنگال ڪالونيءَ ۾ هڪ ڌڙي تي چڙهي بيٺو. پنهنجي شڪل شبيهه ۽ ويس وڳي سان اسان ڪنگلن کي وائڙو ڪري ڇڏيائين. عورتن، مردن، ۽ ٻارن جي انبوهه ڏانهن ڏٺائين. چيائين، ”مان اوهان جي زندگي بدلي ڇڏيندس. مان ڪنگال ڪالونيءَ ۾ ڪوھ ڪوٽائيندس، وڻ پوکائيندس. اسڪول ۽ اسپتالون ڪوٽائيندس، بجلي ۽ گيس آڻيندس. ڪنگال ڪالونيءَ جا رستا، ۽ گهٽيون پڪيون ڪرائيندس. مان اوهان جي زندگي بدلائي ڇڏيندس.“

اسين کيس چپ چاپ ٻڌندا رهياسين. چيائين، ”وڏا ڪي مجهول آهيو. تاڙيون وڃايو.“ اسان سڀني، عورتن، مردن ۽ ٻارن زور زور سان تاڙيون وڃايون. ابراهيم پوڙهي مون کي ڪن ۾ چيو، ”مون انيڪ همراهن کي ڌڙيءَ تي چڙهي ڳالهائيندي ٻڌو آهي. هو هليا ويا آهن. اسين رهجي ويا آهيون.“

ابراهيم پوڙهي کان پڇيم، ”ڏاڏا، تون سڃاڻينس.“
وراڻيائين، ”نه.“

چيم، ”مون کي الاءِ چو ڏنل ڏنل ٿو لڳي.“

ابراهيم پوڙهي چيو، ”ڌڙي تي چڙهي ڳالهائيندڙ هڪ جهڙا لڳندا آهن.“

مون کي ابراهيم پوڙهي جي ڳالهه دل سان لڳي. وائڙي مغز منهنجو ساٿ نه پئي ڏنو. پر هو مون کي ڏنل ڏنل پئي لڳو. مون کي پڪ ٿيندي پئي ويئي ته مون کيس ڏٺو آهي. ضرور ڪٿي نه ڪٿي ڏٺو آهي. ڌڙي تي چڙهي بيهڻ کان پوءِ هو ڏاڍو قدآور پئي لڳو. هن انبوهه ڏانهن ڏٺو ۽ چيو، ”مان اوهان جي زندگي ۾ انقلاب آڻيندس. اوهان کي روزگار ۽ گهر ڏيندس. اوهان فقط رات ۾ تارا ڏٺا آهن. مان اوهان کي ڏينهن ۾ تارا ڏيکاريندس.“

عورتون، مرد ۽ ٻار خاموشيءَ سان ڄاڙي لتڪائي ڏانهس ڏسندا رهيا. هن انبوهه تي نظر وڌي، ۽ چيو تاڙيون وڃايو.

ماڻهن تازيون وڃايون. هن انبوهه کان پڇيو، ”اوهان ڪڏهن راڳ ڳايو آهي؟“
 انبوهه انڪار ۾ ڪنڌ لوڏيو. هن چيو، ”مان اوهان کي راڳ درباري ڳائڻ سيکاريندس.“
 ماڻهن پنهنجي ساءِ زور زور سان تازيون وڃايون. هن هٿ مٿي ڪندي چيو، ”مان اوهان لاءِ سڀ
 ڪجهه ڪندس اوهان جا ڏک سور دور ڪندس.“
 انبوهه وري پنهنجي ساءِ زور زور سان تازيون وڃايون. هو ڏاڍو خوش ٿيو. چيائين، ”اوهان مون کي
 خوش ڪيو آهي. مان اوهان کي خوش ڪندس.“
 هڪ عورت پنهنجي پٽ کي وٺي دڙي وٽ آئي. ٻاڏائيندي چيائين، ”منهنجو پٽ اڳ ڳالهائيندو
 هو. مان سمجهان ٿي ته هي ڊجي ويو آهي. ڳالهائڻ بند ٿي ويو اٿس.“
 هن عورت ۽ عورت جي پنجن سالن جي پٽ ڏانهن غور سان ڏسندي پڇيو، ”اڳ ڇا ڳالهائيندو
 هو؟“

عورت ورائيو، ”جيڪي وٺندو هوس، ويٺو ڳالهائيندو هو.“
 دڙي تان ٻار ۽ ٻار جي ماءُ ڏانهن ڏسندي هن چيو، ”اظهار جي آزاديءَ جو مطلب اهو ناهي ته
 تنهنجي پٽ کي جيڪو وٺي ڳالهائيندو وٺي. کيس لغام جي ضرورت هئي. کيس لغام ڏنو ويو آهي.“
 تازين جي آواز ۾ هو دڙي تان هيٺ لهي آيو. مان واٽ ڪندو وٽس پهتس. کيس ويجهڙائيءَ کان
 ڏٺم ته هو مون کي وڌيڪ ڏنل ڏنل لڳو. پر، مون کي ياد نه پئي آيو ته هو ڪير هو. ۽ مون کيس ڪٿي
 ڏٺو هو. عرض ڪندي ڪانس پڇيم، ”سائين، اوهين سڀ ڪجهه ڪري سگهندا آهيو؟“
 هن غور سان مون ڏانهن ڏٺو. ۽ ورائيو، ”ها، مان سڀ ڪجهه ڪري سگهندو آهيان. وڻ پوکائڻ ۽
 ڪوهه کوٽائڻ کان وٺي، غريبن کي امير، ۽ بيمارن کي شفا ڏيڻ جهڙا ڪم ڪري سگهندو آهيان.
 تنهنجو ڪهڙو مسئلو آهي.“

چيم، ”مون کي لڳي ٿو. مون اوهان کي اڳ به ڏٺو آهي: پر ڪٿي، مون کي ياد نه ٿو اچي.“
 هن مون ڏانهن اهڙي نموني ڏٺو جڏهن منهنجي ڳالهه نه وڻي هجيس. پڇيائين، ”تون ڇا ڪندو
 آهين؟“

ورائيم، ”اهوئي ڪم ڪندو آهيان، جيڪو ڪم ڪنگال ڪالوني جا ٻيا ماڻهو ڪندا آهن.“
 ڪجهه تعجب ٿيس. پڇيائين، ”ڪنگال ڪالونيءَ جا ٻيا ماڻهو ڇا ڪندا آهن؟“
 چيم، ”انتظار ڪندا آهن.“
 پڇيائين، ”ڇا جو انتظار؟“

وراڻيم، “خوابن جي تعبير جو انتظار.”
چيائين، “مان اچي ويو آهيان نه! مان اوهان جي خوابن کي تعبير ڏيندس.”
چيم، “خبر اٿئي ته اسان جا خواب ڪهڙا آهن؟”
هڪدم وراڻيائين، “مون کي خبر آهي ته تو جهڙن جي مٿي ۾ ڪهڙي قسم جا خواب هوندا آهن.”

حيران ٿيم. چيم، “تون ماڻهو آهين، يا جادوگر آهين؟”
مون کي چٽائي ڏنائين. چيائين، “مان چاهيان ته توکي ماڻهوءَ مان سيهڙ ڪري ڇڏيان.”
ابراهيم پوڙهو وچ ۾ پيو. هٿ ٻڌندي چيائين، “سائين، ائين نه ڪجو. هيءُ هونءُ ٿي ويئي ويئي
ماڻهوءَ مان گدڙ ٿي پوندو آهي. هن کي سيهڙ نه ڪجو.”
هو مون ڏانهن وڌي آيو. ماڻهو ڊڄي، پري ٿي بيٺا. مون پنهنجي وجود ۾ فنا ڪندڙ ڊپ محسوس
ڪيو. مون کي لڳو، مان بيٺي بيٺي ماڻهوءَ مان گدڙ ٿي پوندس. مان معاشري ۽ معاشري جي مالڪن
کان ڏاڍو ڊنل آهيان. هو منهنجي سامهون اچي بيٺو. مان ڪانئس پري ٿي پيس. پڇيائين، “تون ڪير
آهين؟”

وراڻيم، “مان متر آهيان.”
پڇيائين، “رڳو متر، يا موڳو متر؟”
چيم، “مان متر آهيان. منهنجي پيءُ جو نالو موڳو آهي.”
هو تهڪ ڏيئي کلي پيو. ويندي ويندي چيائين، “مان به چوان ته تون مون کي سڃاتل سڃاتل چو
ٿولڳين! ته تون ئي موڳي جو پٽ متر آهين!” هن مون کي سڃاتو. مون هن کي نه سڃاتو. ■

جهونن جو جهان

اسين پوڙها، نوڙها، ڪجهه ٻوڙا، اڌ مغزي جهونا ٻن سالن ۾ ٻه دفعا سرڪار سڳوريءَ جا ٻه اعلان ٻڌي گدگد ٿياسين، خوش ٿياسين. اسان پاڪستان ۾ انيڪ سرڪارون اڳئين ۽ پوئين در کان ايندي ۽ ويندي ڏٺيون، پر ڪنهن به سرڪار اسان جهونن جي سار نه لڌي. گذريل ٻن سالن ۾ ڪو معجزو ٿيو جنهن جي باري ۾ اسان اڌ مغزي پوڙهن کي ڪا خبر ڪونهي. گذريل ٻن سالن ۾ ٻن سرڪارن ٻه دفعا اسان جهونن جي سار لڌي. اسان لاءِ حيرت انگيز مرعاتن جو اعلان ڪري اسان کي حيرت ۾ وجهي ڇڏيو ۽ جيئري اسان جي روح کي خوش ڪري ڇڏيو. سلام آهي اسان پوڙهن جو ٻنهي، حاضر ۽ غائب سرڪارن کي.

خبر ملي آهي ته مرعاتن جي اصلي مسودي ۾ اسان جي ڪفن دفن جو ڪم سرڪار پنهنجي ذمي ڪيو هو. پر، هڪڙي جوائنٽ سيڪريٽريءَ جي مداخلت سبب سرڪار اسان جي ڪفن دفن مان هٿ ڪڍي ڇڏيو. جوائنٽ سيڪريٽريءَ اهو چئي سرڪار کان اسان جي ڪفن دفن تان هٿ ڪڍايو ته سائنسدانن، انجنيئرن ۽ ڊاڪٽرن سان گڏ وڏي تعداد ۾ گورڪن ملڪ مان لڏي ويا آهن. ڪين آمريڪا، ڪينيڊا، ۽ آسٽريليا ۾ قبرن کوٽڻ جو ڪم وڏي اجرت تي ملي ويو آهي. پاڪستان ۾ ماڻهن کي هڪ ٻئي لاءِ (خاص ڪري سنڌ ۾) قبرون کوٽڻ کان فرصت ناهي. تنهنڪري پوڙهن جي ڪفن دفن ۾ هٿ نه وجهو. ڪين بي گورو ڪفن مرڻ ڏيو ۽ باقي ڪم گجهن تي ڇڏي ڏيو. هونءَ به گورڪن کي پگهار ڏيڻ لاءِ سرڪار وٽ ٽڪو به ناهي.

قابل جوائنٽ سيڪريٽريءَ سرڪار کي صلاح ڏيندي اهو به چيو ته سرڪار جيڪڏهن پوڙهن جي ڪفن ۽ دفن ۾ هٿ وڌو ته سڀ کان اڳ سرڪار کي پوڙهن جي پٽن ۽ پوٽن جي ڪفن جو بندوبست ڪرڻو پوندو. جيڪي بيروزگاريءَ ۽ بڪ سبب روزانو آپگهات ڪري رهيا آهن. سرڪار ڪين روزگار نه ڏيئي نه سگهي آهي، سندن ڪفن دفن جو بندوبست ڪٿان ڪندي! ملڪ جي معيشت جو ٻيڙو ٻڌل آهي. تنهنڪري ڪفن دفن جي ڪم ۾ هٿ نه وجهو. انفرميشن ٽيڪنالاجيءَ جو فڪر ڪريو. ٽيڪنالاجيءَ کي روڪي نه ٿو سگهجي، ڇو ته ٽيڪنالاجي ٻين جي وس ۾ آهي. باقي انفرميشن اسان جي وس ۾ آهي، جنهن کي روڪي سگهجي ٿو. بلڪ انفرميشن جو ساهه نپيڙي سگهجي ٿو.

اسان پوڙهن في الحال مرڻ جو ارادو ملتوي ڪري ڇڏيو آهي. نوجوان وڏي تعداد ۾ هيءُ ملڪ ۽ هيءُ دنيا ڇڏي وڃي رهيا آهن. اسان به مري وينداسين ته پوءِ قطارن ۾ ڪلاڪن جا ڪلاڪ بيهي ووت ڪير ڏيندو! ۽ جمهوريت ڪيئن ايندي، ۽ سڀ کان وڏي ڳالهه ته حاڪم ويچارا ڪنهن تي حڪومت ڪندا، ۽ ڪنهن تي حڪم هلائيندا! هر ملڪ لاءِ هڪ حڪومت هوندي آهي. حڪومت لاءِ ٻه عنصر لازمي آهن. هڪڙا حاڪم، ۽ ٻيا محڪوم. اسين پوڙها جيئرو رهنداسين، ۽ جمهوريت کي موٽائي وٺي اچڻ ۾ حڪومت جي پريور مدد ڪنداسين.

ٻن سالن ۾ ٻن حڪومتن پاران اسان جي جهونن لاءِ مراعاتن جا ٻه اعلان ٻڌي اسين پوڙها، ٺوڙها، ۽ ڪجهه پوڙا ڏاڍو خوش ٿياسين. هڪٻئي سان پاڪر پائي ملياسين. هڪٻئي کي مبارڪون ڏنيون سڀين. منائين جا دونا ورهاياسين. جان محمد جن مون کي ڪاٺ لاءِ لڏون ڏنو. لڏون وات تائين آئي مان ٻڌتر ۾ پئجي ويس. جان محمد جن چيو ”ماسٽر، سوچين ڇا پيو ڪاٺي ڇڏي لڏون آهي. ٻر ناهي.“ چيم، ”يار، مون کي منن پيشابن جو مرض آهي.“

هڪدم چيائين، ”تنهنجي وجود جي ڪنهن به شيءِ جي مني ٿيڻ جو امڪان ناهي. ياد اٿئي، هڪدمجي وڃونءِ توکي ڏنگ هنيو هو. پر توکي ڪجهه نه ٿيو هو. ۽ وڃون مري ويو هو! سوچ نه. لڏون ڪاٺي ڇڏ.“ چيم، ”ٻڌ ٿو ٿئي.“

چيائين، ”ماسٽر، ورهين کان تو پيشن لاءِ ڌڪا کاڌا آهن، ٿاڀا کاڌا آهن. تعليم کاتي جي ڪلارڪن ۽ پٽيوائن کان وٺي ڊائريڪٽر ايجوڪيشن تائين سڀني جا ڌڪا کاڌا آهن، پر تڏهن به تون جيئرو آهين. لڏون ڪاٺي ڇڏ. نه مرندين.“ مون لڏون ڪاٺي ڇڏيو.

جيئن درزيءَ اڌ ڏن لڏون ڪاٺي ڇڏيا. سُٺ سان هٿ اڳهي اٿي بيٺو. چيائين، ”داخلا في اسان تان معاف ڪري ڇڏي اٿائون. مان وڃان ٿو سرڪاري باغيچن ۾ ڀولا ڏسڻ.“

جان محمد جن چيو ”ڪمزور آهين. اجايو پنڌ ڇو ٿو ڪرين. اسان سڀني کي ڏسي ڇڏ. اسين ڀولن کان گهٽ آهيون ڇا!“

مون جان محمد جن کي چيو ”تون نه سڌرندين.“

هڪدم وراڻيا پائين، ”سڌرڻ لاءِ باقي ڇا وڃي بچيو آهي؟“

جان محمد جن جهڙو ننڍپڻ ۽ جوانيءَ ۾ هو تهڙو ٻڌايي ۾ آهي. اصل نه سڌريو آهي. اهڙي جو اهڙو آهي. جوانيءَ ۾ دوستن کي لکي در وٽ ملڻ جو سڏ ڏيئيءَ پاڻ وڃي هاڻي در وٽ بيهندو هو. رٿا

ٿيو ته اسٽاف کان فيئر ويل پارٽي نه ورتائين. پينشن ملڻ ۾ پنج سال لڳس، پر اعليٰ عملدارن کي منت ميٽ ڪرڻ لاءِ ڪڏهن آفيس نه ويو. فقط اخبارن ۾ خط لکندو هو. پنجن سالن کان پوءِ پينشن مليس ته اسٽاف کي پاڻ فيئر ويل پارٽي ڏنائين. پنهنجي تقرير ۾ چيائين، اڄ اوهان سڀني کان مون پنهنجي جند ڇڏائي آهي.

چاربيئي پٽ پڙهي ڪڙهي وڏا ٿيس. نوڪرين سان لڳا. شاديون ڪيائون. وڃي پنهنجو پنهنجو گهر وسايائون. جان محمد جن کي اڪيلو ڇڏي ڏنائون. جان محمد جن اوڙي پاڙي ۾ منائي ورهائي. ايندي ويندي کي چيائين: مون پنهنجو فرض پورو ڪيو. هنن پنهنجو فرض پورو ڪيو.

جان محمد جن اڪيلو رهندو آهي. بيمار ٿيندو آهي ته خيراتي اسپتال جي وارڊ وڃي داخل ٿيندو آهي. چپ چپ رهندو آهي. پر اسان دوستن سان ملندو آهي ته ڏاڍي بڪ ڪندو آهي. مان سمجهان ٿو. بيرحم حالتن خلاف اهو جان محمد جن جو احتجاج آهي. پوڙهن لاءِ حيرت انگيز مرعاتن جي خبر ٻڌي جان محمد جن چيو، ”يار سرڪار سڳوريءَ اسان جهونن لاءِ پاڙا اڌ ڪري ڇڏيا آهن. مريد علي مسافر ڪٿي آهي؟ کيس مدهو بالا سان ملڻ جو جنون هو. هلو ته کيس اڌ ٽڪيٽ ۾ بمبئي روانو ڪري اچون. جوانيءَ ۾ مدهو بالا سان ملي نه سگهيو. گهٽ ۾ گهٽ سندس قبر تي گلن جي چادر ته چاڙهي اچي. ڪا هڪ حسرت ته پوري ٿيس.“

اسين سڀئي جهوني شاعر مريد علي مسافر جي ڀڳل ٿل گهر ۾ داخل ٿياسين. خبر پيئي ته بيمار هو. واڻ جي ڀڳل ڪت تي پيو هو. جان محمد جن کيس چيو، ”مسافر، مدهو بالا جي قبر تي گلن جي چادر چاڙهڻ لاءِ اسان توکي اڌ پاڙي ۾ بمبئي موڪلڻ جو فيصلو ڪيو آهي. اٿي، سفر جي تياري ڪر.“

مسافر اڌ کليل اکين سان اسان ڏانهن ڏٺو ۽ چيو، ”مون بنا ٽڪيٽ سفر جي تياري ڪري ڇڏي آهي. هليو ويندس. اتي پهچي پنهنجين اکين سان مدهو بالا کي ڏسندس.“ مسافر اڪيون بند ڪري ڇڏيون. ■

زوزات ڪوسو ڪير آهي؟

“يار بودلا، مون کي هڪ ڳالهه ته ٻڌاءِ.”
“تو کي ٻڌائڻ لاءِ مون وٽ نمري کان سواءِ ڪجهه به ڪونهي.”
“مون کي نمري نه ٻڌائجانءِ، بودلا. اهڙي غلطي ڪڏهن نه ڪجانءِ.”
“پلا راڳ درباري ٻڌايان؟ هر دور جي مغل اعظم جو پسنديدو راڳ آهي.”
“اجايو منهنجي هٿان مارجي ويندين، بودلا. مان پڪي راڳ جو دشمن آهيان.”
“ته پوءِ تو کي ٻڌائڻ لاءِ مون وٽ ڪجهه به ڪونهي.”
“مون کي پنهنجي غلطي جو احساس ٿيو آهي.”
“ڪهڙي غلطي؟”
“مان گرامر ۾ ڏڏ آهيان. مون کي توکان ڪجهه ٻڌڻو ناهي. مون کي توکان ڪجهه پڇڻو آهي.”
“پڇ، ڇا ٿو پڇڻ چاهين.”
“شهر وڃڻ جي تياري ۾ آهين نه؟”
“ها، آهيان.”
“زوزات ڪوسو جو نالو ٻڌو اٿئي؟”
“نه.”
“اڙي، زوزات ڪوسو جو نالو نه ٻڌو اٿئي، بودلا!”
“تنهنجو مائٽ آهي ڇا؟”
“اوه بودلا! تون ڏاڍو جاهل ۽ اڻڀڙهيل آهين.”
“ائين نه چئڻ گڏو. تندي ڄام وارا ڪڇڻي ڪري ڇڏينديءِ. مان ايگريڪلچرل سائنس ۾ ايم ايڇ سي ڪئي آهي.”
“پر، تو کي زوزات ڪوسو جي باري ۾ ڪا خبر ڪونهي. تون شهر وڃي ڇا ڪندين؟”
“مون وٽ ٽي ايڪڙ زمين آهي. هڪ ايڪڙ تي ڀاڄيون پوکيندو آهيان. هڪ ايڪڙ تي پولٽري فارم آهي. هڪ ايڪڙ تي ڇيلا ۽ پڪريون پاليندو آهيان. پنهنجي پيداوار شهر وڃي وڪڻندو آهيان.”

“پر، توکي ته زوزات کوسو جي باري ۾ ڪا خبر ڪونهي شهر ۾ تنهنجو ڪم ڪيئن هلندو!”
“گذريل هفتي ته نيڪ هليو هو.”
“اسان ٻنهي ۾ ڪميونيڪيشن گپ آهي. تون زمان ماضيءَ جي ڳالهه پيو ڪرين. مان زمان حال جي ڳالهه پيو ڪريان.”
“گذريل هفتي ۾ شهر ۾ ڪو انقلاب آيو آهي ڇا؟”
“تون هڪ هفتي جي ڳالهه پيو ڪرين بڊولا، هر ايندڙ گهڙي سان گڏ هڪ انقلاب ايندو آهي، گذريل گهڙيءَ ۾ آيل انقلاب جي جاءِ والاريندو آهي.”
“مار گڏو! وڏي فلسفي واري ڳالهه ڪئي اٿئي.”
“منهنجي ڳالهه نه ڪر. پنهنجي ڳالهه ڪر. توکي زوزات کوسي جي باري ۾ خبر ڪونهي. تون شهر وڃي ڇا ڪندين!”
“زوزات کوسي شهر تي قبضو ڪري ورتو آهي ڇا؟”
“ذهن تي ٿيل قبضو شهرن تي ٿيل قبضي کان وڌيڪ جڪڙيندو آهي.”
“تون ته سچ پچ فلاسفر ٿي پيو آهين، گڏو.”
“ادا، مون ڏوڙ منهن ۾ پاتي آهي. پر، تون شهر وڃي ڇا ڪندين، بڊولا؟ ڪهڙا ڪا ڪار ڪندين؟”
“ڪجهه ڀاڄيون وڪڻندس. ڪجهه ڪڪڙيون وڪڻندس. هڪ ٻه ڇيلا وڪڻندس. سرڪاري ذلت بدران عزت جي روزي ڪمائيندس.”
“پر، توکي ته زوزات کوسي جي باري ۾ ڪا به خبر ڪونهي شهر وارا توکي ڪيئن قبول ڪندا؟”
“مان ڀاڄيون وڪڻي موٽي ايندس. شهر وارن کي اصل نه ٻڌائيندس ته زوزات کوسي جي باري ۾ مون کي ڪا به خبر ڪونهي.”
“ائين تنهنجو ڪم نه هلندو. بڊولا. شهر وارن کي متاثر ڪرڻ لاءِ توکي چوٽ چڙهي ٻڌائڻو پوندو ته زوزات کوسي ڪير آهي، ڇا ڪندو آهي، ڪٿي جو رها ڪو آهي، ۽ انڊر ويئر ۽ جوراب ڪهڙي رنگ جا پائيندو آهي.”
“ترس، گڏو ترس. تون ڪٿي ان جڳ مشهور آرٽسٽ جي ڳالهه ته نه پيو ڪرين جنهن هڪ اهڙي ڍڳي جي تصوير ٺاهي هئي، جنهن جو پڇ نرڙ تي، ۽ سڱ پڇ جي جاءِ تي لڳل هئا؟”

“مون اڄ تائين ماڻهوءَ کانسواءِ اهڙو ٻيو ڪو جانور نه ڏٺو آهي.”

“هن اهڙي هڪ ماڻهوءَ جي به تصوير ٺاهي هئي جنهن جو هڪ گڻ ٺڪ جي جاءِ تي، ۽ ٻيو گڻ وات جي جاءِ تي لڳل هو. ۽ سندس ٺڪ ۽ چپ ڪنن جي جاءِ تي چنبريل هئا.”

“ڇا هن هڪ اهڙي به تصوير ٺاهي هئي جنهن ۾ مائيءَ جون اکيون ڪيپرائي ۾ ڪٽل هيون، ۽ کيس تنگن جي جاءِ تي ٻانهون، ۽ ٻانهن جي جاءِ تي تنگون لڳل هيون؟”

“مائيءَ کي تنگون لڳل هيون، يا تنگان لڳل هيون؟”

“شڪارپور ۾ مائيءَ کي تنگان لڳل هيون، ۽ حيدرآباد ۾ تنگون لڳل هيون.”

“هينئر تون سمجهي ويو هوندين ته منهنجو اشارو ڪنهنجي طرف آهي.”

“تو منهنجي پنجن سالن جي ڀائٽي پريتم پياري ڏانهن اشارو ڪيو آهي. هو سڄو ڏينهن پتين تي ان قسم جون تصويرون ٺاهيندي آهي.”

“برابر. واهه جا پيرولي ڀڳي اٿئي.”

“خبر اٿئي بودلا، مان اڪثر سوچيندو آهيان ته پريتم پياري جي وجود ۾ پڪاسو جو روح آهي.”

“ان ۾ ڪنهن به قسم جي شڪ شبه جي گنجائش نه آهي.”

“پر تنهنجو ڇا ٿيندو؟ تون شهر وارن کي ڪيئن متاثر ڪري سگهندين. توکي ته ڪا خبر ڪونهي ته زوزات ڪوسو ڪير آهي!”

“ته پوءِ ٻڌائين ڇو نه تون زوزات ڪوسو ڪير آهي؟”

“مون کي ڪهڙي خبر ته زوزات ڪوسو ڪير آهي. مون کي فقط ايتري خبر آهي ته زوزات ڪوسي جي حوالي سان شهر وارن کي متاثر ڪري نه سگهيو آهي.” ■

پوئتي رهجي ويل ماڻهوءَ جو حق

منهنجي هٿ ۾ بجلي، پاڻي ۽ گيس جا بل هئا، مون کي ياد نه پئي آيو ته بل ڀرڻ لاءِ بينڪ ٻاهران مان ڪڏهن کان قطار ۾ بيٺو هوس، مون کي محسوس پئي ٿيو ته مان ايامن کان هڪ ڊگهي قطار جي آخر ۾ بيٺو هوس ۽ بيٺي بيٺي پنڊ پهڻ ٿي ويو هوس. مون کان اڳ بيٺل ماڻهو پنهنجو پنهنجو بل ڀري وڃي رهيا هئا ۽ سندن جاءِ ٻيا ماڻهو والاري رهيا هئا. قطار ۾ مون کانسواءِ آخري جاءِ والارڻ وارو مون کان سواءِ ٻيو ڪوبه نه هو. سڀئي اڳتي وڌي ويا هئا، ۽ مان پوئتي رهجي ويو هوس، مون کي لڳو پئي، مان زندگي ۾ ڪڏهن به ڪو بل وقت سر ڀري نه سگهندس، ۽ هميشه وانگر اوندھ ۽ اڇ جي غفائن ۾ رهجي ويندس.

هر نئون ماڻهو قطار ۾ مون کان اڳ وڃي بيهندو آهي، مان ڪجهه ڪري نه سگهندو آهيان، ڪجهه ڪرڻ لاءِ مون ۾ ڪو وڙ ڪونهي، نه مان پنهنجي حق لاءِ وڙهي سگهندس، ۽ نه ئي ٻڌائي خيرات ۾ پنهنجو حق ڪنهن کان گهري سگهندس. ڪا نئين ڳالهه ڪونهي، هميشه ائين ئي ٿيندو آيو آهي، تاريخ جي ڪنهن به دور ۾، آرين کان اڳ آرڻ آرين تائين، مان پنهنجو حق حاصل ڪري نه سگهيو آهيان. ان ماڻهوءَ جي عذاب کي محسوس ڪرڻ ڏاڍو ڏکيو آهي، جيڪو پنهنجي حق لاءِ نه وڙهي سگهيو هجي، ۽ نه ئي ڪشڪول هٿ ۾ کڻي پنهنجو حق گهري سگهيو هجي. هر گذرندڙ گهڙيءَ سان گڏ هو پنهنجي وجود ۾ فنا ٿيندو رهندو آهي.

اقوام متحده جي جڀپ جهڙي چلڪندڙ گاڏيءَ قطار جي بنهه پاسي کان اچي بيٺي، پوئين سڀت تان پڪي عمر جي هڪ دلڪش عورت ٻاهر لهي آئي، ڏاڍي بينيازي سان خدا جي سموري خلق کي نظر انداز ڪري هوءَ بينڪ ۾ داخل ٿي، سڀني کان اڳتي ڪيش ڪائونٽر وٽ وڃي بيٺي.

الاڻ چو هوءَ مون کي ڪجهه ڪجهه سڃاتل لڳي، سوچڻ جي باوجود مان اندازو لڳائي نه سگهيس ته هوءَ ڪير هئي، ۽ مون کي سڃاتل سڃاتل چو لڳي هئي. مون ڪنڌ ورائي اقوام متحده جي جڀپ طرف ڏٺو. يو اين اڪرن هيٺان لکيل هو. ٻارن ۽ عورتن جي فلاح ۽ بهبود جو ادارو. تڏهن مون کي ياد آيو ته هوءَ نوشابا رياض هئي. اقوام متحده ۾ ڪجهه عرصي تائين ڪم ڪرڻ جي باوجود مان ۽ مون جهڙا ٻيا وائڙا راز سڀي نه سگهيا هئا ته رياض، نوشابا جو مڙس هو. يا پيءُ هو. پنهنجي سڄي نالي، نوشابا ريامن بدران هوءَ نوشيءَ جي نالي سان سڏبي هئي. هڪ ته بي انتها سهڻي هئي،

مٿان وري انگريزيءَ تي عبور هوس. تمام ذهين ۽ گفتگوءَ ۾ پنهنجو مٿ پاڻ هڻي. اسين ديسي ازل کان سڪڻا هوندا آهيون، من موھڻي عورت ڏسي اسان جي واچ گودو ٿي ويندي آهي، ۽ قاتل وات مان گگ ڳڙي پوندي آهي. اقوامِ متحده جي پاڪستاني ادارن ۾ ڪم ڪندڙ پرديسين، منهنجو مطلب آهي گورن کي به واٽڙو ڪري ڇڏيو هئائين، جوان ته هونءَ به سر تريءَ تي ڪٽي گهمندا آهن، نوشيءَ پوڙهن جي به مٿ منجهائي وڌي هئي. پيرس ۽ نيويارڪ ۾ اقوامِ متحده جي مختلف ادارن ۾ سندس هاڪ هئي، هر بئي نئين مهيني ڪڏهن ميٽنگ ۽ ڪڏهن صلاح مشوري لاءِ کيس گهرائي وٺندا هئا. انهن ئي ڏينهن ۾ جڏهن مون اقوامِ متحده ڇڏي ريڊيو پاڪستان ۾ وڃي نوڪري ڪئي هئي، نوشيءَ اداري جي اجازت سان عورتن جي حقن لاءِ غير سرڪاري تنظيم قائم ڪئي هئي. هر هفتي ڪڏهن لاهور ڪڏهن ڪراچي، ڪڏهن اسلام آباد ۽ ڪڏهن ٻئي ڪنهن شهر ۾ سيمينار ڪوٺائي پاڪستان ۾ عورتن جي حقن لاءِ تقريرون ڪري تحريڪ هلائي ايندي هئي. اسلام آباد ۾ ورلي مون سندس ڪو ليڪچر نه ٻڌو هو. اڳئين سيٽ والاري وڃي ويهي رهندو هوس، ۽ سندس ليڪچر ٻڌندو هوس، ۽ کيس حسرت سان ڏسندو هوس.

هڪ دفعي نوشيءَ ڪاروڪاري جي موضوع تي ليڪچرن جو سلسلو شروع ڪيو هو. ملڪي ۽ غير ملڪي ميڊيا کيس ايڏي پبلستيءَ ڏني جو گهر گهر ۾ ڪاروڪاريءَ بحث جو سبب ٿي پيو. ڪجهه ماڻهن ڏاڍي يقين سان محسوس ڪيو ته سنڌ ڪارن ۽ ڪارين جو ديس آهي، باقي سڄو ملڪ اچن ۽ اچين، چئن ۽ چئن جو ديس آهي.

اسلام آباد ۾ هڪ دفعي ليڪچر کان پوءِ جڏهن سوالن جوابن جو سلسلو شروع ٿيو، مون نوشيءَ کي چيو ”مرد هٿان عورت فقط عزت ۽ ناموس جي نالي ۾ نه مٽي آهي. تاريخ جي هر دور ۾ مرد ڏاڍي سنگدليءَ سان عورت کي بيوفائيءَ جي الزام ۾ ماريو آهي.“

نوشيءَ هڪدم چيو ”پڪشو هيءُ سوالن جوابن جو سيشن آهي. تون مون کان سوال پڇ.“
مون ساھ ڪٽڻ ۾ مونجهه محسوس ڪئي. اوڀري آواز ۾ چيم، ”سرحد، بلوچستان ۽ پنجاب ۾ روزانو انيڪ عورتون عزت ۽ ناموس جي نالي ۾ ماريون وينديون آهن.“

نوشيءَ جي منهن تي مُرڪ اچي ويئي. چيائين، ”تو وري اسٽيٽمينٽ ڏني آهي، پڪشو تو سوال نه پڇيو آهي.“

ڪجهه ماڻهو تهڪ ڏيئي ڪلي پيا. ايئر ڪنڊيشن هال ۾ مون نرڙ تي پگهر محسوس ڪيو. چپ ڪري ويهي رهيس.

سال ڏيڍ کان پوءِ نوشيءَ جي پوسٽنگ پيرس ۾ ٿي. هوءَ عورتن جي حقن لاءِ پنهنجي غير سرڪاري تنظيم انگريزي ڳالهائيندڙ منزل وائر پيئندڙ دست ايلرجيءَ کان، ۽ اُس ۽ گرميءَ کان بچندڙ ۽ چپس ۽ برگر کائيندڙ ڪجهه عورتن جي حوالي ڪري هلي ويئي. انهن عورتن وسان ڪين گهٽايو. پاڪستاني عورتن جي حقن لاءِ هنن پاڪستان ۾ گهٽ ۽ يورپ ۽ آمريڪا ۾ وڌيڪ ليڪچر ڏنا، ۽ ڪاروڪاريءَ جي رسم کي سنڌ جي سڃاڻپ طور جڳ جهان آڏو پڌرو ڪيو ۽ پنهنجي لاءِ نالو ۽ غير ملڪي ناٿو ڪمايو. جيستائين ڪاروڪاريءَ جي رسم رهندي، انگريزي ڳالهائيندڙ ۽ لکندڙ ذهين عورتن جي بيگهي متل رهندي.

قطار مان نڪرڻ جي غلطي ڪڏهن به ڪرڻ نه گهرجي. پر، اوهين به مون وانگر جيڪڏهن قطار جي آخر ۾ بيٺا آهيو ته پوءِ ڪوپولو ڪونهي. قطار ۾ آخري جاءِ والارڻ ڪو به پسند نه ڪندو آهي. مان قطار ڇڏي ڪيش ڪائونٽر وٽ نوشيءَ جي پرسان وڃي بينس چيم. ”هڪ دفعي تو مونکي سوال پڇڻ لاءِ چيو ويو، پر مان سوال پڇي نه سگهيو هوس. اڄ پڇان ٿو.“

نوشيءَ تعجب وچان مون ڏانهن وات مان فقط هڪ لفظ نڪتس ”پڪشو!“
چيم، ”تون عورتن ۽ مردن لاءِ هڪ جهڙن حقن تي ليڪچر ڏيندي رهي آهين. اڄ تون وانگر قطار جي آخر ۾ بيٺو بدران، قطار ۾ سڀني کان اڳ وڃي چوڀيني آهين.“ ■

هڪ قديم ڪهاڻيءَ جو اختصار

مهدي، منهنجي پٽ تهڪ ڏنو. منهنجي گهر واريءَ کان چرڪ نڪري ويو. چيائين، ”ٻڌو ٿا، مهديءَ تهڪ ڏنو آهي.“

”بڪ ۾ پاهه ٿي فقط ذهين انسان تهڪ ڏيئي سگهندو آهي.“ مون چيو، ”مهدي آهي ته موڳي مٿر جو پٽ، پر وڏو ٿي افلاطون جا سمورا رڪارڊ توڙي ڇڏيندو.“ مهديءَ ٻيهر تهڪ ڏنو.

منهنجي گهر واريءَ روڻهارڪي آواز ۾ چيو، ”مان سمجهان ٿي بڪ ۾ پاهه ٿي اسان جي مهديءَ کي ڪجهه ٿي رهيو آهي.“

”اسان جي مهديءَ کي ڪجهه به نه ٿي رهيو آهي.“ چيم، ”هن کي منهنجي ڳالهه سمجهه ۾ آئي آهي. تهڪ ڏيئي، هن منهنجي ڳالهه جي تصديق ڪئي آهي.“

مهديءَ ٽيهر تهڪ ڏنو. منهنجي گهر واري ڊڄي ويئي. چيائين، ”چرچي ۾ ڳالهه نه ٿا ريو. ڪو بلو ڪريو. ڪٿان ڪو مانيءَ ڳڻيو آڻيو. مهديءَ کي ڪجهه ٿي رهيو آهي.“

”پنهنجي نصيب جي داڻي پاڻيءَ جو انتظار ڪندي توکي ۽ مون کي ڪجهه ٿيو آهي، جو مهديءَ کي ڪجهه ٿيندو؟“ مون پنهنجي گهر واري سفوران کي چيو، ”مهدي پنهنجي نصيب جي داڻي پاڻيءَ جو انتظار ڪري رهيو آهي. هن کي ڪجهه به نه ٿيندو.“

”ايڏا بيدرد نه ٿيو.“ سفوران روئي پيئي. چيائين، ”خدا جي واسطي ڪجهه ڪريو.“

مون سال کن جي مهديءَ ڏانهن ڏٺو. اکيون ڏرا ڏئي ويون هئس. پر، سڪل چپن تي ڏاڍي پراسرار مرڪ هئس. ٿڃ پيتي کي ڏهاڙا ٿي ويا هئا. فيڪٽريءَ مان ڊائون سائيز ٿي نڪرڻ کان پوءِ پيروزگاري ۽ بڪ اسان کي ورائي ويئي هئي. گهر جا ٿانو ٿپا ۽ هنڌ ڪٽولا وڪڻي پنهنجي نصيب جو داڻو پاڻي خريد ڪري آيا هئاسين پوءِ، وڪڻڻ لاءِ اسان وٽ ڪجهه به نه بچيو هو. بڪ ۾ پاهه ٿي سفوران جي ٿڃ پاهه ٿي ويئي هئي.

سفوران مون کي ڏونڌاڻيو ۽ چيو، ”ڇا پيا سوچيو؟“

”گهر ۾ وڪڻڻ لاءِ ڪجهه باقي نه بچيو آهي جو وڪڻي پنهنجي نصيب جو داڻو پاڻي خريد ڪري اڇان.“ ڪروڙ وچان چيم، ”مون کي ته ڪو خريد نه ڪندو. سوچيان پيو، توکي وڪڻي

چڏيان.

سفوران کان دانهن نڪري ويئي. روئيندي چيائين، ”بک ۾ پاهه ٿي اوهين هوش ۾ نه رهيا آهيو.“
 ”بک ۾ پاهه ٿيڻ کان پوءِ ته هوش ۾ آيو آهيان.“ چيم، ”اڳ هوش ۾ ڪٿي هوس، سفوران.“
 مهديءَ تهڪ ڏنو. سفوران مهديءَ کي هنج ۾ ڪٽي ورتو. کيس مٺيون ڏيندي چيائين، ”خدا جي واسطي ماني ڳي جو بلو ڪريو. مهديءَ کي ڪجهه ٿي رهيو آهي.“
 مون مهديءَ ڏانهن ڏٺو. هو وسامي رهيو هو. پر چپن تي اُهاڻي پُراسرار مُرڪ هيس. اُن وقت در ڪڙڪيو. سفوران ۽ مون حيرت وچان در ڏانهن ڏٺو. ٻيهر در ڪڙڪيو. مون وڏي واڪ چيو، ”اسان جي نصيب جا داڻا پاڻي هليو آءُ. در کليل آهي.“
 فيڪٽريءَ مان ڊائون سائيز ٿي نڪتل اسان جو ساٿي جُڙيل ٿڙندو ٿاڀڙندو اندر آيو. بيٺي پير چيائين، ”سرڪار سيڌي سامان جي ٽرڪ پراڻي موڪلي آهي. مفت ۾ پيا ورهائين.“
 جُڙيل ٿڙندي ٿاڀڙندي هليو ويو. سفوران چيو، ”جلدي ڪريو. اُٿو. ڪو اُن ڪٽوئي اچو.“
 اُٿندي چيم، ”مونکي خبر نه هئي ته نصيب جو داڻو پاڻي ٽرڪ تي چڙهي بندي جي گهر تائين ايندو آهي.“

پاڙي جي ميدان ۾ سيڌي سامان سان پربل ٽرڪ سچ پچ بيٺي هئي. بک ۾ پاهه ٿيل غريب غربا قطارن ۾ بيٺا هئا، مرد الڳ، ۽ عورتون ۽ ٻار الڳ. ڪنهن به بدنظميءَ کي ٿڌي تي منهن ڏيڻ لاءِ جادوگر پنهنجن سازن سامانن سان موجود هئا. سرڪاري سخي بابا غريب غُربن ۾ سيڌو سامان ورهائي رهيا هئا. ۽ اخباري فوٽوگرافرن کان تصويرون ڪڍرائي رهيا هئا. ماڻهو پنهنجي پنهنجي نصيب جو داڻو پاڻي وٺي سرڪاري سخي بابائين کي پئي هٿ ڪڍي، ۽ چيو، ”تون وڏو ڪارساز آهين، مولي.“
 جنهن مهل منهنجو وارو آيو عين انهي وقت ٽيليويزن وارا ڪيميرائون ڪٽي پهچي ويا، هنن غريب غُربن کان اُتي جون ڳوٺريون ۽ دالين جا پُڙا اڳيان رڪرائي سندن دردناڪ تاثرات رڪارڊ ڪيا. مختلف زاوين کان سخي بابائين کي غُربن ۾ سيڌو سامان ورهائيندي شوٽ ڪيو هڪڙي سخي بابا پروڊيوسر کان پڇيو ته ”ڪڏهن ڏيکاريندؤ؟“

پروڊيوسر باادب جواب ڏنو ”سر، رات نوين لڳي وارين خبرن ۾ پي ٿي وي ورلڊ تان چاليهن ملڪن ۾ ڏيکارينداسين ۽ سڀاڻي صبح کان رات تائين هر خبرنامي ۾ هلائينداسين.“
 هڪ سخي بابا کان سيڌو سامان وٺندي پڇيم ”يلا وري ڪڏهن ٽرڪ پراڻي ايندو ڇا؟“
 هن تعجب وچان پڇيو ”ڇو؟“

چيم، “جيڪي ڏيو پيا، سو تن چئن ڏينهن جو سيڌو آهي.”

چڙب ڪيندي چيائين، “دماغ ته نه خراب ٿيو اٿئي؟”

مان سيڌو سامان ڪٿي گهر آيس، مون مهديءَ ڏانهن ڏٺو. ڏاڍو نبل ۽ اجهاميل نظر آيو. مون سفوران

کي چيو، “هڪدم اٿو ڳوهي ماني پچائي وٺ، دير نه ڪر. مهديءَ کي گهره وات ۾ وجهنداسين ته نوبنو ٿي پوندو.”

مهديءَ ته هڪ ڏٺو سفوران تڙتڙ ۾ اٿو ڳوهي ماني پچائي ڪٿي آئي، مون مانيءَ جو ننڍڙو گهر

پيچي مهديءَ ڏانهن وڌايو ۽ چيو، “وات ڪول، مهدي.”

مهديءَ جي چپن تي پراسرار مرڪ تري آئي، هن وات نه ڪوليو. مون گهره سندس وات ويجهو

آندو ۽ چيو، “مهدي منهنجا پٽ، وات ڪول، پنهنجي نصيب جو داڻو پاڻي ڪاڙ سرڪار معرفت پهتو اٿئي.”

مهديءَ زندگيءَ ۾ پهريون دفعو ڳالهائيو. چيائين، “مان تنهنجو آئيندو آهيان بابا، مون کي خيرات

جي ماني نه ڪاراءِ.” ■

دل جو معاملو

اوهان جو واسطو ڪڏهن دل جي جنهن ڊاڪٽر سان پيو آهي؟ اڄوڪي ڳالهه انهن يارن لاءِ ناهي جن جو واسطو دل جي ڊاڪٽرن سان پئجي چڪو آهي. اڄوڪي ڳالهه انهن سڄڻن لاءِ آهي جن جو واسطو عنقريب دل جي ڊاڪٽرن سان پوڻو آهي. متان خوش ٿيو ته اوهان جو واسطو ڪڏهن به دل جي ڪنهن ڊاڪٽر سان پوڻو ناهي ڇو جو اوهين نه سگريٽ چڪيندا آهيو. نه شراب پيئندا آهيو. ۽ نه ئي ڪباب کائيندا آهيو. انهن نعمتن جو دل جي معاملي سان ڪو واسطو ڪونهي. نامراد انهن نعمتن کي ڪڏهن علت، ۽ ڪڏهن عياشي سڏيندا آهن، دل جي سمورن مرضن جو سبب ڄاڻائيندا آهن. پر ائين ناهي. سندن بهتان سراسر غلط آهي. سندن محروميءَ جي شديد احساس جو نتيجو آهي. اوهين ڇا ٿا سمجهو! سرڪار سڳوريءَ جو ڪاروبار هلائڻ وارا چريا آهن جو سگريٽون ٺاهڻ ۽ وڪڻڻ وارن کي ريڊيو ٽيليويزن ۽ اخبارن ۾ هوشربا اشتهار هلائڻ لاءِ چوٽ چڙهي ڏنوا ٿا ٿون! ياد رکو ته حڪومت هلائڻ وارا عقل ۾ اڪابر ۽ ڏاڍا سياڻا هوندا آهن.

حڪومت هلائڻ وارن جي سموري توجهه عوام جي صحت ۽ تعليم طرف هوندي آهي. ڪو به حاڪم جاهل ۽ بيمار قوم تي حڪومت ڪرڻ پسند نه ڪندو آهي. ان جو اهو مطلب ناهي ته اڻ پڙهيل ۽ عليل قوم محڪوم ٿيڻ جي قابل نه هوندي آهي. اٿلندو جاهل ۽ بيمار قوم حاڪمن لاءِ سٺي رعا يا ثابت ٿيندي آهي. شڪراني جا نفل پڙهندي نظر ايندي آهي. پر عقل ۾ اڪابر، مدبر، ۽ ڏاڍا پڙهيل حڪمران هميشه صحتمند ۽ تعليم يافته قوم تي حڪومت ڪرڻ ۾ فخر محسوس ڪندا آهن. پڙهيل ۽ صحتمند قوم ڪنهن به ملڪ لاءِ زبردست طاقت ثابت ٿيندي آهي. اهڙي ملڪ کي پوءِ بمن تي ڀروسو ڪرڻ جي ضرورت محسوس نه ٿيندي آهي. حاڪمن کي خبر آهي ته سگريٽ چڪڻ ۾ ڪا خرابي ڪونهي. هنن پاڻ سگريٽن جا سوتا هڻي ڏنا آهن. اهوئي سبب آهي جو هر دور جي حاڪمن سگريٽن جي اشتهارن کي چوٽ چڙهي ڏنو آهي.

اوهين دل ۾ وسوسن کي جاءِ نه ڏيو. حڪومت کي سگريٽ چڪڻ ۾ ڪنهن به قسم جي خرابي نظر اچي ها ته بيئي پير سگريٽن جي اشتهارن تي بندش وجهي ڇڏي ها. يقين ڪريو. سگريٽ چڪڻ ۾ ڪا به خرابي ڪونهي. مولا جونالو ڪٿي سوتو هڻو ۽ هڪدم صحتياب ٿيو. جيپن کي جبل تان ڪرڻ کان روڪيو. ٻڙي مرنڊڻن کي بچايو. چين ۾ سگريٽ جهلڻ جي دير آهي، سهڻيون

چوڪريون اچي اوهان کي پاسو ڏينديون. چپن ۾ جهليل اوهان جي سگريٽ لائيتن سان ڊڪائينديون. اڄ کان پنجاهه - سٺ سال اڳ اسان جي ابن ڏاڏن کي سگريٽ جي خوبين جي باري ۾ ڪا خبر نه هئي. اجايو سگريٽ جي مخالفت ڪندا هئا. اڄ، اسان جا ابا ڏاڏا جيئرا هجن ها ته پنهنجين اکين سان سگريٽ جا ڪمال ڏسن ها. ساڳي طرح موجوده دور جا ابا ڏاڏا هيروئن جي طلسماتي اثر کان آڻ واقف آهن. اجايو هيروئن ۽ هشيش جي مخالفت ڪري رهيا آهن. اڄ کان ڪجهه عرصو پوءِ ريڊيو، ٽيليويزن ۽ اخبارن ۾ جڏهن هيروئن ۽ هشيش جا دلربا اشتهار ايندا تڏهن ڪين پنهنجي غلطي جو احساس ٿيندو. حڪومت جي رويي مان اوهان کي پڪ ٿي ويئي هوندي ته سگريٽ چڪڻ ۾ ڪا به خرابي ڪونهي. سگريٽ جو ٻيو ڏاڪو هيروئن آهي.

سگريٽ چڪڻ سان نه دل گڙبڙ ڪندي آهي، ۽ نه جيرا ۽ بڪيون گڙبڙ ڪندا آهن. ڦڦڙ به نيڪ رهندا آهن، اکين جونور به باقي رهندو آهي. ڪجهه به نه ٿيندو آهي. منهنجيءَ ڳالهه تي يقين نه اچيو ته مون سان اچي ملو. مون کي ڏسو. تمام پراڻي يگ جو واسي آهيان. مون تير ڪمان کي راکيت ۽ راکيت لانچرن ۾ تبديل ٿيندي ڏٺو آهي. روزانه سٺ-ستر سگريٽ چڪيندو آهيان. شراب پيئندو آهيان، سو به ڊيسي، ٺرو. ڪباب کائيندو آهيان، پر تنهن هوندي به ڏنڊو مشتندو آهيان. ڏنڊين ڏاند آهيان. مون کي ته ڪجهه نه ٿيو آهي. نه دل دغا ڪئي آهي ۽ نه دماغ ڌڪ ڪڍيو آهي.

نيڪو اسان سڀني مردودن ۾ سچ پچ نيڪ آهي. بلڪ ڏاڍو نيڪ آهي. اسين دوست اڪثر سوچيندا آهيون نيڪو فرشتي بدران ماڻهو ڪيئن ٿي پيو آهي. شراب ۽ ڪباب ته پري جي ڳالهه آهي. نيڪو سگريٽ به نه چڪيندو آهي. پان به نه کائيندو آهي آهي. پر نيڪو تڏهن به دل جو مريض آهي. نه کير مڪڻ واپرائيندو آهي، ۽ نه ئي مال منائون کائيندو آهي. اوباريل پاڇين تي گذارو ڪندو آهي. روزانو پنج ميل پنڌ ڪندو آهي. عمر مطابق ورزش ڪندو آهي. پر ڪجهه ڪم نه آيو اٿس. دل جي پڙ ڪڍي بيهي رهي اٿس. هڪ ڌڪ هڻي به ڌڪ چڙهي ويندي اٿس. هر ويلى سان گڏ مٿ گورين جي ٿڪي چڙيندو آهي.

هڪڙي ڏينهن نيڪوءَ جي ڊاڪٽر اسان مردودن کي سڏائي چيو هو، ”اوهان جو دوست اوچتو مري ويندو آهي. دل ڌڪ ڪيندس، بيهي رهندس. سندس ذهن تي زبردست دٻاءُ آهي. اوهين کيس خوش رکڻ جي ڪوشش ڪريو.“

اسان نيڪوءَ کي خوش رکڻ جي ڪوشش ۾ وسان ڪين گهٽايو آهي پر پنهنجي هر ڪوشش ۾ ناڪام رهيا آهيون. مان سمجهان ٿو نيڪوءَ مان خوش رهڻ جي خواهش ختم ٿي ويئي آهي.

معمولي قسم جا واقعا ۽ نظرانداڙ ڪري ڇڏڻ جهڙيون ڳالهيون کيس بيچين ڪري وجهنديون آهن. ننڊ آرام ڦٽي پوندو اٿس. پري نه ٿا وڃون. ويجهڙائيءَ جو معمولي واقعو آهي. اسان کلي، تهڪ ڏيئي تاري ڇڏيو هو. پر، نڪو ائين ڪري نه سگهيو هو. اوهان اخبارن ۾ پڙهيو هوندو ته هڪڙي ملان هجري ۾ هڪ ٻار جي سسي ڌڙ کان ڌار ڪري ڇڏي هئي. ان ڳالهه کي ڏهه ٻارهن ڏينهن گذري ويا آهن. نڪو اڃ تائين منهن مونن ۾ وجهي روئيندو رهندو آهي. ڪجهه مهينا اڳ مالي پریشانين کان مجبور ٿي هڪ رٿائڙ پرائمري ماستر ريل گاڏي آڏو لپيئي آپگهات ڪري ڇڏيو هو. نڪو اڃ تائين ريل جي پٽن تي اُن هنڌ، جتي ماستر آپگهار ڪيو هو ڪجهه گل رکي، ڏيئو ٻاري ايندو آهي.

نيڪو ۽ نيڪو ۽ جهڙن دل جي مريضن کي خوش رکڻ ڏاڍو ڏکيو بلڪ ناممڪن آهي. جنهن رات اغوا ٿيل جهاز مان لهڻ شرط جنرل پرويز مشرف ملڪ جون واڳون سنڀالي حاڪم ٿي پيو هو تنهن رات نيڪو ۽ پنهنجي منهن مٿي ۾ مٿي وجهي پاڻ کي پوندا ڏنا هئا. پاڻ کي لپاٽون هنيون هئائين. آسمان ڏانهن هٿ کڻي چيو هئائين، ”پنجاهه سالن کان ساڳيو ڊارمو ڏسي ڏسي مان چريو ٿي پيو آهيان. مون کي اڻ آرين جي ملڪ ۾ پيدا ڪرڻ ها ته تنهنجو ڪهڙو نقصان ٿي پوي ها!“

هاڻي نيڪو ۽ کير سمجھائي. اسين به پنجاهه سالن کان ساڳيو ڊرامو ۽ ڊرامي جو ڊراپ سين ڏسي رهيا آهيون. هري ويا آهيون. سگريٽون چڪيندا آهيون. شراب پيئندا آهيون. ڪباب کائيندا آهيون، ۽ اهڙن ڊرامن کي ڪٿ ۾ نه آڻيندا آهيون. نيڪو نه چڪيندو آهي سگريٽ، نه پيئندو آهي شراب، ۽ نه کائيندو آهي ڪباب. تنهن هوندي به دل جو مريض آهي. ■

پرائيويٽائيزيشن

پرائيويٽائيزيشن انگريزيءَ جو اهو لفظ آهي جنهن جو مناسب ۽ نعم البدل لفظ اسان وٽ سنڌيءَ ۾ نه آهي. جيڪڏهن مناسب لفظ آهي به، ته پوءِ مون کي ان لفظ جي باري ۾ ڪا خبر ڪونهي. هونءَ به مان ڏاڍو واٽڙي قسم جو ماڻهو آهيان. وساري ڇڏڻ جهڙيون ڳالهيون ياد رکندو آهيان، ۽ ياد رکڻ جهڙيون ڳالهيون وساري ويهندو آهيان. مان وساري ويٺو آهيان ته عبدالشڪور عاشق ڪير هو. پر، مون کي چڱي طرح ياد آهي عبدالغفور اُلفت ڪير آهي. منهنجي چوڻ جو مطلب ته سنڌيءَ ۾ پرائيويٽائيزيشن جو جيڪڏهن ڪو مناسب لفظ آهي ته ان لفظ کان مان اڻڄاڻ آهيان. اڄوڪي ڪالم ۾ مان پرائيويٽائيزيشن لفظ جي لاءِ سنڌيءَ ۾ نهڪندڙ لفظ گهڙڻ جي ڪوشش نه ڪندس. مان لفظ پرائيويٽائيزيشن جي وضاحت ڪندس، ۽ ڪٿي ڪٿي وضاحت دوران انگريزي تشريح جو سولي سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪندس، جنهن کي سمجهڻ لاءِ اوهان کي چئن ڀاڱن واري مغز توڙ ڪتاب “سنڌي ويا ڪرڻ” سان مٿو مارڻو نه پوندو. الله چاهيو ته جيڪا ڳالهه سمجهڻ جهڙي هوندي، اوهان کي سمجهه ۾ نه ايندي، ۽ جيڪا ڳالهه سمجهه لائق نه هوندي اها ڳالهه اوهان کي سمجهه ۾ ايندي. هونءَ به جيڪي همراھ ڪجهه سمجهي نه سگهندا آهن، سي ڏاڍي مزي ۾ رهندا آهن. کين گوري ڦڪي ننڊ ڪرڻ جي ضرورت محسوس نه ٿيندي آهي. هوسدائين ننڊ ۾ هوندا آهن.

پرائيويٽائيزيشن جو مطلب آهي گهوڙا وڪڻي ننڊ ڪرڻ. گهوڙا وڪڻي ننڊ ڪرڻ جو سڀ کان وڏو فائدو اهو آهي جو گهوڙن جي گاهه لاءِ اوهان کي پيچ ڊڪ ڪرڻي نه پوندي. آصف زرداريءَ جا گهوڙا گاهه نه کائيندا. آصف جا گهوڙا ڪير پيئندا هئا، پستا، باداميون ۽ اڪروت کائيندا هئا. ڪجهه ماڻهن جو خيال آهي ته آصف جا گهوڙا بروسٽ، چڪن ٽڪا، چڪن چائومين ۽ چپل ڪباب به کائيندا هئا، ۽ وسڪي پيئندا هئا. پر، انهن ڳالهين جي تصديق ٿي نه سگهي آهي. پهرين ڳالهه جي تصديق ٽيليويزن وارن ميان نواز شريف جي دور ۾ قسم ڪئي ڪئي هئي. آصف جا گهوڙا سر ۾ هڻڪندا هئا، ۽ ڊوڙڻ مهل راڳ درباري ڳائيندا هئا. اک ۾ شرم هون. مالڪ کي سڃاڻيندا هئا. مالڪ به کين سڃاڻيندو هو. گهوڙا جيئن ته فقط پستا، بادام ۽ اڪروت کائيندا هئا، ۽ گاهه اصل نه کائيندا هئا تنهنڪري آصف ڪڏهن گهوڙن وڪڻڻ جو خيال دل ۾ نه آندو هو. هن پاڻ کي وڪڻي ڇڏيو. پر گهوڙا نه وڪيائين. ٽيليويزن وارا سيف الرحمان جي پريور مدد جي باوجود آخر تائين اهو ٻڌائي نه سگهيا ته آصف زرداري جا گهوڙا ڪيڏانهن ويا. معاملو هٿ مان نڪري ويو ته مجبور ٿي

جنرل مشرف کي معاملو پنهنجي هٿ ۾ کڻڻو پيو.

پر، جنرل مشرف گذريل چوڏهن مهينن ۾ عزيز هموطنن کي اهو ٻڌائي نه سگهيو آهي ته آصف زرداريءَ جا بادام خور گهوڙا ڪيڏانهن ويا. موجوده دور ۾ تيليويزن وارا عزيز هموطنن کي فقط ايترو ٻڌائي سگهن ٿا ته رائيونڊ ۾ نواز شريف جو رڌڻو چئن ايڪڙن تي ٺهيل آهي. ياد رکڻو اوهان جا گهوڙا، ۽ اوهان جو رڌڻو اوهان لاءِ برباديءَ جو سبب ٿي سگهن ٿا. تنهنڪري گهوڙا وڪڻي ڇڏيو. ۽ رنڌڻي جي باهه وسائي ڇڏيو. ان جو مطلب آهي گهوڙا ۽ راڻا پرائيويٽائيز ڪري ڇڏيو. گهر هلائي نه سگهو ته گهر به پرائيويٽائيز ڪري ڇڏيو. جيڪڏهن پاڻ به هلڻ کان محتاج آهيو ته پوءِ پاڻ کي به پرائيويٽائيز ڪري ڇڏيو. آڏو جا نواب انگريزن جو قرض لاهي نه سگهيا هئا ته هنن آڏو جو سڄو سمورو پرڳڻو يعني رياست پرائيويٽائيزيشن ۾ انگريزن جي حوالي ڪري ڇڏي. منهنجو خيال آهي، اڃا به ڳالهه وڌي وڃي وڃي ويندي، تنهنڪري ان ڳالهه کي اتيئي ڇڏيون ٿا. چوٽا موٽا مثال ڪٿي پرائيويٽائيزيشن کي سمجهڻ جي ڪوشش ڪريون ٿا.

مون وٽ هڪ سائيڪل هوندي هئي. هڪ دفعي سائيڪل جي چين لهي ويئي. چين ڇاڙهي ٻيهر سائيڪل هلائڻ بدران مون سائيڪل وڪڻي ڇڏي، يعني مون سائيڪل پرائيويٽائيز ڪري ڇڏي. جنهن همراهه مون کان سائيڪل ورتي، تنهن سائيڪل تي چين ڇاڙهي ڇڏي. مَرڪيو هٿ لوڙي وڃي ماڳ تي پهتو. مان اڄ تائين پيرين پنڌ ڏڪن ۾ آهيان.

سائينداد جي ڊگي گاڏيءَ جو هڪ ڊگوبير پيران ڪندي مري ويو. سائينداد ٻيو ڊگوبير خريد ڪرڻ لاءِ هڪ بينڪ کان قرض ورتو. ۽ پيرس مان گهمي ڦري موٽي آيو. اچڻ شرط بينل ڊگي گاڏي وڪڻي ڇڏيائين. ٻئي بينڪ مان قرض کڻي، پهرين بينڪ جي وياج جي پهرين قسط پري ڏنائين. سائينداد جونوان کڻي، پراڻن قرضن جي وياج جي هڪ قسط لاهڻ وارو سلسلو جاري آهي. ٻڌڻ ۾ آيو آهي ته سائينداد پنيون ٻارا، ۽ گهر ٻار پرائيويٽائيز ڪري قرض مان چند ڇڏائڻ جو فيصلو ڪيو آهي. باقي رهيل زندگي ڦرلي وڃائي گذاري ڇڏيندو.

ڪراچيءَ ۾ سعيد منزل وٽ اسان جي فليٽ جي ڀرسان هڪ درزيءَ جو دڪان هو. ڏاڍو ڪاريگر درزي هو. پر جڏهن جي علت هئس. ڪڏهن هارائيندو هو. ڪڏهن کڻندو هو. دڪان جون مشينون گروي رکي قرض ورتائين. کتي نه سگهيو. گراهڪن جا ڪپڙا گروي رکي قرض ڪيائين. پر، کتي نه سگهيو. سڄو سمورو دڪان گروي رکيائين. هارائيندو هو. مغز چرخ ٿي ويس. پنهنجو فليٽ گروي رکي وڌو قرض هٿ ڪيائين. ڪجهه نه وريو. هارائيندو رهيو. ڏيڍالو نڪري ويس. جن کان قرض ورتو

هٽائين انهن کي سٽي ڏاڳي کان وٺي پنهنجي گهر گهاٽ ۽ ٻارن ٻچن سميت سڀ ڪجهه پرائيويٽائيزيشن ۾ ڏيئي ڇڏيائين. پاڻ وڃي گدو بندر وسايائين.

ابراهيم ٺوڙهو روزانو آفيس مان موٽڻ کان پوءِ پنهنجي زال سفوران کي مار ڪڍندو هو. سندس وار پٽيندو هو. سفوران عورتن جي ملڪي، غير ملڪي ۽ عالمي تنظيم جو در ڪٽڻ ڪايو. عورتن جي تنظيم پاڪستان سرڪار جو در ڪٽڻ ڪايو. پاڪستان سرڪار عدالت جو در ڪٽڻ ڪايو. فيصلو ٿي ويو. ابراهيم ٺوڙهو پرائيويٽائيز ٿي ويو. سفوران سک جو ساھ ڪنيو.

پر، هر ڪا عورت سفوران نه هوندي آهي. ڪانڊيري کي شڪ هو ته سندس زال ڪرڙ ماڇيءَ سان ڪريل هئي. هن مجبور ٿي پنهنجي زال کي پرائيويٽائيز ڪري ڇڏيو. يعني مٿس ڪاريءَ جو الزام مڙهي قتل ڪري ڇڏيو.

پرائيويٽائيزيشن جي هڪ ماهر انڪشاف ڪندي چيو، ”پرائيويٽائيزيشن آرٽ آهي، سائنس آهي، ۽ انجنيئرنگ آهي. تنهنڪري، پرائيويٽائيزيشن ۾ فقط اهڙو ماڻهو هٿ وجهندو آهي جيڪو هڪئي وقت آرٽسٽ، سائنسدان، ۽ انجنيئر هوندو آهي.“

پڇيومانس، ”پر، اهو ڪم ته ڪاروباري قسم جا ماڻهو ڪندا آهن نه؟“

وراڻيائين، ”ڪاروباري ماڻهو به بنيادي طرح آرٽسٽ، بلڪ فنڪار سائنسدان، ۽ انجنيئر هوندا آهن. ڪاروباري ماڻهو جيڪڏهن آدمجي، باواني، سهگل، دائود، ۽ داداڀائي آهي ته پوءِ خير آهي. ملڪي ماڻهو ملڪ پرائيويٽائيز ڪرائي وٺندو. پر، ڪاروباري شخص جيڪڏهن سهگل بدران نيوبارڪ وارو مائڪل سيگل آهي ته پوءِ پرائيويٽائيزيشن ۾ اهو ئي ڪم ٿيندو جيڪو ڪم انگريزن آڏو جي نوابن سان ڪيو هو.“

مان سمجهان ٿو پرائيويٽائيزيشن جو فلسفو اوهان کي سمجهه ۾ اچي ويو هوندو. ■

ادام نفعي بخش ڪاروبار شروع ڪريو

اوهين جيڪڏهن ڪو ڪاروبار ڪري رهيا آهيو، ۽ خوب ڪمائي رهيا آهيو تڏهن به هيءُ ڪالم اوهان کي غور سان پڙهڻ گهرجي. جيڪي سڄڻ ڪو ڪاروبار شروع ڪرڻ جو ارادو رکن ٿا، سي به هيءُ ڪالم غور سان پڙهن. اُهي سڄڻ ساڻي جن کي ڪنهن به قسم جي ڪاروبار ۾ هٿ اٽڪائڻ جي خواهش ناهي، سي به خاص طرح سان هيءُ ڪالم غور سان پڙهن، ۽ هٿين سان هندائن، ۽ مٿي مٿي مهراڻ ۾ ٽپو ڏين. هن ڪاروبار ۾ جنهن جا تفصيل مان اڳتي هلي اوهان کي ٻڌائيندس، نفعو ئي نفعو آهي. تر جيتري نقصان جو به انديشو ناهي.

اوهين جيڪڏهن ڪير وڪڻڻ جو ڪاروبار ڪندا آهيو، ته پوءِ اوهان کي ان ڪاروبار مان هڪدم هٿ ڪڍڻ گهرجي. ڪير ۾ پاڻي ملائڻ کان سواءِ ڪير وڪڻڻ جو ڪاروبار نه هلندو آهي. پاڻيءَ وڃي پاتال ۾ پناهه ورتي آهي. اک جو پاڻي سڪي وڃڻ کانپوءِ درياهن جو پاڻي سڪي ويو آهي. سنڌ ۾ هينئر ايترو پاڻي به باقي وڃي بچيو آهي جو اوهين ڪير ۾ پاڻي ملائي پنهنجو ڪاروبار هلائي سگهو.

اوهين جيڪڏهن ڀاڄيون وڪڻندا آهيو، ته پوءِ اوهان کي هڪدم ڀاڄي وڪڻڻ جو ڪاروبار بند ڪرڻ گهرجي. مان يقين سان چئي نه ٿو سگهان ته ڀاڄين سان ڪهڙي ويدن ٿي آهي. پر، مان هڪ ڳالهه پوري پڪ سان چئي سگهان ٿو ته ڀاڄين سان، يا ڀاڄين جي ڪاروبار سان ويدن ضرور ٿي آهي. ائين به ٿي سگهي ٿو ته اصل ۾ ويدن ڀاڄين وٺڻ ۽ واپرائڻ وارن سان ٿي آهي، يا وري ڀاڄيون وڪڻڻ وارن جي مت مارجي ويئي آهي! ڀاڄين واري وٽ هڪ گراهڪ اچي بيٺو. چيائينس، ”مون کي اڌ ڪلو ڪڍو ڏي.“

دڪاندار کيس اڌ ڪلو واڱڻ توري ڏنا. گراهڪ وائڙو ٿي ويو. چيائين، ”يار تون ٻوڙو ته ناهين! مون توکان اڌ ڪلو ڪڍو گهريا آهن.“

دڪاندار چيو، ”مون توکي اڌ ڪلو ڪڍوئي ته ڏنا آهن.“

گراهڪ غور سان واڱڻن ڏانهن ڏٺو ۽ چيو، ”اڙي يار تون ڪڍو ٻڌران مون کي واڱڻ ڏنا آهن.“ دڪاندار چيو، ”چٽائي ڏس. تون جنهن ڀاڄيءَ کي واڱڻ سمجهين ٿو سا ڀاڄي اصل ۾ ڪڍو آهي“

گراهڪ پڇيس، ”ته پوءِ تووٽ واڱڻ ڪهڙا آهن؟“

دڪاندار کيس ڪدو هٿ ۾ کڻي ڏيکاريندي چيو ”هيءُ واڱڻ آهي.“
گراهڪ چيو ”ادا، پوءِ تون مون کي اڌ ڪلو واڱڻ ڏي.“

گهر ورندي وات تي گراهڪ سوچيندو رهيو ته هن دڪاندار کان هڪ ڪلو ڪدو ورتا آهن، هڪ ڪلو واڱڻ ورتا آهن! هوبار بار هٿ لاهي پاڇي ڏسندو ۽ سڃاڻ جي ڪوشش ڪندو رهيو پر، ڪنهن به نه نتيجي تي پهچي نه سگهيو. گهر پهتو. زال کي چلي ڏيندي چيائين، ”هن چلي ۾ هڪ ڪلو واڱڻ آهن.“

زال کان رڙن ڪري ويئي. چيائين، ”مراد جا پيءُ، هي ڇا ڪيو اٿئي؟ مون ته توکي هڪ ڪلو ڪدو اٿڻ لاءِ چيو هو.“

واٽڙي مڙس ورائيو ”سڀ کان اڳ ته مان مراد جو پيءُ نه آهيان. مان نامراد جو پيءُ آهيان. ٻيو ته معاشري ۾ زبردست سدارا آيا آهن. ڪدو نالو مٿائي واڱڻ ٿي پيا آهن، ۽ واڱڻ نالو مٿائي ڪدو ٿي پيا آهن. ڪجهه سمجه ۾ نه ٿو اچي ته ڪريلو ڪير آهي، واڱڻ ڪير آهي، ۽ ڪدو ڪير آهي. تون ڏسي ٻڌاءِ ته مان ڪدو وٺي آيو آهيان، يا واڱڻ؟“

نالن جي مٿا سٽا ۽ هيرا ڦيريءَ واري دور ۾ پاڇين وڪڻڻ جو ڪاروبار اوهان کي خاطر خواهه نفعو ڏيئي نه سگهندو. بلڪه اوهان لاءِ ڏچي جو سبب ٿي پوندو. اوهين جيڪڏهن درد دور ڪرڻ لاءِ دوا وڪڻندا آهيو ته پوءِ اهو ڪاروبار به اوهان کي هڪدم بند ڪرڻ گهرجي. ائين ناهي ته ماڻهن جا ڏک سور غائب ٿي ويا آهن، يا گهٽ ٿي ويا آهن. اُتلندو ماڻهن جا ڏک سور وڌي وڃن ٿي ويا آهن. پر، ماڻهن کي پنهنجو درد گهٽ ڪرڻ لاءِ دوا جي ضرورت نه رهي آهي. ماڻهن پنهنجي لاعلاج درد جو علاج پاڻ ڳولي ورتو آهي. روالور جي هڪ گولي، فنائيل جي هڪ بوتل، ڪنڌ سان ويڙهيل رسي، ۽ زهر جا ڪجهه ڦڙا ماڻهن کي هر درد کان نجات ڏيئي رهيا آهن. اهڙي صورتحال ۾ درد جي دوا بدران بهتر آهي ته اونهاري ۾ اوهين ڳنڍيريون، ۽ سياري ۾ چوهارا وڪڻو. جيڪڏهن عقلمند آهيو ته پوءِ، پراڻي قيادت کي نوان چهره ڏيڻ جو ڪاروبار شروع ڪيو.

اوهين منهنجي دوست جان محمد جُڙڻو وانگر چهرن لاءِ نقاب وڪڻڻ شروع ڪريو. ڏاڍو نفعي بخش ڪاروبار آهي. ڪاروبار کي هلندي مون اکين سان ڏٺو آهي. رڳو هڪ ڏينهن جي وڪري جو احوال ٻڌو ۽ ڏندين آڱريون ڏيو.

مان جُڙڻو جي دڪان تي ويٺو هوس. هڪ رهزن جهڙو شخص دڪان ۾ آيو. جُڙڻو کي چيائين، ”مون کي اهڙو نقاب ڏي جيڪو منهن تي چاڙهڻ کان پوءِ ماڻهن کي رهبر نظر اچان.“

جمڙاڻو ڪيس رهبرن جهڙو ماسڪ يعني نقاب ڏيئي ڇڏيو. رهزنن جهڙو شخص چهري تي رهبرن جهڙو نقاب پائي، وڏي رقم جمڙاڻو جي هٿ ۾ ڏيئي هليو ويو.

مون جمڙاڻو کان پڇيو، ”ڪير هو ۽ پنهنجي چهري لاءِ رهبرن جهڙو نقاب ڇو وٺڻ آيو هو؟“
جمڙاڻو وراڻيو، ”ايندڙ چونڊن ۾ اميدوار آهي.“

ايتري ۾ هڪ ڏنل وائيل شخص دڪان جي در ٻاهران پڇيرو بيهارائي اندر آيو. هو هر اليڪشن ۾ بيهندو آهي. کٽندو آهي، ماڻهن لاءِ رڻ ٻاري ڏيندو آهي. ڏٺا ڏيڻ ۾ پنهنجو مٿ ڀاڙي آهي. جمڙاڻو ڪي چيائين، ”اهڙو نقاب ڏي جو ووتر ته ووتر، اليڪشن ڪرائڻ وارا به مون کي سڃاڻي نه سگهن. منهنجي زال به مون کي سڃاڻي نه سگهي.“

جمڙاڻو نهايت مناسب نقاب ڏنل وائيل ۽ آزمائيل شخص کي چهرو لڪائڻ لاءِ ڏنو. ڏنل وائيل شخص خوش ٿيو. نوٽن جي ٿڌي جمڙاڻو ڪي ڏيئي، نقاب پائي هليو ويو.

ڪجهه دير کان پوءِ هڪ جهور زميندار دڪان ۾ آيو. سندس چهري تي گهنج هئا، مٿي جا مختصر وار ۽ پوائٽيون مڇون خضاب سان ڪاريون ڪري ڇڏيون هئائين. ڏاڍو توائي پئي ڏنو. جمڙاڻو ڪي چيائين، ”اهڙو نقاب ڏي جو پاڻ کان پوءِ مان نوجوان نظر اچان.“

الاءِ ڪيئن مون کان گستاخي ٿي ويئي. پڇيومانس، ”سورهن سالن جي نينگريءَ سان نڪاح جو پروگرام ٺاهيو اٿئي ڇا؟“ ڪاوڙ لڳس. چيائين، ”اڙي بدبخت، مون قوم جي قسمت بدلائي ڇڏڻ جو پروگرام ٺاهيو آهي.“

جمڙاڻو ڪيس اهڙو نقاب ڏنو جنهن کي پاڻ کان پوءِ هو سچ پچ نوجوان نظر اچي آيو. ڏاڍو گد گد ٿيو. جمڙاڻو ڪي ڪيسي ۾ سوين هزارين نوٽ وجهي هليو ويو.

اهو سلسلو رات دير تائين هلندو رهيو. شيطان پنهنجي لاءِ فرشتن جي چهرن جهڙا نوراني نقاب وٺي ويا. ملزمن جهڙا ماڻهو منصفن جا نقاب پائي هليا ويا. بينقاب چهرن کي چهره ملندا رهيا، ۽ جمڙاڻو ڪي مالا مال ڪندا رهيا. ان کان وڌيڪ نفعي بخش ڪاروبار جي باري ۾ اوهين سوچي به نه ٿا سگهو. ■

سڀ نيڪ آهي، سرڪار

مان جمعدار رحمدل وٽ ويٺو هوس. ڪانئس آمن امان بابت احوال پڇي ورتم. اوهان کي مان اڳ ٻڌائي چڪو آهيان ته مان مرڪزي سرڪار پاران سنڌ ۾ سندن انفارمر آهيان. انفارمر انگريزيءَ جو لفظ آهي. ان لفظ جو سنڌيءَ ۾ ترجمو ممڪن نه آهي. مان سمجهان ٿو انگريزي لفظ انفارمر لاءِ سنڌيءَ ۾ ٺهڪندڙ يا مناسب لفظ نه آهي. جيڪڏهن ڪو ويجهو لفظ آهي، ته اهو آهي، ڌوتو. ڪو خاص سبب ته ڪونهي، پر لفظ ڌوتو مون کي نه وڻندو آهي. تنهنڪري اڄوڪي ڪالم ۾ مان سنڌي لفظ ڌوتو بدران انگريزي لفظ انفارمر استعمال ڪندس. ان مان اوهان کي ڪو خاطر خواهه فائدو پهچي، يا نه پهچي، پر اوهان کي پڪي خبر پئجي ويندي ته انفارمر ڪهڙي بلا کي سڏيندا آهن، ۽ انفارمر ڪهڙي قسم جي انفرميشن مالڪن ۽ حاڪمن تائين پهچائيندا آهن. هونءَ به اڄڪلهه انفرميشن هُل آهي، پوءِ ڪٿي انفرميشن کي اڳتي ڌڪڻ لاءِ ڪهڙي به ٽيڪنالاجي ڪٿي استعمال ڪجي.

عام ليکي، انفارمر ٻن قسمن جا ٿيندا آهن. هڪڙا انفارمر نهايت خوفناڪ قسم جا ٿيندا آهن، ۽ ڏاڍي بيدردي سان ماڻهن جو ٻيڙو ٻوڙائي ڇڏيندا آهن. ان قسم جا انفارمر مرڪزي ۽ صوبائي حڪومتن ۾ قانون لاڳو ڪندڙ ادارن جي پگهار تي ڪم ڪندا آهن، يا وري انفرميشن جي عيوضي معاوضو وصول ڪندا آهن. ڏاڍو ڏکيو ڪم آهي. اسلام آباد ۾ هڪ انفارمر گهنٽري ٿي پيو. جنهن اداري لاءِ ڪم ڪندو هو تنهن اهڙو ڪم ڪري ڇڏيس جو نه رهيس نالو نه نشان. لاءِ ڪنهن جا ڏند ڏيکاري مائٽن کي ماڻ ڪرايائون. مائٽن ڏند دفن ڪري قبر تي ڪتبو هڻائي ڇڏيو. اهورواج جنرل ضياءَ الحق جي مرڻ کان پوءِ پيو آهي. هيئنر سڃاڻپ کان ٻاهر مئل ماڻهوءَ جا ڏند ڏسي کيس سڃاڻي سگهيو آهي.

پهرين قسم جا انفارمر گهڻو ڪري غدارن، ۽ دشمن ملڪ جي ايجنٽن تي اک رکندا آهن. هو توهان جي ۽ اسان جي وچ ۾ رهندا آهن. پاڻ کي واپاري، ڪاروباري، ۽ ڪنهن پرائيويت فرم جو ملازم ثابت ڪندا آهن. وڏا پاور مليل هوندا اٿن. جيڪڏهن ڪجهه عرصي تائين ڪو غدار يا دشمن جو ايجنٽ کين نظر نه چڙهندو آهي، ته هو ڪڙي تڙي توهان کي ۽ اسان کي غدار ۽ دشمن جو ايجنٽ ڄاڻائي اسان جو ٻيڙو ٻوڙائي ڇڏيندا آهن. ڏاڍي مخفي نموني ڪم ڪندا آهن. پنهنجي اصليت ظاهر ٿيڻ نه ڏيندا آهن.

پوليس وارا به پنهنجا انفارمر رکندا آهن. اُهي پوليس کي چورن، ڌاڙيلن، ڪاڻڪن، ٽيپتائين، ڦورن ۽ عام ڏوهارين جي چرپر بابت ڄاڻ ڏيندا آهن. پوليس کي انفارمر رکڻ لاءِ جيئن ته کين ڪنهن به قسم جو معاوضو نه ملندو آهي، تنهنڪري پوليس جا انفارمر پنهنجو گذر بسر ماڻهن کي بليڪ ميل ڪري، ڊيڄاري ۽ ڌمڪائي روڪڙ ڌوڪڙ ڇڏائي ڪندا آهن. اوڙي پاڙي ۾ سندن دٻڊپو هوندو آهي.

مان ٻئي قسم جو انفارمر آهيان. مون جهڙا انفارمر حڪومت کي سياسي ۽ اقتصادي معاشي ۽ سماجي خوش خبرون پهچائيندا آهن. حڪومت کي يقين ڏيندا آهن ته ماڻهو ڏاڍا خوش آهن، نوينا آهن، کين ڪنهن قسم جي اڻتڻ نه آهي، رات جو آرام سان سمهندا آهن، ۽ صبح جواڻڻ شرط اوهان کي هٿ ڪڍي دعائون ڏيندا آهن. حڪومت اهڙي انفرميشن تي ڏاڍي خوش ٿيندي آهي، پوءِ ڪڍي ٽيڪنالاجي ڪهڙي به استعمال ڪجي. حڪومتون جيئن ته ڪمپيوٽرن جون ماريل هونديون آهن، تنهنڪري مون جهڙا انفارمر ڪمپيوٽرن ۾ ترقيءَ جون ڪوڙيون سوڙيون خبرون وجهي، رنگين ٽرانسپيرنسيز ٺاهي حڪومتن جي مت ماري ڇڏيندا آهن. حڪومت کي ”سڀ ٺيڪ آهي سرڪار“ جهڙيون رپورٽون پيش ڪري خوش ڪندا آهن. اسان جي نسل جا انفارمر پاڻ کي مخفي نه رکندا آهن، ڇو جو سرڪار پاران اسان کي ايڊوائيزر، يعني صلاحڪار جو عهدو مليل هوندو آهي.

مرڪزي سرڪار پاران سنڌ ۾ ڇڏيل جيڪي ٻه ٽي صلاحڪار آهن، مان انهن مان هڪ آهيان، مون کي پاڻ پڌاڻ جي علت نه آهي. اوهان کي مان فقط ايترو ٻڌائي ڇڏيان ته مرڪزي سرڪار منهنجين رپورٽن تي ويساهه ڪندي آهي. مان ڪڏهن به سرڪار کي وسوسن ۾ نه وجهندو آهيان. سندن اعتماد کي وڌيڪ پختو ڪندو آهيان. کين پڪ ڏياريندو آهيان ته اوهين اڳين حڪومتن کان وڌيڪ هر دلعزيز آهيو. اوهان ملڪ ۽ ماڻهن لاءِ جيڪي ساراهه جوڳا ڪم ڪيا آهن، تهڙا ڪم اڳئين ڪا به حڪومت ڪري نه سگهي هئي. هر طرف اوهان جي هاڪ ۽ واھه آهي. اهڙيون رپورٽون جيڪي مان پنهنجي لپيٽاپ کي هنج ۾ رکي تيار ڪندو آهيان، هڻي وڃي هنڌ ڪنڊيون آهن. حڪومتون آخري دم تائين منهنجين رپورٽن تي يقين ڪنديون آهن. ڇا ڪجي بابا! روزگار ۽ پيٽ جو معاملو آهي.

سنڌ بابت حال احوال مان جمعدار رحمدل جهڙن ڄاڻن کان هٿ ڪندو آهيان. وڏا اڪابر ٿيندا آهن. جمعدار رحمدل کان حال احوال وٺندي منهنجي نگاهه لاکَ آپ ۾ بند هڪ ڏهري بيحال شخص تي پئجي ويئي. پڇيومانس، ”رحمدل، هيءُ ڪير آهي، ۽ ڇا ڪيو اٿائين؟“

وراڻيائين، ”الاءِ ڪير آهي، پر مون کي پڪ آهي ته الله سائينءَ جو ماڻهو آهي.“
تعجب ٿيو. پڇيومانس، ”ڪيئن ٿو چوين ته الله سائين جو ماڻهو آهي؟“
جواب ڏنائين، ”کيس ڇڏڻ لاءِ ڪنهن به وڏي ماڻهوءَ سفارش نه ڪئي آهي.“
پڇيومانس، ”ڇا ڪيو اٿائين؟“
چيائين، ”في الحال ته ڪجهه نه ڪيو اٿائين. پر روزو ڪولڻ کان پوءِ ۽ روزو رکڻ کان اڳ ڪجهه
خونن ۽ ڪجهه ڌاڙن ۽ ڪجهه چورين جو اعتراف ڪندو.“
پڇيومانس، ”ماريندينس؟“
وراڻيائين، ”ٿاڻي تي مار موچڙي کي تفتيش چئبو آهي.“
پڇيم، ”هينئر تفتيش چو نه ٿو ڪرين؟“
”مان ڪافر ناهيان.“ جمعدار رحمدل چيو، ”بدبخت روزي سان آهي.“
پڇيم، ”پوءِ ڇا ڪندين؟“
جواب ڏنائين، ”روزو ڪولائيندومانس. پوءِ موچڙا هڻڻ شروع ڪندومانس. انشا الله، روزو رکڻ کان
اڳ ڪجهه ڏوهن جو اعتراف ڪندو، ۽ روزو رکندو.“
ان رات مون اسلام آباد اي ميل موڪلي. لکيم: سرڪار مبارڪ مهيني ۾ سنڌ جي ٿاڻن جو
ڪلچر بدلجي ويو آهي. ■

مون کي ٻيو ڪجهه نه ڪپي

شڪ شبهه جي گنجائش نه آهي. اسين، الله سائينءَ جي فضل ۽ ڪرم سان مڪمل آزاد آهيون، ۽ آزاديءَ جا مزا ماڻي رهيا آهيون، ۽ ميوا کائي رهيا آهيون. انگريز بدبختن کي اسان جي لڪيل صلاحيتن جي باري ۾ ڪا خبر نه هئي. کين اندازوئي نه هو ته آزادي حاصل ڪرڻ کان پوءِ اسين ڪهڙي ذات سان دنيا کي ڪهڙي نموني اچرج ۾ وجهي ڇڏينداسين. اسان پنهنجيون خداداد صلاحيتون انگريزن کان مخفي رکيون هيون. وڏا ڪاريگر آهيون. ايڏائي ڪلاڪن ۾ ڏيئي جي جنگ، ۽ ٽن ڪلاڪن ۾ مياڻيءَ جي جنگ هارائي چارلس نيپيئر کي تپرس ۾ وجهي ڇڏيوسين.

1843 کان 1947 تائين، سڄن سارن هڪ سو ڇئن سالن ۾ انگريزن کي خبر ئي نه پئجي سگهي ته اسين ڪيتري قدر بهادر، ۽ جنگجو هئاسين. هنن اسان جي حڪمرانن جون هيرن جواهرن سان جڙيل تلوارون عجائب خانن ۾ رکائي ڇڏيون، ۽ عجب ۾ پئجي ويا. اڄ تائين ڪيمبرج ۽ آڪسفورڊ يونيورسٽين ۾ ريسرچ هلي رهي آهي ته سائين پنجن ڪلاڪن ۾ اسان جي سرموڙ ۽ سرتوڙ حڪمرانن ڊي ۽ مياڻيءَ ۾ جنگيون ڪيئن هاريون، ۽ انگريزن جنگيون ڪيئن کٽيون!

هڪ صدي گذرڻ جي باوجود ان راز تان پڙدو نه ڪڍيو. انگريزن جو تپرس وڃي انتها کي پهتو. سوچي سوچي ٽڪجي پيا. ڪو ڪٽيل نه نڪتو. مايوس ۽ مجبور ٿي پيا. سنڌ ڇا، هنن سموري هندستان تان هٽ ڪڍڻ جو فيصلو ڪري ڇڏيو ۽ 1947ع ۾ اسان کي آزاد ڪري انگلستان هلي ويا. ويندي ويندي گهڻو ڪجهه وساري ويا، ۽ گهڻو ڪجهه پاڻ سان جهاز پراڻي ڪڍي ويا. ڪڇي ويل املاڪ ۽ هيرن جواهرن سان جڙيل تلوارون، ڍالون، ۽ خنجر به هئا. انگريز خوبصورت ۽ خوب سيرت ٿيندا آهن. هنن اسان جي حڪمرانن جون هيرن جواهرن سان جڙيل تلوارن ۽ خنجر لنڊن ۾ نيلام نه ڪيا. بلڪ، ميوزيمن ۾ رکائي ڇڏيا. دنيا جا وڏا وڏا تاريخدان کوجنا ۾ رڌل آهن ته تاريخ ۾ ڪٿي، ۽ ڪهڙن ملڪن ۾ هيرن جواهرن سان جڙيل تلوارن ڪيتريون جنگيون کٽيون، ۽ ڪيتريون جنگيون هاريون آهن.

اوهين سياڻا آهيو. سمجهي ويا هوندا ته هندستان مان انگريزن کي تڙي ڪڍڻ جو سهرو اسان جي سر تي آهي. اهو جُملو درست ناهي. اسين سهرا ڳائيندا آهيون، ۽ مٿي تي پڳ ٻڌندا آهيون. اسان جا سرموڙ ۽ سرتوڙ حڪمران جيڪڏهن ڏيڍ صدي اڳ سائين پنجن ڪلاڪن ۾ ڊي ۽ مياڻيءَ جون جنگيون نه هارائين ها، ته پڪ ڄاڻو 1947 ۾ انگريز هندستان تان ڪڏهن به هٽ ڪڍڻ جو فيصلو

نه ڪن ها.

هيئنئ اسين الله سائينءَ جي فضل ۽ ڪرم سان مڪمل آزاد آهيون. آزاديءَ جا مزا ماڻي رهيا آهيون. پنهنجين لڪل ۽ مخفي صلاحيتن جو ڀرپور نماءُ ڪري رهيا آهيون. وڻي ته جهرڪي ٿي اڏامي وڃون. وڻي ته ماڻهوءَ مان سيهڙ ٿي. ڌرتيءَ ۾ ڀر ٺاهي لڪي پئون. سڀ ڪجهه اسان جي مرضي تي منحصر آهي. ڪا جهل پل ڪونهي. آزاديءَ جي اظهار لاءِ حالتون ڏاڍيون سازگار ۽ مهربان ٿي پيون آهن. ناسپاتيءَ جي وڻ مان اسان ڪيلا پتي کاڌا آهن. حق ملي، نه ملي گهٽ ۾ گهٽ آزاديءَ سان مري ته سگهون ٿا. زهر پي سگهون ٿا. پاڻ کي باهه ۾ ساڙي سگهون ٿا. ڪا جهل پل ڪونهي. مڪمل آزادي آهي. ڪجهه نه ڪرڻ جي باوجود اسان کي گرفتار ڪري لاکپ ۾ سان گڏي سگهجي ٿو. اُبتو لتڪائي لترن ۽ بيد جي لڪڻ سان ڪٿي سگهجي ٿو. ڪا جهل پل ڪونهي. مڪمل آزاديءَ آهي. موج ڪريو. مزا ماڻيو ۽ موچڙا کائو.

اسان جي آزاديءَ جو ڪوانت ڪونهي. جاهل هجڻ جي باوجود قانون ساز اسيمبليءَ جو ميمبر ٿي سگهي ٿو. وزيراعظم کي رڇ، سوئرن ۽ ڪتن جي ويڙهه ڏيکاري، شڪار ۽ شيل ڪرائي وزير به ٿي سگهجي ٿو. ڪا جهل پل ڪونهي، مڪمل آزادي آهي. قاتل کي مقتول، ۽ مقتول کي قاتل ثابت ڪري سگهجي ٿو.

آزادي آهي ته سڀ ڪجهه آهي، ورنه ڪجهه به نه آهي. اهو آزاديءَ جوئي ته ثمر آهي جو پنهنجي علائقي ۾ اسڪول، اسپتال ۽ پوسٽ آفيس ڪلڻ نه ڏجي! پنهنجي مرضيءَ جو من پسند ايس پي، ايس ايج او، ڊپٽي يا اسسٽنٽ ڪمشنر مقرر ڪرائجي! آرٽ پڙهيل هاريءَ کان اچي، خالي پني تي آڱوٺو هڻائي، کيس ڏهن لکن جو مقروض ڪري ٻاويهين صديءَ جي پڇاڙيءَ تائين سندس ستاويهه پشتن کان بيگار وٺي سندس بنياد وڃائي ڇڏجي! ائين ٿي سگهي ٿو. ائين ٿي رهيو آهي. ڪا جهل پل ڪونهي. مڪمل آزادي آهي. پيو ڇا ڪبي؟

ائين برابر آهي ته ساڍن پنجن ڪلاڪن ۾ اسان جي سرموڙ ۽ سرتوڙ ٿلهن حاڪمن دٻي ۽ مياڻيءَ جون جنگيون هاريون هيون. هيرن جواهرن سان جڙيل تلوارون مياڻ مان نه ڪڍيون هيون. اسان جا حاڪم دوراندیش هئا. هُنن 1857 واري بلوي کان چوڏهن سال اڳ انگريزن کي هندستان مان تڙي ڪڍڻ جو پڪو پيه ڪري ڇڏيو هو. جيڪڏهن، 1843 ۾ دٻي ۽ مياڻيءَ وارين جنگين دوران اسان جا حاڪم هيرن جواهرن سان جڙيل تلوارون مياڻ مان ڪڍن ها، ته يقينن ڄاڻيو 1947 ۾ انگريز هندستان تان هٽ نه ڪٽي ها، ۽ پاڪستان وجود ۾ نه اچي ها.

آزاديءَ جا مزا ماڻيندي سڄا سارا ٿي هٿ سال خير خوبيءَ ۽ سُڪ شانتيءَ سان گذري ويا آهن. سڀ ڪجهه آزاد ملڪ جي آزاد عوام جي مرضيءَ ۽ منشا مطابق ٿيندو رهيو آهي. بس، هڪ شانتي هلي ويئي آهي. شانتي هلي ويئي ته ڇا ٿي پيو. مان ڪنهن به وقت پاڪستان جو حاڪم ٿي سگهان ٿو. مون کي پاڪستان ڪپي. ■

ڏوهارين سان ٺاه

بنا لائسنس وارا ۽ غير قانوني هٿيار ٽائڻ تي وڃي پيش ڪرڻ، ۽ پاڻ کي سڄو پڇو پيش محب وطن ثابت ڪرڻ وارا اشتهار ڏسي (ٽيليويزن تان)، ٻڌي (ريڊيو تان) ۽ پڙهي (اخبارن مان) ڏاڍو متاثر ٿيو آهيان. جيئن ته مان به وڏو اشتهاري محب وطن آهيان، مون به فيصلو ڪيو آهي ته مان پاڻ کي محب وطن ثابت ڪندس، ۽ بنا لائسنس وارو خطرناڪ هٿيار ٽائي تي وڃي ڏيئي ايندس. اصل ۾ مان جولاءِ 1990 جي پنڌرهين تاريخ پاڻ کي محب وطن ثابت ڪرڻ لاءِ پير وڌائي ٽائي تي پهچي ويو هوس. پير وڌائي ٽائي جي باري ۾ اڃا تائين فيصلو ٿي نه سگهيو آهي ته ٿاڻو راولپنڊيءَ جي حدن اندر آهي، يا اسلام آباد جي حدن، بلڪ سرحدن اندر آهي!

ٽائي جي انچارج بيوگل وڃائي منهنجو آڌرڀاءُ ڪيو. منهنجي شڪل شباهه ڏسي سمجهي ويو ته وڏو ڪو دهشتگرد آهي. مٿان جو اردو ڳالهائيندس منهنجو سنڌي لهجو ٻڌائين ته هڪدم پڪ ٿي ويس ته سنڌي ڏاڙيل آهي - آمريڪا بدران سياسي پناهه وٺڻ لاءِ اسلام آباد هليو ويو آهي!

پنهنجي دلفريب روبي سان ٽائي جي انچارج منهنجي دل موهي وڌي. دل چاهيو ته اڳتي وڌي سندس منهندي هاڻا ڪارا بيدولا هٿ چمي وٺان. پر، مان ائين نه ڪري سگهيس. سندس هڪ هٿ ۾ سگريت هئي، ۽ هومٿ پيڪوٽي سوتا هڻي رهيو هونڪ مان دونهن ڪڍي رهيو هو. مان سگريت کان وٺو ويٺو آهيان.

مون دلفريب انسپيڪٽر کي چيو، ”ڪاش، ڪجهه ڏينهن جي مهلت ملي وڃي ها، ۽ مان خطرناڪ، بنا لائسنس واري هٿيار جو استعمال ڪري وٺان ها.“

دلفريب انسپيڪٽر دلفريب لهجي ۾ چيو، ”تنهنجي اطلاع لاءِ عرض آهي ته سرڪار بهادر بنا لائسنس وارا هٿيار گڏ ڪرائڻ واري تاريخ ۾ پنڌرهين ڏينهن جو اضافو ڪري ڇڏيو آهي. تون جيڪڏهن چاهين ته بنا لائسنس وارو خطرناڪ هٿيار وڌيڪ پنڌرهين ڏينهن لاءِ پاڻ وٽ رکي سگهين ٿو ۽ بنا حجاب جي استعمال به ڪري سگهين ٿو.“

”اوه انسپيڪٽر!“ مون سچ پچ سندس منهندي رتن ڪارن بيدولن ۽ سگريت جي بدبوءِ سان پريل هڻن تي چمي ڏني. چيم، ”انسپيڪٽر، تون گريت آهين - تون گريت آهين.“

انسپيڪٽر سان هٿ ملائي موٽڻ لڳس. انسپيڪٽر مون کي سڏ ڪري بيهاريو. پڇيائين، ”پاڻ تووٽ راکيت لانچر آهي؟“

“راڪيٽ لانچر! مون کان چرڪ نڪري ويو. چيم، نه يار نه.”

“مشين گن؟”

“نه.”

“برين گن؟”

“نه.”

“ڪلاشنڪوف؟”

“نه.”

“اڇا اڇا! مان سمجهي ويو آهيان. انسپيڪٽر ڪلي پيو. چيائين، “تو توپ آهي.”
ڪيسي مان پڳل بال پين ڪڍي، ڪيس ڏيکاريندي چيم، “مون وٽ هيءُ دنيا جو سڀ کان
خطرناڪ هٿيار آهي.”

انسپيڪٽر، پريان غور سان بال پين ڏانهن ڏٺو. ويجهو اچي جائزو ورتائين. پوءِ جڏهن پڪ ٿي
ويس ته منهنجي هٿ ۾ جهليل بال پين هئي، پوءِ ته هو هڪدم ڪاوڙجي پيو. ست ڏئي بال پين
منهنجي هٿ مان ڪسي ورتائين.

بال پين مون ڏانهن سڌي ڪندي چيائين، “تون هن ٽڪي جي بال پين کي دنيا جو خطرناڪ
هٿيار ٿو سڏين – سرڪاري مهم جو مذاق ٿو اڏائين!”

فرش تي اڇلائي، بال پين انسپيڪٽر پنهنجي لانگ بوت سان چڇري ڇڏي. سخت نفرت وچان
چيائين، “اڙي بيوقوف، اهو وقت ورهيه ٿيا جو گذري ويو. جڏهن قلم کي تلوار کان وڌيڪ طاقتور
سمجهيو ويندو هو. هاڻي هڪدم گم ٿي وڃ منهنجي نظرن آڏو نه ته هٿان نه ڪاٺ ۾.”

ٿاڻي تان نڪري هڪ رپئي واري بال پين ورتم دل ۾ خوش ٿيس ته جهالت وارو اهو قديم دور
گذري ويو. جڏهن قلم کي تلوار کان به وڌيڪ طاقتور سمجهيو ويندو هو. اڄ ڪلهه پڙهيل ڪڙهيل ۽
عقل ۾ اڪابر صاحبن جو بلڪ صاحب لوڪن جو دور آهي، تنهنڪري اڄوڪي دور ۾ قلم ڦاهيءَ
جي فرمانن، ڦٽڪن، قيدن ۽ سزا جي فرمانن تي صحيح ڪرڻ جو ڪم ايندو آهي. هوءُ نه ته
اڄڪلهه تلوار جو نعم البدل ڪلاشنڪوف، قلم کان هر حال ۾ طاقتور آهي، قلم اڳڻ وجهڻ جي
ڪم ايندو آهي. ■ ●

● 1990 ۾ حڪومت پاران دهشتگردي کي آڇ ڏني ويئي هئي ته هو پنهنجا غير قانوني خطرناڪ هٿيار ٽائڻ تي اچي جمع ڪرائين.
سندن ڏوهه به معاف ڪيا ويندا.

نارواري جنگ جو ٻيو ڏيک

خوفناڪ بمباريءَ جا آواز وڌندا پئي ويا. پيشقدمي ڪندڙ ٽينڪن ۽ بمين جي ڌڌڪن ۾ لڳو پئي ته بنڪر نه بچندو. سڀ ڪجهه مٽيءَ سان ملي مٽي ٿي ويندو. صدر صدام سان موجود ماڻهو خاموش ويٺا هئا، ۽ صدر صدام ڏانهن ڏسي رهيا هئا.

صدام گهري سوچ ۾ گم هو. آخري فيصلو تي پهچڻ کان اڳ جڻ سموري صورتحال جو جائزو وٺي رهيو هو. ڪافي دير کان پوءِ ڪنڌ مٿي ڪري هن ساڻي جرنيلن ڏانهن ڏٺو. لوهي ٽوپلو (هيلميت) پائي هوائي بينو. اهڙي نموني، جڻ چونڊو هجي، آخري معرڪي جي مهل اچي اچي ويئي آهي. اچو ته مرڻ کان اڳ اتحادين کي جنگ جو سبق سيکاريون!

تڏهن، اوچتو ئي اوچتو اک چنپ ۾ سندس ٻه ڀروسا جوڳا جرنيل ڏانهس وڌي آيا. ٻئي جڻا روالوڙ ڀاڳ ڪري صدام جي سامهون باغي انداز ۾ بيهي رهيا.

صدام کي ڏاڍو تعجب ٿيو.

”هي سڀ ڇا هي؟“ هن پڇيو.

”اسان سمجهيو هو ته پهرين هوائي حملي کان پوءِ تون آڻ مڃيندين.“ هڪڙي جرنيل چيو. ”پر، تون ڏاڍو ضدي، ۽ بي عقل آهين. زميني جنگ ۾ عراق جو هڪ هڪ شهري نه بچندو.“ صدام واٽڙو ٿي ويو.

ٻئي جرنيل چيو، ”روميل جي فوجي کان پنجاهوئي فوج ۽ جديد ترين برقي ۽ ڪمپيوٽرائزڊ هٿيار ڪٿي آيا آهن. پنهنجي ضد جي ڪري سموري عراق کي خودڪشي نه ڪراءِ.“

صدام ڪنڌ ڦيرائي ٻين فوجي آفيسرن ڏانهن ڏٺو. هو خاموش هئا.

جرنيل چيو، ”اسان هٿيار وجهڻ جو فيصلو ڪيو آهي.“

”توهان؟“ صدام تعجب وچان پڇيو. ”توهان هٿيار وجهڻ جو فيصلو ڪيو آهي؟ اهو فيصلو ته مون کي ڪرڻ جو اختيار آهي. مان جيستائين هٿيار اڇلائڻ جو فيصلو نه ڪندس، جنگ جاري رهندي.“

”جنگ جاري نه رهندي.“ جرنيل چيو. ”تنهنجي طرفان جنگ بنديءَ ۽ هٿيار اڇلائڻ جو اعلان ڪيو ويندو.“

”منهنجي طرفان! ناممڪن.“ صدام باهه ٿي ويو. چيائين، ”توهان جو دماغ ته خراب ناهي؟“

“ان کان سواءِ تو وٽ ٻيو ڪو به چاڙهو ڪونهي.” هڪڙي جرنيل چيو “ريڊيو ۽ ٽيليويزن جا نمائندا پاسي واري بئڪر ۾ پهچي ويا آهن. هو تنهنجو اعلان رڪارڊ ڪندا ۽ هتان وڃڻ شرط نشر ڪندا.”

“مان جنگ بنديءَ جو اعلان هرگز نه ڪندس.”

“ان کان سواءِ ٻي ڪا به واٽ ڪونهي.”

“مان وڙهندي مري ويندس، پر هٿيار نه وجهندس.”

“تو کي ڪير وڙهڻ ڏيندو، صدام.”

“ڇا مطلب؟”

“مطلب ته تون هتان نڪرڻ کان پوءِ وڙهندين نه؟” هڪ جرنيل چيو “اسين تو کي هتان نڪرڻ نه ڏينداسين.”

صدام هڪدم پنهنجي روالور ۾ هٿ وڌو.

“متان بيوقوفي ڪئي اٿئي.” هڪ جرنيل جهٽ هڻي ڪانئس روالور ڪسي ورتو. چيائينس،

اسين تو کي ماريندي دير نه ڪنداسين.”

“ته پوءِ، ماريو ڇو نه ٿا.” صدام رڙ ڪندي چيو “مون کي ماريو گولي هڻو.”

“متان سمجهين ته ائين ٿيڻ سان تو کي تاريخ ۾ شهيد جو رتبو ملندو!” هڪ جرنيل چيو “تو کي

مرڻ کان پوءِ اعلان ڪيو ويندو ته شڪست کان بچڻ لاءِ صدام حسين آپگهات ڪري ڇڏيو.”

صدام محسوس ڪري ورتو ته هو پنهنجن جرنيلن سان نه، بلڪه دشمن جي جرنيلن سان

ڳالهائي رهيو هو. ان جو مطلب آهي ته منهنجا جرنيل وڪامي ويا آهن! صدام سوچيو.

“اسين تو کي جيئڻ ڏيون ٿا.” هڪڙي جرنيل چيو “تون فقط جنگ بندي ۽ هٿيار وجهڻ جو

اعلان ڪري ڇڏو.”

جرنيلن پريان وينل آفيسرن کي پاسي واري بئڪر مان ريڊيو ۽ ٽيليويزن جي پروڊيوسرن کي وٺي اچڻ لاءِ

چيو.

آفيسر ڊوڙندا بئڪر مان ٻاهر نڪري ويا.

صدر صدام جرنيلن کان پڇيو “توهان آمريڪي سي آئي اي جا ايجنٽ آهيو؟”

“اسين صدر بش جي عالمي رٿا (ورلڊ آرڊر) جو حصو آهيون.” هڪ جرنيل ورائيو.

ساڳئي ڏينهن دنيا صدر صدام طرفان جنگ بنديءَ جو اعلان ٻڌو. ■

جنگ

گذريل ڪجهه ڏينهن کان ڏاڍا عجيب، بي بنياد ۽ تجريدي خيال، وهمن وانگر وڪوڙي ويا آهن. نار واري چٽي جنگ، جيڪا پنجن ڇهن هفتن کان جاري هئي، سا اوچتو ئي اوچتو ختم ڪيئن ٿي وئي! عراق جا جڳ مشهور زميني جنگ جا ماهر، لکين ريپبلڪن گارڊ ڪيڏانهن غائب ٿي ويا! چيائون پئي ته جيئن ئي زميني جنگ شروع ٿيندي، ريپبلڪن گارڊ پنهنجا جوهر ڏيکاريندا، ۽ اتحادي فوجن کي اهڙي شڪست ڏيندا جنهن جو مثال تاريخ ۾ ڏاڍي فخر سان ڏنو ويندو!

پر، ائين نه ٿيو. سڀ ڪجهه ان جي ابتڙ ٿيو. زميني جنگ شروع ٿيڻ جي ٻن ٽن ڏينهن اندر عراق وڙهڻ کان نابري واري ويٺو، ۽ ڪويت خالي ڪرڻ جو اعلان ڪري، سڄي دنيا پنهنجي حمايتن، دوستن ۽ گهڻن گهرن کي ششدر ڪري ڇڏيو. ماڻهن ڏاڍي اچرج وڃان عراق طرفان جنگ بنديءَ جو اعلان ٻڌو. عراق جا مشهور ريپبلڪن گارڊ ڪيڏانهن ويا! اصل ۾ هئا به، يا ڊرامو هو! چاليهن ڏينهن تائين دنيا جي تاريخ ۾ ڪهڙي باب جو اضافو ٿيندو رهيو آهي! صلاح الدين ايوبيءَ جي تصويرن سان گڏ جنهن شخص جون تصويرون شايع ٿيون هيون، تنهن شڪست قبول ڪرڻ بدران، عزت جو موت چوڻ قبول ڪيو! پنهنجي بئڪر مان ٻاهر اچي، وڙهندي موت چوڻ ماڻيائين!

سپر پاور ٽئين دنيا سان ڪهڙي ويسا گهاتي ڪئي آهي؟

مون مختلف زاوين سان نار جي جنگ ڏانهن ڏٺو آهي. هتي، جيڪي لکيو رهيو آهيان، منهنجو انومان آهي - سوچ جي چٽواڳ پرواز آهي، جنهن جو سائنسي تجزيي سان ڪوبه واسطو نه آهي. جنگي ڊارمي جوهڪ رخ:

ايران خلاف جنگ ۾ آمريڪا ڀرپور نموني عراق جي مدد ڪئي هئي. جيڪي به ڪيميائي هٿيار عراق ڏاڍي بيدرديءَ سان ايران جي عوام خلاف استعمال ڪيا هئا، سي عراق کي آمريڪا ڏنا هئا. اٺن ٽن سالن جي جنگ ۾ آمريڪا دل کولي عراق جي مدد ڪئي هئي. کيس هٿيار بارود، ٽينڪون، هوائي جهاز، پاڻيءَ جا جهاز ۽ جنگي حڪمت عمليءَ جي سکيا ڏني هئي. ٻين لفظن ۾، عراق هر لحاظ کان پاڻ کي آمريڪا جو اعتبار جوڳو پوئلڳ ثابت ڪيو هو.

آمريڪا جي طويل عرصي کان عربن جي تيل تي اڪ هئي، ۽ اڪ آهي. اتفاق سان سمورا عرب ملڪ آمريڪا جا حمايتي آهن. اهڙي صورت حال ۾ ڪنهن دوست ملڪ ۾ ڪاهي پوڻ ۽ سندس اقتصادي وسيلن تي قبضو ڪرڻ آمريڪا لاءِ ڏکيو ڪم ٿي پيو هو. سموري دنيا جو اوتار ٿيڻ جا

خواب ڏسڻ وارو آمريڪا ڪنهن دوست ملڪ تي حملو ڪري پنهنجي نام نهاد ساڪ کي ڌڪ ڪيڏن لاءِ تيار نه هو. عربن تي ڪاهي اچڻ لاءِ کيس ڪنهن سبب يا بهاني جي گهرج هئي. سبب پيدا ڪرڻ لاءِ عراق، ڊرامي جي پهرين ڪٽريءَ ۾ پنهنجو ڪردار پورو ڪرڻ لاءِ ڪويت تي قبضو ڪري ورتو. اهڙي نموني عراق نهايت سچائيءَ سان ٽون سالن تائين آمريڪي امداد قبول ڪرڻ جو حق ادا ڪيو. دنيا ۾ واءِ وبلا مچي ويئي. آمريڪا، اقوام متحده تي زور وڌو ۽ عراق کي ڪويت مان فوجون ڪڍڻ لاءِ چيو. ڊرامي جي سينياريو (منظر نامي) مطابق عراق انڪار ڪيو. آمريڪا، بنا وقت وڃائڻ جي عربستان ۾ فوجون ڪاهي آيو. بظاهر دوست ۽ نجات ڏياريندڙ جي حيثيت ۾. ورهين جي سندس سڌ پوري ٿي. فوجن سان گڏ جديد ترين هٿيار هوائي ۽ بحري جهاز ٽينڪون، توپون، ميزائيلون کڻي آيا. سندن جنگ جڙ عراق سان نه بلڪه روس سان هئي. پوءِ، ڏسندي ئي ڏسندي پاڻ سان اڻٽيهه يورپي ملڪ ملائي ورتائين. اتحادي فوجن جي طاقت ڏسي ائين لڳو. اتحادي جڙ روس کان ڏهوئي طاقت واري ڪنهن ملڪ خلاف جنگ جوڙڻ جا جتن ڪري آيا هئا.

سڄي دنيا منٿ ميڙ تي، ته بابلا ايڏي وڏي فوجي طاقت سان وڇڙڻ بدران ماڻڙي ڪري ڪويت خالي ڪر - اجايو ضد نه ڪر!

پر، ڊرامي جي منظر نامي مطابق عراق کي ڪويت مان پنهنجيون فوجون نه ڪڍڻيون هيون. ڊرامي جي منظر نامي مطابق وڏي پيماني تي تباهي مچائي، ۽ پوءِ ٺاهه ٺوهه، ۽ اقتصادي ۽ سياسي بحاليءَ جي بهاني آمريڪا لاءِ عربستان ۾ رهي پوڻ جو ميدان هموار ڪرڻو هو. تنهنڪري، عين منظر نامي مطابق جنگ لڳي، ۽ ختم ٿي ويئي. هينئر، سياسي ۽ اقتصادي بحاليءَ لاءِ آمريڪا کي عربستان ۾ رهڻو آهي. اهڙي طرح عربن جي تيل تي قبضو ڪرڻ واري خواب جي تعبير، پهرين مرحلي ۾ آمريڪا کي اهڙي نموني ملي آهي.

هينئر، آمريڪا جو عربستان مان نڪرڻ محال آهي - ناممڪن آهي.

ايندڙ هفتي، انشا الله، ان باري ۾، يعني نار واري جنگ جي ڊرامي بابت ٻئي منظر نامي تي ڳالهائبو. ڪٿي ائين ته ناهي، عربن جي اقتصادي وسيلن تي قبضو ڪرڻ کانسواءِ آمريڪا جا وچ مشرق ۾ پيا به ڪي مفاد آهن؟ ان باري ۾، ايندڙ هفتي خوب دل کولي ڪوڙ ڳالهائبو. ■

1991

سند ۾ سنڌ آهي

اسان جي سنڌ سونهاريءَ کي ڇڏي، باقي سڄي دنيا ۾ اڄڪلهه ڳالهائڻ لاءِ فقط هڪ موضوع آهي: آمريڪا ۽ عراق جي جنگ. سمورو جڳ ساھ مٺ ۾ ڪري ان جنگ بابت بحث ۾ مبتلا آهي. اسان وٽ، سنڌ ۾، اڄ به ڳالهائڻ لاءِ فقط هڪ موضوع آهي، ۽ مسئلو آهي، ڌاڙيل، ڌاڙيل، ۽ ڌاڙيل! اڇو ڌاڙيل، ڪارو ڌاڙيل، ماڇي ڌاڙيل، شيدي ڌاڙيل، تيلي ڌاڙيل، گرگو ڌاڙيل، جانوري ڌاڙيل، تانوري ڌاڙيل، چانڊيو ڌاڙيل، ڪپڙ ڌاڙيل، ٽڳڙ ڌاڙيل، ڌاڙيل، ڌاڙيل، ڌاڙيل!

آمريڪا ۽ عراق جي جنگ جا سموري دنيا ۾ سياسي، اقتصادي ۽ سماجي اثر ظاهر ٿي رهيا آهن. سنڌ کان سواءِ! سنڌ ڌاڙيلن جي قبضي ۾ آهي. اڄ به، سنڌي اخبارن ۾ جيتريون خبرون آمريڪا ۽ عراق جي جنگ بابت شايع ٿي رهيون آهن، ان کان وڌيڪ خبرون ڌاڙيلن جي باري ۾ اچي رهيون آهن.

ڪاري موريءَ وٽ اچي ڌاڙيل جا ڦهري ڪارناما!

اچي موريءَ وٽ ڪاري ڌاڙيل جا ڦهري ڪارناما!

ڳوٺ خان محمد نوناريءَ مان جان محمد جانوري اغوا!

ڳوٺ علي بخش ساند مان بخش علي ڪاند جو ڏاند چوري!

پيلن جي چوري!

ايسپرو جي گوري!

کيساني موري!

ريل ۾ ڌاڙيل!

ڪيل ۾ ڌاڙيل!

تيل ۾ ڌاڙيل!

جیل ۾ ڀڳوانداس!

ڪوٽ ۾ ڌاڙيل!

سوٽ ۾ ڌاڙيل!

ڪوٽ ۾ رامداس! يا، مولیٰ داس! جوزف داس!

مولائين جهڙي ڊاڪٽر انصاريءَ کي ڪٿي ويا. چَوَن، پنجويهه لک پري ڏيو ورنه اجهو ٿا ڊاڪٽر

ڪي ماريون! ائين لڳو. ڊاڪٽر عبدالقادر انصاريءَ جو پيءُ نه ڪنيو هئائون، جڏهن سيٺ عبدالقادر ڊاٽمنڊ والا جو پيءُ ڪنيو هئائون! عقل فيل! مت ۾ پڙي، ٻرو ۽ پڙي! پرائمري ماسترن ڪي ڪڻڻ شروع ڪيو اٿائون! ٽيلر ماسترن ڪي ڪڻڻ، ته پنگ ۾ سبڻ جي مشين، ڏاڳي، بڪرم، بٽن، ۽ گراهڪن جي سبيل ۽ اڻ سبيل ڪپڙن جو آسرو ٿيڻ. پرائمري ماسترن وٽان پنگ ۾ ڇا ملندن! غربت، مفلسي، قاتل پراڻا ڪپڙا، ٻارن جي دائمي ڪنگهه، بخار ۽ هڪ ويلو ماني، سا به سُڪا لولا ساڳ سان! خبر پئي ته فرنٽيئر ڪانسٽيبلريءَ وارن ڌاڙيلن جو ۽ ڌاڙيلن فرنٽيئر ڪانسٽيبلريءَ وارن جو عقل چرخ ڪري ڇڏيو آهي. وچ ۾ ڪاڇ ٿي رهيا آهن ڳوٺاڻا. ننڍڙا گهوڙا، غيٻاڻا هسوارا! نه فرنٽيئر ڪانسٽيبلريءَ ڪي خبر، نه جانوري، ۽ نه تانوري ڌاڙيلن ڪي خبر، ۽ نه ننڍڙن گهوڙن، عرف ڳوٺاڻن ڪي خبر ته آمريڪا ۽ عراق جي جنگ هلي رهي آهي. تنهي ڪي سِر سان لڳل آهي! امن مشن تي روانو ڪجين، تڏهن وڃي ڪا خبر پوندي، ته دنيا ۾ ڇا پيو وهي واپري!

ڌاڙيل ته ٿيا عقل جا انڌا، ۽ مت جا موڙها! پاڻيڌارن جا پڻ ڀڙ ڀڙ لاءِ پاڻ ڪي جهرن جهنگن ۾ مرن جهڙي زندگي گذارڻ تي راضي ڪري ڇڏيو اٿائون. زندگيءَ جي هڪ هڪ ساعت چرڪندي ۽ ڪنبندي، پڇندي ۽ لڪندي گذارڻ جا عادي! هڪ پنگ جي اٽڪل ڏهه لک رقم مان ڪين ڪيتري رقم ڪيسي ۾ پوندي! ڌاڙيلن ڪي ڏوڙ جيتري رقم حصي ۾ ايندي آهي، سا به جهنگ ۾ جڪ ماريندي سندن ڪهڙي ڪم ايندي! مت جي موڙهن ڌاڙيلن اهڙي زندگي قبول ڪئي آهي، سو سندن نصيب. گهٽ ۾ گهٽ سنڌ سونهاريءَ جا پوتار اهڙي وقت ۾، جڏهن دنيا اقتصادي، معاشي، سياسي ۽ سماجي ڦير گهير جي تاريخي محور تي پهچي چڪي آهي، پنهنجن پاليل ڌاڙيلن ڪي ڪجهه وقت لغام ڏين، پنهنجي قبضي ۾ رکن، ته جيئن سنڌ انهن تاريخي تبديلين جو تنقيدي جائزو وٺي سگهي.

يار ٿيڻ، يار چانڊيا، يار شيدائي ڪجهه ته خيال ڪريو! مولائي علي جي ملڪ تي بمن جو وسڪارو ٿي رهيو آهي، امان حسين ۽ سندس ٻاهر شهيدن جي ملڪ تي بمباري ٿي رهي آهي، پيران پير دستگير سيد عبدالقادر جيلاني، حضرت جنيد بغداد، ۽ حسين ابن منصور الحلاج جي ملڪ تي ميزائن، بمن، ٽينڪن، هوائي ۽ بحري جهازن جا لاڳيتا حملا ٿي رهيا آهن. يار توهين سنڌ جي ماڻهن ڪي سوچڻ ڏيو. ڪين تاريخ جو جائزو وٺڻ ڏيو. موجوده حالتن ۾ پنهنجي پوتارن جا پڻ نه ڀريو. تاريخ جي شهادت آڏو نه اچو.

پنهنجي قوم خلاف تاريخي ڏوهه ۾ شامل نه ٿيو. ■

ڌاڙيل لائق چانڊيا، ٿينڪ يو

منهنجو اڄوڪو ڪالم توهان لاءِ نه آهي. منهنجو اڄوڪو ڪالم فقط هڪ شخص لاءِ آهي۔ لائق چانڊيي ڌاڙيل لاءِ آهي، جنهن منهنجو مان مٿاهون ڪري ٿن چيني انجنيئرڻ کي آزاد ڪيو آهي. منهنجو اڄوڪو ڪالم ڊاڪٽر لائق زرداريءَ لاءِ نه آهي، جنهن حيرت انگيز ڪتاب ”تحريرڪ پاڪستان ۾ سنڌ جو حصو“ لکيو آهي. ڪتاب جيئن ته سندس پي ايڇ ڊي جي ڪوجنا جو ثمر آهي، تنهنڪري افسانوي نه آهي. هڪ هڪ صفحي جي هڪ هڪ ست لاءِ هن حوالا ڏنا آهن. لائق زرداري جو ڪتاب سنڌ جي سياست سان دلچسپي رکڻ وارن لاءِ سونهون آهي. منهنجو اڄوڪو ڪالم لائق چانڊيي لاءِ آهي.

منهنجو اڄوڪو ڪالم منير چانڊيي لاءِ به نه آهي. سنڌ جي ڌڙيل ۽ چيٽاڙيل پورهيتن ۽ هارين لاءِ پاڻ پتوڙڻ وارو نوجوان۔ جنهن کي موت ۾ برف جهڙي خاموشيءَ پوڙهو ڪري وڌو آهي. اڄ ڪلهه الاءِ ڪٿي آهي! مون کي خبر ڪونهي ته استحصال قوتن خلاف طاقت آزمائيءَ ۾ ڇا وڃايائين، ۽ ڇا حاصل ڪيائين. آخري دفعي ٻڌو هيم ته گوڻيٽي انسٽيٽيوٽ ۾ بريخت جا ڪجهه ڊراما ڪرايا هئائين. پر، منهنجو اڄوڪو ڪالم منير چانڊيي لاءِ به نه آهي. منهنجو اڄوڪو ڪالم ڌاڙيل لائق چانڊيي لاءِ آهي۔ فقط هڪ شخص لاءِ آهي.

پيارا لائق چانڊيا، مان تنهنجو شڪر گذار آهيان جو تو منهنجو مان مٿاهون ڪيو ۽ منهنجي چوڻ تي تو چيني انجنيئرڻ کي آزاد ڪري ڇڏيو. اڄ ڪلهه چاڀا مارن جو دور ۽ زور آهي. تنهنڪري ان ڪارنامي لاءِ ڪريڊٽ ٻيا ڪٿي ويا۔ پريس ڪانفرنسون ڪري هڪٻئي جا ٿورا مڃيائون، پر منهنجو ذڪر نه ڪيائون.

مون کي ڪا خبر ڪونهي ته تون ڪهڙي وڏيري پاتاريڊار جو پاليل آهين. ڪهڙي وڏيري جي مڇ جو وار آهين. ڪهڙي پاتاريڊار جو جوراب آهين! مون کي ڪا خبر ڪونهي، ۽ هڪ هڪ ڌاڙيل ڪنهن نه ڪنهن وڏيري پاتاريڊار جو پاليل آهي. ڌاڙيل جي پنهنجي ڪا به حيثيت ۽ هستي نه ٿيندي آهي. پاتاريڊار پنهنجي ڌاڙيلن لاءِ ڇپر ۽ چانو ٿيندو آهي۔ بلڪ ٿيندا آهن. پوليس ۽ قانون نافذ ڪرڻ وارن ادارن کان مڪمل تحفظ، بچاءُ ۽ پناهه!

ابا لائق چانڊيا، وڌو ڀڄڻ کان پوءِ به پريشان آهي ته تون ۽ توجھڙا ٻيا ڌاڙيل ويهه ويهه،

تيهه ٽيهه ۽ چاليهه چاليهه لک رپيا پنگ ۾ ورتل، بلائن سان پريل پيلن ۾ ڪيئن ۽ ڇا تي خرچ ڪندا آهيو! پر، منگل ويچارو به هفتي ۾ هڪ دفعو ايندو آهي! وتائي فقير جو روح ڏاڍو بيچين آهي. هو حيران آهي ته پنگ ۽ ڌاڙن جا ڪروڙين رپيا توهين ڌاڙيل ڪيئن خرچ ڪندا آهيو!

وتائي فقير جي هورا ڪورا ڏسي مان سوچ ۾ پئجي ويو آهيان ته وٽايو سچ پچ سنڌي هو، سنڌ جو اصلي رهاڪو هو، يا هجرت ڪري آيو هو! يا، اسلام آباد جو صحافي هو! اسلام آباد جا صحافي سرڪاري خرچ تي سنڌ جو دورو ڪندا آهن. گڙنگ وڏيرن جي ايئرڪنڊيشن اوطاقن ۾ طعام ۽ قيام ڪندا آهن، ۽ موٽي اچڻ کانپوءِ پنهنجن ڪالمن ۾ لکندا آهن ته سنڌ ۾ ڌاڙيلن باهه ٻاري ڏني آهي. جان ۽ مال امان ۾ نه آهي. عزت ۽ آبرو محفوظ نه آهي. باقي وڏيرا ڏاڍا مهمان نواز آهن. خاطر تواضع ۾ پنهنجو مٿ ڀاڙ ۾ آڻين، ۽ سنڌ کي ڌاڙيلن هٿان مڪمل تباهيءَ کان بچائي وينا آهن! جڏهن به ڪنهن ڌاڙي ۽ اغوا جو سرڪاري سطح تي نوٽيس ورتو ويندو آهي، تڏهن ويچارا وڏيرا، سڄي پاڪستاني ۽ محب وطن وانگر سرڪار طرفان ڌاڙيلن سان مذاڪرات ڪندا آهن ۽ آخر ۾ غير ملڪي يرغمالين کي ڇڏائڻ ۾ ڪامياب ٿيندا آهن، ۽ تمغه خدمت حاصل ڪندا آهن! باقي سڄي مستي سنڌي قوم پرستن جي آهي. جيئي سنڌ وارن جي آهي!

پيارا لائق، اسلام آباد جي صحافين جي سنڌ بابت سچ ۽ حق تي مبني تاثر کان متاثر ٿي مون توکي خط لکيو هو ته ابا لائق، چيني انجنيئر مائوزيٽنگ ۽ چواين لائي جي ملڪ جا اسان وٽ مهمان آهن، کين ڇڏي ڏيو. تنهنجا لک لائق، لائق چانڊيا، جو تو منهنجي خط کي مان ڏٺو ۽ چيني انجنيئر کي ڇڏي ڏنو. باقي رهي پنگ جي ڳالهه! سوافواهر پيو هلي ته پنگ ۾ لکين ڪروڙين رپيا سودي بازيءَ ۾ هليا آهن. منهنجي ڳالهه تي يقين ڪجانءِ لائق، پنگ جي رقم مان حرام آهي جو مون هڪ پيسو به ڦهاريو هجي! پنگ جا لکين ڪروڙين رپيا الاءِ ڪيڏانهن ويا! مون تي شڪ تڏهن ڪجان جڏهن مون کي ڪارن شيشن واري پجيرو نسان پيٽرول ۽ ان قسم جي ڪنهن آفت گاڏي ۾ پٺينءَ سٽ تي سفر ڪندي ڏسين. مون تي شڪ تڏهن ڪجانءِ جڏهن پرل ڪانٽينيٽل، آواري ۽ شيرتن ۾ منهنجي لاءِ پنج ڪمرا ٻڌين، يا ڏسين. باقي، خدا کي حاضر ناظر ڄاڻي مان توکي يقين ٿو ڏياريان پيارا لائق، ته پنگ جي پيسن ۾ مون گهوبو نه هئڻ آهي.

مان وري به تنهنجو ٿورا ٿورا آهيان، جو تو ڪنهن وڏيري، پاٿاريڊار، پوليس آفيسرن، ڪامورن ۽ آڌاڪري سياستدانن جي زور ٻار بدران منهنجي چَوَڙ تي چيني انجنيئر کي آزاد ڪيو. ■

ڪنسور شيم

هيءُ جملو مون اسلام آباد جي مشهور گرینگو گيسٽ هائوس ۾ هم خيال همراهن جي گفتگو دوران ٻڌو. مان گيسٽ هائوس ۾ ڇا ڪري رهيو هوس، اوهين ان ڳالهه کي ڇڏي ڏيو. ضد نه ڪريو. ڏاها ٿيو. اوهان جي لاءِ فقط ايتري ڄاڻ ڪافي آهي ته اسلام آباد ۾ منهنجو گهڻو وقت گيسٽ هائوسن ۾ گذرندو آهي، خاص ڪري گرینگو گيسٽ هائوس ۾. گيسٽ هائوس ۾ هم خيال همراهن جي گفتگو دوران گنهگار ڪنن سان ٻڌل جملو اوهين به ٻڌو ۽ رب جا لک شڪرانا بجا آڻيو. “ خراب ٿيل جمهوريت کي نئون رنگ، نئون روپ ۽ نئين شڪل ڏيڻ لاءِ موجوده حڪمران جيڪي ڪجهه ڪري رهيا آهن، سو سڀ ساراهه جوڳو آهي.

ڪنسور شيم انگريزيءَ جو لفظ آهي. ڪنسور شيم جون ڊڪشنريءَ ۾ انيڪ معنائون آيل آهن. پر، ڪنسور شيم جي سولي سنڌيءَ معنيٰ ڪنهن به ڊڪشنريءَ ۾ ڏنل نه آهي. ڪنسور شيم جي معنيٰ آهي، ملي پڳت. هڪ ننڍڙي وضاحت ضروري سمجهان ٿو. ڪنسور شيم ۾ ڪو به ميمبر پڳتي نه وجهندو آهي، ۽ نه ئي پڳتي ڳائيندو آهي. ڪنسور شيم جو ڪو به ميمبر پڳت نه آهي. ڪنسور شيم جا ميمبر پاڪستان جا ڄاتل سڃاتل سردار، خان ملڪ، چوڌري، هيروئن ۽ هٿيارن جا واپاري، سمگلر، ۽ شادا آهن. انهن ۾ اسان وارا همراھ به شامل آهن، منهنجو مطلب اسان جا پوتار.

نيڪ صورت ۽ نيڪ سيرت جنرل ضيا الحق مرحوم و مغفور جي دور ۾ هم خيال همراهن جي ملي پڳت ڪنسور شيم جي شڪل اختيار ڪئي. ورنه، هو چٽو چٽ، ننڍن ننڍن ٽولن ۾ ورهايل هوندا هئا. وقفي وقفي کانپوءِ هو پنهنجو اجلاس اسلام آباد ۾ ڪندا آهن، ۽ حاڪمن کي پنهنجي نيڪ خيالن ۽ نيڪ ارادن کان آگاهه ڪندا آهن، ۽ کين پنهنجي مڪمل تعاون جو يقين ڏياريندا آهن.

گرینگو گيسٽ هائوس اسلام آباد ۾ مون فقط هڪ جملو نه ٻڌو هو. تهڪڙن ۾ ملي پڳت جي ميمبرن جو هڪ ٻيو جملو به ٻڌو هو. اهو جملو به پنهنجي جاءِ تي وڏي تاريخي، ۽ تاريخ ساز جملو هو. مون ملي پڳت جي ميمبر جو جملو ڏاڍي غور سان ٻڌو هو. اوهين غور سان پڙهجو. “ موجوده حڪمرانن جي بنيادي جمهوريت کان چاليهه سال اڳ فيلڊ مارشل ايوب خان سڀ کان بنيادي جمهوريت جو تجربو ڪري ڏنو هو جنهن ۾ اسان جي نامور آبن، ڏاڏن، چاچن ۽ مامن پريور نموني حصو ورتو هو ۽ بنيادي سطح تي ملڪ جي خدمت ڪئي هئي.

ان کان پوءِ، هڪ ميمبر جو ڳالهائيل، ۽ منهنجو پنهنجن گنهگار ڪنن سان ٻڌل جملو گهٽ

تاريخ ساز نه هو. اهو جملو ٻڌڻ کان پوءِ ڪنسور شيم جا ميمبر وڏا وڏا تهڪ ڏيئي ڪلي پيا هئا. ڪلي ڪيرا ٿي ويا هئا. اوهين جملو ٻڌو ۽ هيٺين سان هنڊايو. پر سبق نه پرائجو. جن کي سڀ پرائڻ گهرجي، انهن سبق پرائڻ کان نابري واري چڙهي آهي، ته پوءِ اسين چو سبق پرايون! اوهين فقط جملو ٻڌو. بلڪ پڙهو ۽ سبق تي ڌيان نه ڌريو. اسان تاريخ مان سبق پرائڻ جو ٺيڪو نه ڪيو آهي. جملو ڳالهائيندڙ ميمبر جو آواز ڳورو گهگهو ۽ قاتل دهل جهڙو هو. هن چيو: ”فيلڊ مارشل ايوب خان جي بنيادي جمهوريت ۾ جوش ۽ جذبي سان خدمت ڪندي ڪندي اسان جي ابن، ڏاڏن، چاچن ۽ مامن ملڪ جا بنياد لوڙي ڇڏيا، ۽ ڪجهه عرصي کان پوءِ ملڪ جو ڏينگو ڏيري ٿي پيو.“

تهڪڙا مڇي ويا. ان کان پوءِ ڪوڪرن ۾ جُملًا اُٿلي پيا. جملًا هڪٻئي سان وڇڙي پيا. سمجهه ۾ نه پئي آيو ته ڪنسور شيم جي ڪهڙي ميمبر ڪهڙي ڳالهه پئي ڪئي. مسين مسين، هڪ جملو سمورن جملن تي حاوي ٿي پيو ۽ صاف ٻڌڻ ۾ آيو. ساز ۽ آوازن جي دنيا ۾ پل ڪوان جملي جو قدر نه ڪري، پر مون ڪيو. چو جو اهو جملو به تاريخ ساز هو. مان جملولڪان ٿو اوهين پڙهجو: ”جمهوريت بنيادي هجي، يا بي بنيادي اسان جا ابا، ڏاڏا، چاچا، ماما ۽ اسين هر قسم جي جمهوريت جا پرجهلا آهيون.“

اُن کان هڪدم پوءِ هڪ ٻيو جملو ٻڌڻ ۾ آيو. اهو جملو به تاريخ جو تسلسل هو. ڏاڍو وڻيو. اوهين به ٻڌو. بلڪ پڙهو ۽ ڪڙهو. ڪنسور شيم جي ان ميمبر جو آواز ٻڪر جي پيڪار جهڙو هو. چيائين: ”جمهوريت لولي هجي يا لنگڙي، چڀي هجي يا تنڊي، اسان جي وجود کان سواءِ هلي ٿي نه سگهندي آهي.“

ڪنسور شيم جي ٻڪر جهڙي ميمبر جي ڳالهه مون کي دل سان لڳي. 1947 کان وٺي 12 آڪٽوبر 1999 تائين جمهوريت جي هر رنگ ۽ روپ، شڪل ۽ شبيهه ۾ ڪنسور شيم جا ميمبر سردار ملڪ، نواب (نصر الله کان سواءِ) خان، چوڌري ۽ اسان جا پوتار چونڊجي ايندا آهن ۽ ملڪ هلائيندا آهن. کين لهر، نه لوڏو. وَٽُ ڪنجڪ ڪريم جي، جڳ جو والي جو. دور ڪٿي لياقت عليءَ جو هجي يا ايوب خان، يحيٰ، ذوالفقار علي ڀٽو، بينظير، نواز شريف جو فقط ڪنسور شيم جا ميمبر چونڊن ۾ بيهندا آهن، ڪٽندا آهن. سندن برادري ۽ قبائلي ووت واري بينڪ ڪو به توڙي نه سگهيو آهي. هڪ ايم اين اي ڏاڍي يقين سان چيو هو ”اسان جو ووتر، اسان کان سواءِ ڪنهن کي ووت نه ڏيندو. پوءِ ڪٿي آسمان مان ڪو فرشتو اسان سان مقابلي لاءِ چو نه لهي اچي. ضمانت ضبط ٿي ويندس.“

ڪنسور شيم جي ميمبر جو آواز ٻڌم. زوردار نموني چيائين، ”موجوده حڪومت سان اسان جا

ڪي به اختلاف نه آهن. اسين فقط اهڙي حڪومت جي مخالفت ڪنداسين جيڪا اسان جي ووٽ بينڪ توڙڻ جي ڪوشش ڪندي، يا اسان جي ووٽرن ۾ سياسي آگاهي پيدا ڪرڻ جي ڪوشش ڪندي.”

ڪنسورشيم جي ميمبرن تائين سان گرينگو گيسٽ هائوس لوڏي ڇڏيو. ان کان پوءِ حڪومت جي ڪارڪردگي تي اطمینان جو اظهار ڪندي ڪنسورشيم جي ميمبرن يڪراءِ هڪ قرارداد منظور ڪئي. قرارداد ۾ هڪ هنڌ لکيائون، ”اڳ اسان کي پنهنجي پنهنجي علائقي ۾ پنهنجي پسند جو ايس ايڇ او ايس پي، ڊپٽي ڪمشنر وغيره مقرر ڪرائڻ لاءِ ڀڄ ڊڪ ڪرڻي پوندي هئي. ايندڙ جمهوريت جي نئين نظام ۾ ايس ايڇ، ايس پي، ۽ ڊپٽي ڪمشنر جي تقرر اسان جي هٿ ۾ ڏيئي موجوده حڪومت اسان جو ڪم سولو ڪري ڇڏيو آهي. اسين حڪومت جا شڪرگذار آهيون.“

اوهان کي اهو نه ٻڌائيندس گرينگو گيسٽ هائوس ۾ مان ڇا ڪري رهيو هوس. ■

هاڪمن لاءِ لوڪ ڪهاڻي

پاڪستان ۾ لوڪ ڪهاڻين جي ڪوٽ ڪونهي. سنڌيءَ ۾ ڄام لوڪ ڪهاڻيون آهن. پنجابيءَ ۾ بيشمار لوڪ ڪهاڻيون آهن. پشتو ۽ بلوچيءَ ۾ ڪوڙ لوڪ ڪهاڻيون آهن. ڪا ڪوٽ ڪونهي. گدام پريا پيا آهن. ڪوٽ آهي ته فقط ڪنڊ جي ڪوٽ آهي. ملڪ جو خزانو دولت سان ٽمٽار آهي. ٿوري چلڪي سان اسٽيٽ بينڪ جي درن، درين ۽ روشنڊانن مان هيرا جواهر ٻاهر ڪرندي ڏٺا ويا آهن. اهو نسورو ڪوڙ آهي ته ملڪ جو خزانو خالي ٿي ويو آهي، ۽ حڪومت جو گذر بسر پنهنجن پراڻن جي زڪوات، امداد ۽ قرضن تي ٿي رهيو آهي. سراسر غلط پروپيگنڊا آهي. يقين نه آچيو ته اسلام آباد اچو. پنهنجين اکين سان روڊن تي ڊوڙندڙ مرسڊين، پڇيرو، لينڊ ڪروزر، هونڊا، ۽ ڪرولائون ڏسو. تازو خريد ڪيون ويون آهن. سال ڏيڍ اڳ وارين قيمتي گاڏين ۾ ڪرپشن جا جراثيم هئا. تنهنڪري انهن گاڏين کي سالم حالت ۾ جيت مارڻ واري محڪمي حوالي ڪيو ويو آهي.

منهنجي چوڻ جو مطلب آهي ته ملڪ ۾ ڪنهن به قسم جي ڪا ڪوٽ نه آهي. سڀ ڪجهه ڄام آهي. تنهن ڪري اڄ تائين ”پهيا“ ڄام ٿي نه سگهيو آهي. نصرالله جي حقي مان دونهن نڪرڻ بند ٿي ويو آهي. ملڪ ۾ ڪنهن قسم جي ڪوٽ نه آهي. ڪوٽ آهي ته فقط ڪنڊ جي آهي. ماڻهو ماني کائڻ بنا، ۽ ٻڪن ۾ پاهه ٿي قيامت تائين زندهه رهي سگهندو آهي. پر، ماڻهو ويچارو ڪنڊ کان سواءِ زندهه رهي نه سگهندو آهي. سڄي ڄمار زهر جا ڍڪ ڀرڻ کان پوءِ ماڻهوءَ جي زندگي ايتري قدر ته ڪوڙيءَ ٿي پيئي آهي جو ڪنڊ انسان جو بنيادي حق ٿي پيئي آهي. اقوام متحده ڪنڊ کي انساني حقن جي چارٽر ۾ شامل ڪري ڇڏيو آهي. پاڪستان جيئن ته انساني حقن واري چارٽر تي صحيح ڪئي آهي، تنهن ڪري هر حڪومت ملڪ ۾ گهٽ ۾ گهٽ ڪنڊ جي ڪوٽ ٿيڻ نه ڏني آهي.

لوڪ ڪهاڻين جي ته بنهه ڪوٽ نه آهي. سموريون لوڪ ڪهاڻيون ڏاڍيون سبق آموز، ۽ نصيحتن سان ڀرپور هونديون آهن، خاص ڪري عام ماڻهوءَ لاءِ. خاص ماڻهو لوڪ ڪهاڻين کي لفت نه ڪرائيندا آهن. هو لوڪ ڪهاڻين مان ڪوبه سبق نه پرائيندا آهن. ڪلوننگ ذريعي سونا آنا لاهيندڙ ڪڪڙ ٺاهي وٺڻ جو فارمولو هٿ ڪري وٺندا آهن. وٺ ڀڪڙ دوران هو سونا آنا لاهيندڙ ڪڪڙ کي گهي کائي ڇڏيندا آهن. ڪي خاص ماڻهو سونا آنا لاهيندڙ ڪڪڙ کي پرن ۽ ڪنڀن سميت اُڳري ڇڏيندا آهن. ملڪ ۾ مائار کان پوءِ وري ٻيهر سونا آنا لاهيندڙ ڪڪڙ ٺاهي وٺندا آهن. فارمولو هنن وٽ آهي.

اسان سنڌين جي هڪ لوڪ ڪهاڻي حاڪمن لاءِ ڏاڍي سبق آموز ۽ نصيحت ڀري آهي. افسوس جو سڄي سموري تاريخ ۾ پاڪستان جي ڪنهن به حڪمران اسان جي جڳ مشهور لوڪ ڪهاڻيءَ مان سبق نه سکيو آهي. ڪهاڻيءَ جو نالو آهي، عمر مارئي. مون کي خبر ڪونهي ته عمر مارئي لوڪ ڪهاڻي آهي، يا تاريخي ڪهاڻي آهي. مون کي فقط ايتري خبر آهي ته عمر مارئي ڪهاڻيءَ ۾ حاڪمن لاءِ وڏي نصيحت آهي.

ان کان اڳ جو مان عمر مارئي ڪهاڻيءَ ۾ حاڪمن لاءِ نصيحت جي راز ۽ رمزن تان پڙدو ڪٿان، هڪ ڳالهه جي وضاحت ضروري سمجهان ٿو. حڪمرانن مان منهنجي مراد آهي پاڪستان جا سمورا حاڪم، سواءِ موجوده حڪمرانن جي. مان چاليهه سالن کان لکي رهيو آهيان. چاليهه سالن ۾ مون اڳئين ۽ پوئين در مان داخل ٿي ملڪ تي راڄ ڪرڻ وارا انيڪ حڪمران ڏٺا آهن. مون هر حڪمران جي دور ۾ دل کولي آزاديءَ سان لکڻ جو ڳر هٿ ڪري ورتو آهي. مان وقت جي حاڪم سان ڪوئس نه ڪندو آهيان. سندس ساراهه جا ڍڪ پريندو آهيان. هر حاڪم جي دور ۾ مان گذريل حاڪم جي پڳ ۾ هٿ وجهندو آهيان. وقت جا حاڪم منهنجي ان ڳالهه تان خوش ٿيندا آهن، ۽ مون کي عزت ڀري نگاهه سان ڏسندا آهن، ڇو جو وقت جو حاڪم اقتدار تان لٿل حاڪم کي بد ديانت لويي ۽ ٽڳ سمجهندو آهي.

عطار رحمن نالي اڄ ڪلهه هڪ وزير آهي. الاءِ ڇا جو وزير آهي. مان سمجهان ٿو ڪمپيوٽرن جو وزير آهي. جتي هوندو آهي اُتي ڪمپيوٽرن جي ڳالهه ڪندو آهي. عطار رحمان جي اچڻ کان اڳ اسان کي ڪمپيوٽرن جي خبر نه هوندي هئي. اسين آڻ آريا هئاسين، ۽ غارن ۾ رهندا هئاسين. هينئر اسان کي ڪمپيوٽرن جي خبر پئجي ويئي آهي. الله ٿو ڄاڻي عطار رحمن نه اچي ها. ڪو ٻوٽو ٻاري نه سگهون ها.

هڪڙي ڏينهن ڪجهه ڏکيا بکيا ٻار آيا. چيائون، ”ڏاڏا، اسين بکيا آهيون.“

چيو مان ”ڪمپيوٽر کائو.“

چيائون، ”اسين اُگهاڙا آهيون.“

چيم، ”ڪمپيوٽر پايو.“

چيائون، ”اسان کي رهڻ لاءِ گهر ڪونهي.“

چيم، ”ڪمپيوٽر ۾ رهو.“

چيائون، ”اسين يتيم آهيون، ڏاڏا.“

کين دلداري ڏيندي چيم، ”پرواه چو ٿا ڪريو، ٻالڪو. اوهين جديد دور جا يتيم آهيو. ڪمپيوٽر اوهان جي ماءُ آهي. ڪمپيوٽر اوهان جو پيءُ آهي.“

موجوده حڪمرانن ۽ شروعاتي حڪمرانن جي دور کي ڇڏي مون اخبارن مان حاڪمن جي هڪٻئي لاءِ بيان هٿ ڪري ڪمپيوٽرن جي مٿي ۾ وجهي ڇڏيا. پوءِ ڪمپيوٽر کي ڪمانڊ ڏنم ته يار حاڪمن جا هڪٻئي لاءِ بيان پڙهه، ۽ ٻڌاءِ ته پاڪستان تي ڪنهن حڪومت ڪئي آهي؟

ڪمپيوٽر ٺهه ٻه جواب ڏنو، لکت ۾، مانيٽر جي اسڪرين تي، ته موجوده دور کي ۽ شروع واري دور کي ڇڏي سراسر - پنجاهه سال ٺڳن ۽ ڍڳن پاڪستان تي حڪومت ڪئي آهي.

هاڻي اچون ٿا نصيحت ڀريل لوڪ ڪهاڻيءَ تي جنهن ۾ حاڪمن لاءِ حڪمت آهي. لوڪ ڪهاڻيءَ ۾ اوهان لاءِ ڪا به نصيحت ناهي، پر تنهن هوندي به غور سان پڙهجو. خير جو ڪم آهي.

عمر وقت جو حاڪم هو. مارئيءَ کي اغوا ڪري عمر ڪوٽ ڪٽي ويو. مارئيءَ جي مائٽن ۾ دم خم هجي ها ته عمر تي اغوا جو ڪيس داخل ڪن ها. پر، هنن ائين نه ڪيو. هنن پنهنجو مقدمو الله سائينءَ جي حوالي ڪري ڇڏيو. تنهنڪري، ڪارٽ داخل نه ڪيائون.

ڀاڻ کي وٽائڻ، ۽ مارئيءَ جي دل جيتڻ لاءِ عمر وسان ڪين گهٽايو. جڏهن ڌمڪائڻ ۽ ڊيڄارڻ سان ڪم نه هليس، ته مارئيءَ کي ڪرتب ڏيکاريا. کيس ڏيڏر ٿي ڏيکاريا. ڪڪڙ وانگر ٻانگ ڏيئي ڏيکاريا. پيرن بدران مٿي تي بيهي رهيو. آسمان تان چنڊ پتي اچڻ جا واعدو ڪيائين. مارئيءَ کي ڪيسي مان ڪبوتر ڪڍي ڏيکاريا، پر ڪجهه نه وريو. عمر جاکوڙ جي باوجود نه مارئيءَ جي دل جيتي سگهيو. ۽ نه پاپولر ٿي سگهيو.

نصيحت: ڊپڙ ڏونس، ۽ ڌڙڪي دلاسي سان ڪنهن جي دل کٽي نه سگهبي آهي. اٽڪلن ۽ حرفتن سان ٻئي جو من موهي نه سگهيو آهي. ■

نڌڪا گهوڙا، غيباڻا هسوار

صاحبن جو سنڌ آيو. چرڪ پري نند مان اُٿيس. سڀ کان اڳ پاڻ کي گهرڙي پوندو ڏنم. مون کي ياد ڪونهي ته اها مون کي عادت ڪڏهن، ۽ ڪٿان پيئي. مون کي فقط ايترو ياد آهي ته ورهين کان نند مان اٿڻ کان پوءِ پاڻ کي پوندو ڏيندو آهيان. عادت مطابق پاڻ کي پوندو ڏنم. منهن تي پاڻيءَ جا چنڊا هنيم. وات ۾ نم جو ڏندڻ وڌم ۽ اگهاڙي پيرين ڊوڙندو وڃي صاحبن جو سلامي ٿيس. آقا مون کي ڏسي خوش ٿيا. چروت جو ڪشش هڻي، نڪ جي ناسن مان دونهون ڪڍي سرها ٿيا. مون کي ويهڻ لاءِ چيائون. مان سندن سامهون وڏي ميز جي پٽي طرف ادب سان ويهي رهيس. پاڻ کارڪون کائي ويٺا هئا. مون کي کائڻ لاءِ کارڪن جون ڪڪڙيون ڏنائون. پڇيائون، ”سيهڙ سنڌي، ڪر خبر، ڪهڙو حال اٿئي؟“

هت ادب جا ٻڌي چيم، ”الله سائينءَ جي فضل ۽ ڪرم ۽ اوهان جي نظر ڪرم سان خوش چاڪ چڱو پلو، ۽ نوبنو آهيان، ۽ اوهان جي حق ۾ دعاگو آهيان. موليٰ شل اوهان کي وڏي ڄمار ۽ ڊگهي رسي ڏيئي جيئن اوهين پاڪستان ۽ پاڪستان جي مظلوم بلڪه غريب عوام جي وڌ کان وڌ خدمت ڪري سگهو.“

چيائون، ”آمين.“

مون به پڻڪن ۾ چيو، ”آمين.“ ۽ منهن تي هت ڦيرائيندي ٻنهي هٿن سان پاڻ کي پوندو ڏنو.

چيائون، ”سنڌ جو احوال ڏي.“

کين سنڌ جو مفصل حال احوال ڏيندي چيم، ”سنڌ ۾ خير لڳو پيو آهي. ويجهڙائيءَ ۾ ٻن ٽن دورن دوران شينهن ۽ پڪريءَ کي هڪ گهاٽ تان پاڻي پيئندي ڏٺو آهي.“

چروت جا ڪش هڻي گڏ گڏ ٿيا.

چيم، ”سرڪار، اوهان کي اهو ٻڌي خوشي ٿيندي ته سنڌ جي غريب عوام الغوزي تي راڳ درباري ٻڌائڻ شروع ڪيو آهي.“

پڇيائون، ”غريب عوام جا ٻيا ڪهڙا حال آهن؟“

چيم، ”ڏاڍا مزي ۾ آهن. ڪير پڙتا، ماوا ۽ ملايون کائي رهيا آهن، ۽ جان بنائي رهيا آهن.“

پڇيائون، ”غريب عوام جي سياسي شعور جو ڪهڙو حال آهي؟“

وراڻيم، ”غريب عوام جو سياسي شعور اوج تي آهي.“

ساڃي هٿ سان ميز وڄائي خوشي جو اظهار ڪيائون. پوءِ چيائون، ”ان جو مطلب آهي ته ريڊيو ۽ ٽيليويزن تان تربيتي پروگرامن ڪم ڪري ڏيکاريو آهي!“

هڪدم چيم، ”سرڪار تربيتي پروگرامن غريب عوام جي سياسي سڌ ٻڌ، ۽ سوچ سمجهه ۾ انقلاب آڻي ڇڏيو آهي.“

اها ڳالهه مون حاڪمن کي خوش ڪرڻ لاءِ نه چئي هئي. ويجهڙائيءَ ۾ مون سنڌ جو دورو ڪندي مون غريب عوام جي سياسي شعور ۾ وڏي تبديلي ڏني هئي. تاريخ جي ڪنهن به دور ۾ مون غريب عوام جي سوچ ۾ مون ايڏي مثبت تبديلي نه ڏني هئي، ويندي جو ذوالفقار علي ڀٽي جي دور ۾ به نه ڏني هئي جنهن غريب عوام جو محاورو ايجاد ڪيو هو. ذوالفقار علي ڀٽي جي دور ۾ به غريب عوام ووٽ ڏيئي چوڌرين، وڏيرين، ملڪن، جاگيردارن ۽ سرمائيدارن کي اقتدار جي ايوان، اسيمبلي تائين پهچائي ڇڏيو هو. جيڪي ايڪٽر پيڪٽر مبشر رحيم، ۽ معراج جهڙا مولائي چونڊجي اسيمبلي ۾ الله جي نيڪ بندن سان گڏجي وڃي ويٺا هئا، تن جو حشر ڏاڍو خراب ٿيو هو.

پر، مون کي پڪ آهي ته هن دفعي ائين نه ٿيندو. ائين برابر آهي ته ٻارهن آڪٽوبر واري اٿل پٿل کان پوءِ اقتدار ۾ آيل حڪومت گذريل ڏهن سالن ۾ آيل ويل، ڪڍيل ۽ ٽڙيل حڪمرانن کان حساب ڪتاب وٺڻ شروع ڪيو آهي. هنن ضياالحق جي يارهن سالن واري دور ۾ انڪري هٿ نه وڌو آهي جو اهو دور نيڪ سيرت، نيڪ بختن ۽ قول ۽ فعل ۾ غازين جو دور هو. مون ضياالحق کي پنهنجي ڊرائيور سان ساڳي ٿالهيءَ مان ماني کائيندي ڏٺو هو. سبحان الله.

موجوده حڪمرانن غريب عوام کي وساريو ناهي. کين خبر آهي ته حاڪمن جي وڏي پيماني تي هيرا ڦيري فتيات تي پڪوڙا وڪڻڻ واري، سائيڪلن جا پنڪچر ٺاهڻ واري جي زندگيءَ تي سڌو سنئون اثر انداز نه ٿيندي آهي. تنهن ڪري، موجوده حڪمرانن اهڙا برجستا اُڀاءُ ورتا آهن جو هيٺين سطح تي ڪو به ماڻهو ڪرپشن جو شڪار نه ٿيندو. اوهين پڪوڙا وڪڻڻ ۽ ڳنڍڀريون وڪڻڻ جيڪي وڏيون ڇيڇي ۾ وجهي، مٿي تي رکي وڪڻڻ ڪو به اوهان کان پتو نه وٺندو. پتو نه ڏيڻ جي صورت ۾ ڪو به سپاهي اوهان کي لاکَ آپ ۾ بند ڪري لٽرن سان مار نه ڪيندو. تپيدار اوهان کي تنگ نه ڪندو. انڪم ٽيڪس وارا اوهان کي ذليل نه ڪندا. سڃاڻپ ڪارڊ ٺاهڻ وارا اوهان کان رشوت نه وٺندا. ريل ۾ سیت وٺڻ لاءِ بکنگ ڪلارڪ کي خرچي ڏيڻي نه پوندي. سرڪاري اسپتالن مان دوائون غائب نه ٿينديون. سگريٽون ٺاهڻ وارا ڳوٺ ڳوٺ پهچي، ميلا ملاڪڙا هڻي اوهان جي ٻارن کي اول سگريٽ ۽ بعد ۾ هيروئن پيئڻ تي نه هرڪائيندا. مختلف سياسي رايو رکڻ ڪري ڪڏهن به

ڪو پوليس اهلڪار اوهان جي ڪيسي ۾ چرس جي پڙي وجهي اوهان کي گرفتار نه ڪندو. هيٺين سطح تي غريب عوام کي ڏاڍو ڏمر کان مڪمل تحفظ ڏنو ويو آهي.

گاهه جي پاڙ تائين هيٺاهين سطح تي جمهوريت کي به انڪري آندو ويو آهي جو غريب عوام هن دفعي پنهنجي مرضيءَ مطابق پنهنجي پسند جا پاڙ جهڙا نمائندا چونڊي سگهي. اڳ، ورنه ائين ٿيندو هو جو غريب عوام چين کي ووٽ ڏيئي چين هيٺان دٻجي، چچرجي، چٽجي مري ويندا هئا. ڪو سندن واهي وارث نه ٿيندو هو. گذريل هڪ سال کان لاڳيتو ريڊيو ۽ ٽيليويزن تان غريب عوام جي سياسي سوچ بلند ڪرڻ لاءِ تربيتي پروگرام هلي رهيا آهن. اهڙن پروگرامن جا خاطر خواهه نتيجا سامهون آيا آهن. اڄ جو غريب عوام هڪ سال کان اڳ وارو غريب عوام نه رهيو آهي. وڏي سياسي تبديلي ۽ جاڳرتا آئي آهي سندن سوچ ۾!

گذريل مهيني مان سنڌ جي دوري تي آيو هوس. هڻ ڪڙ پيلي ۾ آباد ڀنگ برادري ۽ سندن قبيلي جي ماڻهن سان منهنجي تفصيلي ڳالهه ٻولهه ٿي هئي. يقين ڪريو مون کي ڏاڍي حيرت ٿي جڏهن هن چيو، ”اسين تربيتي پروگرامن کان ڏاڍا متاثر ٿيا آهيون. هن دفعي پل ته اسان جي قبيليءَ جو سردار چونڊن ۾ بيهي، پر ووٽ اسين ڪنگلي ڪمپائونڊر کي ڏينداسين. پڙهيل ڪڙهيل آهي. هر هفتي دوائون درمل ڪئي، سڙ تريءَ تي رکي پيلي ۾ ايندو آهي، ۽ اسان جو ۽ اسان جي ٻارن جو علاج ڪندو آهي.“

اها خبر جڏهن مون حاڪمن کي ڏني ته ڏاڍا خوش ٿيا. هڪٻئي جي تعريف ڪرڻ کان پوءِ چيائون، ”تنهنجي اطلاع تي اسان کي يقين آهي، مسٽر سيهڙ سنڌي، پر اسان ٻڌو آهي ته وڏي پيماني تي سردار جاگيردار ۽ وڏيرا ناظم ٿيڻ لاءِ چونڊن ۾ بيهڻ لاءِ تيار ٿيا آهن.“

هڪدم چيم، ”بنهه غلط ۽ جڙ تو خبر آهي. ڪوبه سردار، ڪوبه جاگيردار ڪوبه وڏيرو ڪوبه مير ۽ پير گاهه جي سطح تائين هيٺ لهي آيل جمهوريت لاءِ چونڊن ۾ حصو وٺڻ لاءِ تيار ناهي. ايترو هيٺ لهڻ کي هو پنهنجي توهين سمجهن ٿا.“

پڇيائون، ”۽ جيڪڏهن چونڊن ۾ بيٺا ته پوءِ؟“

پاڙ کي پوندو ڏيندي چيم، ”پنهنجي ضمانت ضبط ڪرائيندا.“ ■

جشنِ آزادي

مون کي ڪا به خبر ڪونهي ته آزاديءَ جو چوونجاءون جشن اوهان ڪيئن ملهائيو. اسلام آباد ۾ اسان آزاديءَ جو جشن ڏاڍي ڌوم ڌام سان ملهائيو. ڪا ڪسر نه ڇڏي سين. پنهنجي جوش ۽ جذبي سان حيران گهٽ ۽ پريشان وڌيڪ ڪري ڇڏيوسين. جن ڏندين آڱريون ڏنيون، تن آڱريون زخمي ڪري وڌيون. هن دفعي آئين کي اسان کان، ۽ اسان کي آئين کان مڪمل آزادي مليل هئي. هڪٻئي کان ڏاڍو بيزار ٿي پيا هئاسين. هڪٻئي کي آزاد ڪريو ڇڏيوسين. دنيا کي اسان کان سبق پرائڻ گهرجي. مُلڪ آئين کان سواءِ به هلي سگهي ٿو ۽ هلائي سگهجي ٿو. مرحوم ۽ مغفور جنرل ضياالحق بلڪل سچ چيو هو ته آئين جي هڪ ڪتابڙي کان وڌيڪ ڪا اهميت نه آهي، جنهن کي ڦاري ڦٽي ڪري سگهجي ٿو.

هن دفعي جشن دوران اسين اسيمبليءَ کان به آجا هئاسين. نه هئا غريب عوام جا چونڊيل ميمبر، ۽ نه هيون سندن پڃيرو لينڊ ڪروزر، مرسڊيز ۽ بي ايم ڊبليو. سُڪ سانت هئي. اسيمبليءَ جي مرقد کي وساريو نه هئائون. اسيمبليءَ جي عمارت تي ڏيئڻ جهڙا پتڪڙا بلب ٻاري ڇڏيا هئائون. پاڪستان جي تاريخ ۾ اسان لاءِ، منهنجو مطلب آهي ووت ڏيڻ لاءِ ”غريب عوام“ جو محاورو ذوالفقار علي ڀٽي ايجاد ڪيو هو. 1947 ۾ پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ چوويهن سالن تائين ملڪ ۾ عام چونڊون نه ٿيون هيون. تنهن ڪري ”غريب عوام“ اڃا ايجاد نه ٿيو هو. ذوالفقار علي ڀٽي جي اُسهڻ کان پوءِ پاڪستان جي ڪنهن به حاڪم کي ”غريب عوام“ جو محاورو سمجهه ۾ نه آيو. تنهن ڪري هر حاڪم پنهنجي وٽ آهر عوام کي وڌيڪ غريب ڪرڻ ۾ وسان ڪين گهٽايو. اڳ غريب عوام جو ڀيٽ خالي هوندو هو. هينئر غريب عوام جو مٿو به خالي ٿي ويو آهي.

ڏاهن جو قول آهي ته گگدامن تي ڪهل ڪجي. گگدامن جي آهه عرش ۽ فرش کي لوڏي ڇڏيندي آهي. پاڪستان جي عوام جو شمار گگدامن ۾ ٿيندو آهي. مون کي پڪي خبر ڪونهي ته ڇا ٿيو هو. پر پهرين چونڊن دوران ڪجهه غير معمولي ۽ سمجهه ۾ نه ايندڙ ٿيو هو. سڀ ڪجهه پراسرار هو. جڻ غيبي قوتن جو دائرو وسيع ٿيو هو. پهرين اليڪشن جي نتيجي ۾ جيڪي ڪجهه ٿيو سو حيرت انگيز هو. سمجهه کان ٻاهر هو.

پهرين اليڪشن کان پوءِ 1971 ۾ پاڪستان ٽٽي پيو. مشرقي پاڪستان بنگلاديش ٿي پيو. مغربي پاڪستان ڦري پاڪستان ٿي پيو. جنهن اليڪشن کان پوءِ پاڪستان ٻه اڌ ٿي پيو. تنهن

اليڪشن جي نتيجي کي ٻنهي ملڪن، بنگلاديش، ۽ پاڪستان، جيڪو اصل ۾ اڳوڻو مغربي پاڪستان هو، نه فقط قبول ڪيو بلڪه برقرار رکيو. اها تعجب جهڙي ڳالهه هئي. غريب عوام کي اڄ تائين سمجهه ۾ نه آئي آهي. اصولي طرح وجود ۾ آيل ٻن نون ملڪن بنگلاديش ۽ پاڪستان، (جيڪو اصل ۾ مغربي پاڪستان هو). ۾ نيون چونڊون ٿين ها، ۽ نتيجي مطابق نيون حڪومتون ٺهن ها، پر ائين نه ٿيو. ٻنهي نون ملڪن ٽٽي پيل ملڪ ۾ چونڊن جي نتيجي تي عمل ڪيو. بنگلاديش جو وزيراعظم شيخ مجيب الرحمن ٿيو ۽ نئين پاڪستان جو وزيراعظم ذوالفقار علي ڀٽو ٿيو. ٻئي ڏاڍو پوائنٽو ۽ وحشيانه موت مٿا. الا ڇا هو پهرين پراسرار اليڪشن ۾! ڪنهن کي ڪا خبر ڪونهي. ڄڻ غيبي چٽا هون: وري ڪڏهن به هن ملڪ ۾ چونڊن جو مطالبو نه ڪجو.

پهرين اليڪشن جي وارداتن کان پوءِ ڏاها ۽ ڏاڍا گول ميز ڪانفرنس ۾ هڪٻئي جي سامهون ويٺا هئا. تن ڏينهن جي بحث مباحثن کان پوءِ هڪ فيصلي تي پهچي اُتي ڪٿا ٿيا هئا ته راز کي راز رهڻ ڏيو ۽ ڪنهن کي به راز تان پڙدو ڪٽڻ جي اجازت نه ڏني، ۽ تمام سختيءَ سان چادر ۽ چار ديواريءَ جي حفاظت ڪبي.

راز ۽ رمزن تان پڙدو ڪٽڻ، يا پڙدو وجهڻ سان منهنجي ڪا دلچسپي ناهي. مان شر لاک هومز جو مائنٽ نه آهيان. هونءَ به چونڊن وغيره سان منهنجون ڪڏهن ڪو واسطو رهيو آهي، ۽ نه رهندو. مون نه ڪڏهن ووت ڏنو آهي، ۽ نه ڪڏهن ووت ورتو آهي. مون فقط چونڊن جا نتيجا ڏٺا آهن، ۽ عبرت حاصل ڪئي آهي. پاڪستان ۾ گهڻو اڳ هڪ دفعي صدارتي چونڊن ۾ جنرل ايوب خان پاڪستان جي باني قائداعظم محمد علي جناح جي پيٽ محترمه فاطمه جناح سان مقابلو ڪيو هو، ۽ کيس شڪست ڏيڻ ۾ ڪامياب ٿيو هو. اُن کان پوءِ 1965 ۾ هو هندستان سان وڙهيو هو، ۽ پاڻ کي فيلڊ مارشل جو لقب ڏيئي سرخرو ٿيو هو. اُن دفعي به ماڻهن ڏندين آڱريون ڏنيون هيون، ۽ آڱريون زخمي ڪري وڌيون هيون.

مون کي فقط هڪ ڳالهه جي خبر آهي ته اسان وٽ جڏهن به چونڊون ٿينديون آهن تڏهن پراسرار طور تي هميشه وانگر هيروئن ۽ هٿيار وڪڻڻ وارو قبائلي لالو چونڊجي ايندو ۽ اسان واري وڏيري هڻ ڪڍ سان گڏ اسيمبليءَ ۾ سيٽ والاري ويهندو. اُها اسيمبلي به سال سوا هلندي، ۽ مدو پورو ڪرڻ کان اڳ وائرس جو شڪار ٿي ويندي. پر هن دفعي ائين نه ٿيندو. عاقلن ۽ بالغن، ڏاڍن ۽ ڏيرن جو چَوَڻ آهي ته هن دفعي ماسٽر قلندر ڪنگلو چونڊن ۾ بيهندو ۽ ملڪ جي ملڪن، خانن، ۽ سردارن جو ٻيڙو ٻوڙي وجهندو. مون هڪ ڏاڍي کان پڇيو. ڇا هن دفعي چونڊن ۾ غريب عوام بدران ٻي ڪا

مخلوق ووت وجهندي ڇا؟ ڏاڍي خار لڳس. اڪيون تاندا ٿي ويس. چيائين، آجائي بڪ بڪ نه ڪر. اسان کي خبر آهي ته تون ملڪ جو خير خواهه نه آهين.

مان به ڪهڙي چڪر ۾ پئجي ويو آهيان. ٻڌايو ته اوهان آزاديءَ جو جشن ڪيئن ملهائيو هو؟ اسلام آباد ۾ اسان ته آزاديءَ جو جشن ڏاڍي ڌوم ڌام سان ملهائيو هو. صبح جو آغاز ايڪتيهه توپون هلائڻ سان ڪيو هو. ريڊيو ۽ ٽيليويزن وارن ٻڌايو ته اوهان صبح جو آغاز ايڪويهه توپون هلائي ڪيو هو! اهوئي فرق آهي مرڪز ۽ صوبي ۾ رهڻ جو. دل ۾ نه ڪجو. ڳالهه سمجهڻ جي ڪوشش ڪجو. ايڪتيهه توپون مضبوط مرڪز جي بالادستي جي علامت آهن.

هن سال جشن جي موقعي تي اخبارن حمود الرحمان ڪميشن جي رپورٽ به شايع ڪئي هئي. مون ڏاڍي غور سان پڙهي ڏني هئي. مون کي سڄي رپورٽ ڪتي به هڪ اهڙي شخص جو ذڪر نظر نه آيو. جنهن هاراييل جنگ مان جيئرو موتي اچڻ بدران آپگهات ڪري ڏلت جي زندگيءَ تي عزت جي موت کي ترجيح ڏني هجي. ■

198

197

پوتار لاءِ سونو ڪٿو

پوتار واڌايون!

پوتار مبارڪون، ۽ مبارڪان!

پنهنجي ڳوٺ ۾ گرلس اسڪول، يعني چوڪرين جو اسڪول بند ڪرائي، تو جيڪو قومي ڪارنامو سرانجام ڏنو آهي، سو تاريخ ۾ سونهري اڪرن سان لکيو ويندو. تنهنجو نالو سڳورو ملڪ جي اڪابر ۽ مدبرن جي فهرست ۾ شامل ڪيو ويندو. تو پوتار ڪمال ڪري ڇڏيو آهي. ايڏو عظيم انقلابي قدم کڻڻ ۾ تو دير چو ڪئي! بهرحال چوندا آهن، دير آيد، درست آيد. ٻين وڏيرن ۽ پوتارن اهڙو عظيم ڪارنامو ۽ ڪارناما، وقت به وقت سرانجام ڏنا آهن. تو کان ڪجهه ڪوتاهي ٿي وئي هئي. تو نيٺ پنهنجي ڳوٺ جو گرلس اسڪول بند ڪرائي ڇڏيو. واه! تو جڻ لھڻيو سنڌ جا پوتارا!

سلام آهي تنهنجي نالي ۽ ذات کي پوتارا!

سلام آهي تنهنجي دورانديشي کي!

سلام آهي تنهنجي سياسي ۽ سماجي سوچ کي!

تون عظيم آهين، بلڪ تون عظيم تر آهين، پوتار. تنهنجو ۽ تو جهڙن ٻين پوتارن جو ڪو ثاني ڪونهي توهين اسان جا موليٰ آهيو. توهين اسان جا مالڪ آهيو. اسين توهان جا گولا ۽ غلام آهيون. توهان جي بوت جي دز آهيون. توهان اسان لاءِ جڏهن به سوچيو آهي، چڱوئي سوچيو آهي. گرلس اسڪول بند ڪرائي، پوتار تو اسان تي وڏو احسان ڪيو آهي. اسين تنهنجا احسانمند آهيون. قيامت تائين، اسين تنهنجا ثورائتا رهنداسين.

جيئي پوتار سدا جيئي!

سوچيان ٿو. اهڙي عظيم ڪارنامي جي عيوض اسين توکي ڪهڙي سوکڙي ڏيون! ڪهڙي نموني تنهنجي تاريخي ڪارنامي کي سجدو ڪريون! سنڌ سڳوري اڄ ڪلهه جنهن اضطراب ۽ تڪليف ۾ آهي، تنهن ۾ هڪ اسڪول بند ڪرائڻ هزار سجدن ۽ ستن حجن جي فضيلت کان بهتر آهي. مصيبت جي وقت، جيترو جلد ٿي سگهي، تعليمي ادارا بند ڪرائي ڇڏجن. اسڪولن کي، سي به ڳوٺ جا، تن کي راڪيٽن ۽ بم سان اڏائي ڇڏجي! ڳوٺ ۾ اسڪول جهڙي مکروه عمارت جو هئڻ،

نسلن جي تباهيءَ جو سبب ٿي پوندو آهي. تنهنڪري اي مدبر، داناءُ ۽ اڪابر وڏيرا، پوتار، توساراه جوڳو قدم کڻي اسڪول ته خيرن سان بند ڪرائي ڇڏيو آهي، هاڻي، بنا دير جي اسڪول جي عمارت جي پاڙ پٽائي ڇڏ. ڪيئن! ڳالهه وڻي! اهو تمام ضروري آهي پوتار پلارا. جيڪڏهن اسڪول جي عمارت جيئن جو تيئن قائم رهي، ته ياد رک ڪي دهريا، ملحد، ڪافر ۽ ڪميٽا پنهنجو اثر رسوخ هلائي، اختياريءَ وارن تي زور بار وجهي، ۽ وجهرائي اسڪول کولائي وجهندا. تنهنڪري پوتار، هيٺ ٻيو تاريخي قدم کڻڻ جي تياري ڪر. تنهنجي پاتاريءَ تي جيڪي ڌاڙيل آهن نه، تن وٽ راکيت لانچر آهن. ٻه-چار راکيت هڻي، اسڪول جي عمارت جو ڍينگو ڏيري ڪري ڇڏا پر ترس پوتار. مون کي هڪ نهايت شاندار ترڪيب دل تي تري آئي آهي.

پوتار اهو ضروري به ناهي ته اسڪول جي عمارت کي ڊاهي پٽ ڪري ڇڏجي! اسڪول ته ٿي ويو خيرن سان بند، هميشه لاءِ دهرين، ۽ ملحدن، ڪفرن ۽ ڪمينن کي منهن ڏيڻ لاءِ لازمي ناهي ته اسڪول جي عمارت کي ڌرتيءَ دوز ڪري ڇڏجي. اسڪول جي عمارت ۾ ٿاڻو کولائي، ۽ پنهنجي مرضيءَ جو ايس ايڇ او رکائي، ٺٽ سان، ۽ دٻ ڊبي سان حڪومت ڪري سگهجي ٿي! ايس ايڇ او پنهنجو هوندو ته سمجهه شينهن ۽ پڪري هڪ هنڌ پاڻي پيئندا! تنهنجي پاتاريءَ جا ڌاڙيل ڪڏهن سپاهين جي ورديءَ ۾ نظر ايندا، ۽ ڪڏهن سپاهي تنهنجين ڌاڙيلن کي ساھي پٽائڻ لاءِ ڪو ڪارنامو ڪري پيا ايندا!

تنهنڪري پوتار پلارا، منهنجي صلاح اٿئي، ته گرلس اسڪول جي عمارت ۾ ٿاڻو کولاءِ. تون ۽ تنهنجا ڌاڙيل انشا الله تعاليٰ، بنا ڪنهن خوف خطري، عزت جي زندگي پيا گذاريندا. ۽ گڏو گڏ غريب غربي، ۽ ڪمي ڪڙميءَ جو ساھ به مٿ ۾!

مان سوچيان پيو ته اسڪول بند ڪرائڻ واري ڪارنامي جي عيوض، احسانمنديءَ وچان اسين توکي ڪهڙي سوکڙي ڏيون. سوچيان پيو اسين توکي سونو پلو ڏيون! پر پوتار تو ته سوني پلي کان تمام وڏو ڪارنامو سرانجام ڏنو آهي. تنهنڪري، توکي سونو ڪتو ڇو نه ڏيون! ٻلا ته عام جام ماڻهن کي ملندا رهندا آهن. اڄ تائين ڪنهن به ماڻهو کي سوني پلي بدران سونو ڪتو نه مليو آهي. تون بلاشڪ سوني پلي بدران سوني ڪتي جو حقدار آهين.

پر پوتار، تنهنجو ڪارنامو ڪتي کان به وڏو آهي، ملحدن ۽ ڪفرن جي موجودگيءَ ۾ اسڪول بند ڪرائڻ ڪو معمولي ڪم ڪونهي نه! تنهنڪري تون ڪتي کان به وڏي ڪنهن انعام جو حقدار آهين. سوني پلي، ۽ سوني ڪتي جي تنهنجي ڪارنامي آڏو ڪا به قيمت نه آهي. منهنجو خيال

آهي، تنهنجي لاءِ سونو سوئر مناسب رهندو. ڪي ماڻهو تمام وڏا ڪارناما ڪري ڏيکاريندا آهن. ڪين عيوض ۾ سونو ٻلو ملندو آهي، ڪي ماڻهو گهٽ درجي جو ڪم ڪندا آهن؛ انهن کي به انعام ۾ سونو ٻلو ملندو آهي. اهو انصاف ناهي. ٻلو جيئن ته ننڍو جانور آهي، تنهنڪري ننڍڙو ڪم ڪرڻ وارن کي ملڻ گهرجي. وڏو ڪم ڪرڻ وارن کي سونو ڪتو، سونو بگهڙ، سونو گدڙ وغيره ملڻ گهرجي! تو جيئن ته تاريخي ڪارنامو ڪري ڏيکاريو آهي، تنهنڪري پوتار، تون سوني سوئر جو حقدار آهين.

انعام تجويز ڪرڻ وارن کي مان گذارش ڪندس، ته ه فقط سوني ٻلي تي ڳنڍ نه ٻڌن. سوني ٻلي سان گڏ سونو ڪڪڙ، سونو ٻڪر، سونو بگهڙ، سونو ڪوٽو وغيره به، ڪارنامن جي نوعيت کي مد نظر رکندي، انعام ۾ ڏيئي سگهجن ٿا. جيڪڏهن ڪنهن تمام وڏو ڪارنامو سرانجام ڏنو آهي، ته هن کي انعام ۾ سونو هاڻي به ڏيئي سگهجي ٿو! اسڪول بند ڪرائڻ پنهنجي نوعيت جو عظيم ترين ڪارنامو آهي؛ تمام وڏو اهم، ۽ تاريخي ڪارنامو آهي. سوني هاڻيءَ کان به وڏي انعام جو حقدار آهي. پر، اهڙي ڪارنامي لاءِ نهڪي ايندڙ انعام فقط هڪ آهي، سونو سوئر! ■

1991

در تي ٺڪ ٺڪ

گاهه جي پاڙ تائين ٿيندڙ چونڊن جو پهريون مرحلو خير خوبيءَ سان گذريل آچر تي پورو ٿيو. سومر ڏينهن خاطر خواهه نتيجو سامهون آيو آهي، جنهن ۾ توقع موجب ڪو به وڏيرو چوڌري، سردار ۽ ملڪ چوند ۾ ڪامياب ٿي نه سگهيو آهي. اصل ۾ اهو ئي سبب هو هيٺين سطح تي چونڊن ڪرائڻ جو. گذريل ٽيونجاهه سالن کان رڳو وڏن ماڻهن ملڪ تي حڪومت ڪئي آهي. موجوده حڪومت فيصلو ڪيو ته ڪجهه به ٿي پوي، هن دفعي رمز واري اهڙي راهه وٺي جو چونڊن ۾ فقط غريب غربا چونڊجي ايندا. ۽ هن ملڪ تي، ۽ هن ملڪ جي مالدارن تي حڪومت ڪندا. مان سمجهان ٿو اهو زبردست فيصلو هو. بلڪه آهي. آخر ڪيستائين مٿ جيترا وڏيرا، چوڌري، خان، سردار ۽ ملڪ هن ملڪ تي حڪومت ڪندا! هونءَ به پاڪستان ۾ سڪين جو تعداد پنج سيڪڙو ۽ ڏکين جو تعداد پنجائوي سيڪڙو آهي. معاشري ۾ نا برابري خوفناڪ ڏقيرن کي جنم ڏيندي آهي، سمنڊ جهڙي بيچينيءَ جو سبب ٿي پوندي آهي. مان سلام ٿو ڪريان موجوده حڪومت جي ذهين صلاحڪارن کي جن حاڪمن کي هيٺين Grass roots level تي چونڊن ڪرائڻ جي تاريخي صلاح ڏني. اهو قدم هن ملڪ جي ڏکين ۽ بڪين جي حق لاءِ انقلابي قدم آهي. نانگ مري ويو ۽ لٺ به بچي ويئي. جمهوريت واپس ورڻ شروع ڪيو آهي. جڳ جهان جو وات بند ٿي ويو آهي. تنقيدن جو خاتمو ٿيو آهي.

اوهين حيران ٿيندا هوندؤ ته انهن ڳالهين جي، بلڪه اهم ۽ حڪومتي ڳالهين جي خبر مونکي ڪيئن پيئي آهي؟ ڇا مان حاڪمن جي ٽولي ۾ ڪنهن جو پڳ مٿ يار آهيان؟ پيڊي آهيان؟ يا وري ديسي قسم جو شرلاڪ هومز آهيان، يعني جاسوس آهيان؟ اوهين ان ڳالهه کي اتي ئي ڇڏي ڏيو. ان مامري ۾ نه پئو ته اصل ۾ مان ڪير آهيان، ۽ اچي ڏاڙهيءَ ۾ اٿو خراب ڪري رهيو آهيان، ۽ سو به نامرادن جي شهر اسلام آباد ۾!

اسلام آباد طلسماتي شهر ته ناهي، پر ڪم هتي طلسماتي ٿيندا آهن، ۽ عقل چرخ ڪري ڇڏيندا آهن. عشق هڪ ماڻهو ڪندو آهي، ۽ بدنام پيو ڪو ٿيندو آهي. محنت ڪو ڪندو آهي، محنت جو ڦل پيو ڪو کائيندو آهي. جيڪو زهر جو ڍڪ پريندو سونه مرنڊو. جيڪو زهر جو ڍڪ نه پريندو سو مري ويندو. ڏاڍو عجيب شهر آهي اسلام آباد! هتي تاڙي فقط هڪ هٿ سان وڃندي آهي. جبل آهن. ترايون آهن، پوءِ سڌ جو پڙاڏو نه ايندو آهي. ضياءُ الحق تختو اونڌو ڪرڻ کان اڳ توپي

لاهي ذوالفقار علي ڀٽي کي سلام ڪيو هو ۽ ويهي رهيو هو. هن ادب وچان ذوالفقار علي ڀٽي آڏو ساسر ۾ چانهه وجهي پيئي هئي، ۽ ڪلاڪ کان پوءِ سندس ترو ڪڍي ڇڏيو هو. ٻاهرين ڪنهن ملڪ ۾ دورو پورو ڪرڻ کان پوءِ واپس ورندي محمد خان جوڻيجو اڃا هوائي جهاز ۾ ئي هو جو ڊسمس ٿي ويو هو. هوائي اڏي تي لٿو. نه نوڪر، نه چاڪرا! نه ڌرتيءَ کي لت هڻي سليوٽ ڪرڻ وارا! هٿن ۾ جهنڊيون جهلي بيهندڙ ٻارڙا ۽ ٻارڙيون به غائب هيون. ڪاريون، چمڪندڙ ٻليٽ پروف موٽرون به اوجھل هيون. محمد خان جوڻيجو ماٿڙي ڪري گهر هليو ويو. ويندي ويندي بد دعا ڏيئي ويو هو ته ٻيهر جڏهن به ڪو ڪنهن کي هوائي جهاز ۾ ڊسمس ڪندو، سو عبرتناڪ نتيجو ڏسندو.

منهنجي چوڻ جو مطلب آهي ته اسلام آباد ۾ رهڻ جا پنهنجا مزا آهن. هتي هڪ ٽڪيٽ ۾ ٻه شو ڏسي سگهبا آهن. هتي رازن تي مليل جا پڙدا پيل هوندا آهن. هتي هر ڪم لاءِ ميٽنگ سڏائي ويندي آهي. آفيس فائيل جي ڪوڙ تي حڪومت جو مونوگرام ساڄي پاسي هجي، يا کاٻي پاسي هجي، ان لاءِ زبردست ميٽنگ سڏائي ويندي آهي، جنهن ۾ کاٻي ڌر ۽ ساڄي ڌر جي سياست بحث هيٺ ايندي آهي، ۽ مونوگرام جي ڳالهه اڌ ۾ رهجي ويندي آهي. ان کان پوءِ بحث مباحثا اخبارن ۾ هلندا آهن.

اهڙيئي هڪ ميٽنگ ۾ جمهوريت جي ناڪاميءَ تي ڏاڍو زبردست بحث هليو هو جنهن ۾ ملڪ جي چونڊ سياڻن جي عقل ۾ اڪابرن پرپور حصو ورتو هو. ميٽنگ هڪ متفقہ فيصلو تي وڃي دنگ ڪيو. ان فيصلي کان ملڪ جي ڪنهن ماڻهوءَ ۽ مرونءَ انڪار نه ڪيو. بحث ۾ ثابت ٿيو ته پاڪستان ۾ جمهوريت جي ناڪاميءَ جا ذميوار وڏيرا، چوڌري، خان، سردار ۽ ملڪ آهن، جن هميشه کان اسيمبلي جا ايوان آباد ڪيا آهن. فيصلو ٿيو ته هن دفعي ملڪ تي حڪومت جو موقعو اميرن بدران غريبن کي ڏبو. غريب جيئن ته مفلسيءَ ۾ زندگي گذاريندا آهن، ۽ هيٺين سطح تي رهندا آهن، تنهن ڪري چونڊون هيٺين سطح تي ٿينديون. اهڙيءَ ريت جمهوريت کي غريب جي جهڳيءَ تائين پهچائي اچبو. وڏو انقلابي فيصلو هو. اقتصادي ۽ سياسي علمن جو پروفيسر جيڪڏهن هن ملڪ جو سربراھ ٿي پوي ها، سو به برادري ۽ قبائلي ۽ ذات پات ۾ ورهايل معاشري ۾ هيٺين سطح تي چونڊون ڪرائڻ جو سوچي نه سگهي ها.

پر، همت ڀريئي فيصلي جا نتيجا پهرين مرحلي جي چونڊن کان پوءِ سامهون آيا آهن. بنون، ڊيره غازي خان ۽ راجنپور کان وٺي ليا، سرگودا، خوشاب، گواد، لاڙڪاڻو، شڪارپور ۽ جيڪب آباد تائين ارڙهين ڊسٽرڪٽس ۾ ڪنهن به هنڌ ڪو وڏيرو، چوڌري، خان، سردار ۽ ملڪ ڪامياب ٿي نه سگهيو آهي. ان حقيقت جي مون تصديق ڪري ڇڏي آهي. هن دفعي چونڊن ۾ توهان ۽ اسان جهڙا

الله بخش ۽ الله رکيون بيٺا ۽ بينيون. ڪاميابي سندن قدمن تي اچي ڪري. غريب غربن جن کي چونڊيو آهي، تن مان ڪي هاري ناري آهن، درزي آهن، رازا آهن، ڌنار آهن، لوهر آهن، واڍا آهن، وڏو انقلاب آيو آهي. سڪين جو دور ختم، ۽ ڏکين جو دور شروع ٿيو آهي. جمهوريت جي مالدارن کان جند چٽي آهي. جمهوريت جو بول بالا ٿيو آهي. هڪ ڳالهه ياد رکجو. اسلام آباد ۾ واعدو هڪ سان ڪيو آهي، پر نڀائبو پئي ڪنهن محبوبه سان آهي. ■

وڏيرو بڻايو سنڌ جو ڪلچرل بڻايو

مون کي ڪا خبر ڪونهي ته ڪارو ڪاري سماجي مسئلو آهي، ثقافتي مسئلو آهي، اخلاقي مسئلو آهي، قانوني مسئلو آهي، سياسي مسئلو آهي، يا انساني حقن جو مسئلو آهي! مون کي ڪا خبر ڪونهي. هونءَ به ڪارو ڪاري مسئلي مان منهنجي ڪا دلچسپي نه آهي. مان پاڻ ڪارو آهيان. آئينو مان انڪري به نه ڏسندو آهيان جو آئيني ۾ مونکي پنهنجو ڪارو منهن نظر ايندو آهي. مونکي ڪا خبر ڪونهي ته منهنجي ڪاري ڪٿي آهي. مونکي فقط ايتري خبر آهي ته هوءَ آهي، ڪٿي نه ڪٿي ضرور آهي. مان سندس ياد ۾ شاعري ڪندو آهيان. راتيون جاڳي سندس ياد ڪندو آهيان. مونکي يقين آهي، منهنجي ڪاري به مون کي ياد ڪندي هوندي. شاعري ڪندي هوندي. راتيون جاڳي گذاريندي هوندي. ازل کان دل وارن دنيا کي، دنيا دل وارن کي قبول نه ڪيو آهي. هر طاقتور اڇو اُجرو هوندو آهي. هر ڪمزور ڪارو يا ڪاري هوندو آهي. تنهن ڪري اڇن اُجرن کي ته ڪارن ڪوجهن کي ماريندا رهن، کين قتل ڪندا رهن. مرڻ ۽ مارڻ جي رسم کي ڪو روڪي نه سگهندو. سِرُ ڏيڻ، ۽ سِرُ وٺڻ جو رواج قيامت تائين جاري رهندو. نه دنيا مڙندي، ۽ نه دل وارا مڙندا.

باقي وڏيرن واري معاملي سان منهنجي دلچسپي آهي. بلڪ ضرورت کان وڌيڪ دلچسپي آهي. مان پاڻ چوٽو موٽو وڏيرو آهيان. بابا، ڏاها ٿيو. وات ڳاڙها نه ٿيو. ويرين جي وَر نه چڙهو. عقل کان ڪم وٺو. جيڪڏهن بي عقل آهيو ته پوءِ مٺ پڳڙن جي ڏيئي بازار مان عقل ذرو وٺي اڇو ۽ پنهنجي مٿي ۾ وجهي ڇڏيو. ياد رکو ته خالي مٿي ۾ چپ آڪيرو ٺاهي ويهي رهندي آهي، ۽ آنا لاهيندي آهي. اسين وڏيرا سنڌ جي سونهن ۽ ثقافت آهيون. هڪ انسٽيٽيوٽ آهيون. اسان جي وجود کان سواءِ سنڌ اڻپوري آهي. سنڌ صدين کان سڪي ستابي آهي. سا اسان جي ڪري آهي. سنڌ جي ساڪ اسان جي ڪري آهي. اسان تن، من، ۽ ڏن سان سنڌ جي خدمت ڪئي آهي، ۽ ڪندا رهنداسين. سنڌ جي ٻهراڙين ۾ اسان اسڪول کوليا، اسپتالون اڏايون، پوسٽ آفيسون قائم ڪرايون، ٽيليفون، روڊن ۽ رستن ذريعي سنڌ جي ٻهراڙين لاءِ ڇا نه ڪيو آهي!

مان مڃان ٿو. انڪار نه ٿو ڪريان ته اسان ۾ ڪجهه وڏيرا ڏاڍا ڏنگا آهن جن اسان جي ساڪ کي نقصان پهچايو آهي. پر، هيڏي ساري سنڌ ۾ ڏنگا وڏيرا ڪي آڱرين تي ڳڻڻ جيترا مس آهن. اُهي اڻڀڙهيل، ۽ اڻ گهڙيل آهن. اسان وڏيرن جي واضح اڪثريت سنڌ سان ساهه قربان ڪرڻ واري جي

آهي. اهوئي سبب آهي جو اسان پهراڙين ۾ حيرت انگيز سڌارا آندا آهن. ڳوٺاڻن کي چير آهي، چانو آهي. تن تي لتو ڪپڙو ۽ پيٽ ۾ ماني آهي. سندن قيمتي زندگيءَ جا من گهريا پوليس انسپيڪٽر، ايس پي، ڊپٽي ڪمشنر، ۽ تپيدار بدلي ڪرائي رکيا آهن. قسم ڪڍي ڳالهه ڪريو ته ورهين کان سنڌ جي پهراڙين ۾ ڌاڙن ۽ خونن ۾ ڪا خبر ٻڌي آئي؟ امن امان لڳو پيو آهي. اسان ڌاڙيلن جو نالو نشان گم ڪرائي ڇڏيو آهي. هر طرف خدا جي فضل سان خير لڳو پيو آهي. اسان تي آڱر ڪٽڻ کان اڳ پهراڙيون ۽ ڳوٺ گهمي ڏسو. اوهان کي الغوزي تي لوڪ ڏن ٻڌڻ ۾ ايندي. مور ٿو ٽلي، راڻا مور ٿو ٽلي.

اسان وڏيرن سنڌ لاءِ ڇا ڇا نه ڪيو آهي! اوهين پنهنجو قيمتي وٽ ڏيئي اسان کي چونڊيندا آهيو. اوهين ڇا ٿا سمجھو. اسيمبليين ۾ اسين جهوٽا ڪائيندا آهيون! يا، وات تي پتي ٻڌي ويهي رهندا آهيون! اوهان پاڻ پنڌ ڪري اسلام آباد ۽ ڪراچيءَ اچي اسيمبليين ۾ اسان جا ڪارناما ڏسو. اسان جي ڪارڪردگي ڏسي حيران ٿيو. اوهين ڇا ٿا سمجھو ڪراچيءَ ۽ اسلام آباد ۾ اسين اسيمبلي اجلاسن دوران سمورو وقت موج مستي، ۽ سير سپاڻن ۾ گذاريندا آهيون! هي جو اوهان کي سمورا حق نصيب ٿيا آهن، سي مفت ۾ ٿيا آهن؟ ڏاها ٿيو. ويرين جي ور نه چڙهو. اسان جي بحث مباحثن کان پوءِ حڪومت سنڌي ٻوليءَ جو پاڪستان تي حق تسليم ڪيو آهي. ميڊيا پاليسيءَ ۾ سرڪار سڳوريءَ سنڌي ٻولي، علم، ادب، راڳ راهڻ ۽ ثقافت جي وسعت کي قبول ڪندي سنڌ لاءِ هڪ الڳ ٽيليويزن چينل هلائڻ جو فيصلو ڪيو آهي. سنڌ جي تعليمي ادارن لاءِ نيٽ ورڪنگ جي اجازت ڏيئي ڇڏي آهي. آڱر ڪٽڻ کان اڳ اسان جي ڪارنامن جي فهرست ڏسو.

اسان جي بي مثل مهمانوازيءَ سبب سنڌ ڏيهه پرڏيهه ۾ مشهور آهي. اسلام آباد کان حاڪم اڪثر سنڌ گهمڻ ايندا آهن. سندن مهمانوازي ماستر مولوي بخش مولو نه ڪندو آهي، اسين ڪندا آهيون. حاڪمن جي مهمانوازي اسان کي ورثي ۾ مليل آهي. اسان جي طعامن جي هڳاءَ سبب سر چارلس نيپئر جو روح اڄ تائين سنڌ ۾ پتڪندي ڏٺو ويو آهي. ماستر مولوي بخش مولوءَ جي دل ڪاٽي ڪوبه حاڪم بيهي سنڌ - ڏسڻ جي سڌ نه ڪندو.

حاڪمن کي جيرا، بڪين، ۽ مغز ڪارائڻ کان پوءِ سندن دل وندرائڻ لاءِ اسين شيل شڪار جو زبردست بندوبست ڪندا آهيون. رڇ ۽ مرونءَ تي ڪتن جي بچ ڏسي مهمان ڏاڍو لطف اندوز ٿيندا آهن. هڪ دفعي فيلڊ مارشل ايوب خان مون کي مهمانوازيءَ جو شرف بخشيو هو. مون وٽ اچي رهيو هو. مون کيس جيرا، بڪيون ۽ مغز ڪارايو هو. شام جو مون کيس هڪ رڇ تي ڪتن جي بچ ڏيکارڻ

جو بندوبست ڪيو هو. مهمان کي مايوس ڪرڻو به نه هو. مان رڇ جي ڪل پائي ميدان ۾ لٿو هوس. خونخوار ڪتن جو مقابلو ڪندي زخمي ٿي پيوس. ڊاڪٽر مون کي پيٽ ۾ چوڏهن سيون هنيون هيون.

هڪ دفعي نيڪ سيرت ۽ نيڪ صورت جنرل ضيا الحق به مون کي مهمانوازيءَ جو شرف بخشيو هو. اُن دفعي به اتفاق سان ڪو بدبخت رڇ هٿ نه آيو هو. مان رڇ جي ڪل پائي ميدان ۾ لٿو هوس، پر، مون ڪتن بدران پاڻ تي گدڙن جي بچ ڪرائي هئي. مهمانن جو مرتبو ڏسي سندن دل وندرائڻ لاءِ اسين ڇا ڇا نه ڪندا آهيون! تنهن ڪري مٺا، ڏاها ٿيو. آگر ڪٽڻ کان اڳ اسان جا ڪارناما ڏسو. مُٺ جيترن ڏنگن وڏيرن جي ڪري سنڌ جي سمورن وڏيرن جي ڪارڪردگيءَ جو ٻيڙو نه ٻوڙيو. ويرين جي ور نه چڙهو. سنڌ جي عظيم ثقافتي انستيتيوت جي حفاظت ڪريو. ■

پلي ڪري آيا، محترم نوان چهرا

اسان جو پاڪستان دنيا جو واحد ملڪ آهي جتي چڱا ڪم ڏير سان ٿيندا آهن. ڪجهه ڪم ته تمام ڏير سان ٿيندا آهن. جيستائين ڪم ٿئي، تيستائين ڏينگو ڏيري ٿي ويندو آهي. مون کي چڱي طرح ياد آهي، غريب عوام نالي هڪ شخص سخت بيمار ٿي پيو هو. پنهنجي دور جو ڏاڍو مشهور ۽ معروف شخص هو. اوهان ضرور سندس نالو ۽ نامياچار ٻڌو هوندو. جيڪڏهن اوهان سندس نالو نه ٻڌو آهي، تڏهن ڏوهه غريب عوام جو ناهي. سمورو ڏوهه اوهان جو آهي. پاڪستان بابت اوهان جي ڄاڻ ناقص آهي. بهتر ٿيندو ته اوهين پاڪستان اسٽڊيز نالي ڪورس ۾ داخلا وٺو ۽ پاڪستان بابت پنهنجي معلومات ۾ اضافو ڪريو.

جڳ مشهور پاڪستاني مسٽر غريب عوام ڏاڍو بيمار ٿي پيو هو. جڳ مشهور ماڻهن جو بيمار ٿي پوڻ ڪا انوکي ڳالهه ڪونهي. اڪثر جڳ مشهور ماڻهو بيمار ٿي پوندا آهن، بلڪه سخت بيمار ٿي پوندا آهن. گهڻو اڳ رستم زمان گاما پهلو بيمار ۽ بيوس ٿي پيو هو. علاج ۽ دوا درمل سندس ڪوه ڪٽائي وڌا. ڪنگال ٿي پيو. بيماريءَ ۽ بک گاما پهلو بيمار کي ڏاهي وڌو. ماني ڳيبي لاءِ محتاج ٿي پيو. هن علاج ۽ ماني تڪر لاءِ پنهنجا ڪپ، ٽرافيون، پلا ۽ ٻيا بين القوامي انعام وڪڻڻ شروع ڪيا. سڀ ڪجهه وڪڻي ڇڏيائين، پر وريو ڪجهه به نه. سرڪار آخر سرڪار هوندي آهي. اسان وانگر واندو نه هوندي آهي. تمام اهم ڪم سندس ذمي هوندا آهن، جهڙوڪ مختلف ملڪن جا دورا ڪرڻ، ۽ سڪين ملڪن کان امداد ۽ قرض گهرڻ. پاڻ کي جائز ۽ اڳين حڪمرانن کي ناجائز ثابت ڪرڻ. دلاس ۽ ڌڙڪن سان ماڻهن جو ساھ مٿ ۾ ڪرڻ، وغيره، ۽ ان قسم جا ٻيا اهم ڪم.

سرڪار سڳوريءَ کي خبر ئي نه پيئي ته دنيا جو رستم سخت بيمار. لاچار ۽ مفلس ٿي پيو هو. اهو ضروري ناهي ته مصروف حڪومتن کي پنهنجي عوام جو اونو نه هجي، خاص طرح سان نامور ماڻهن جو. اوهان کي ياد هوندو ته سرڪار سڳوري جڏهن پرڏيهه ۾ مصروف هوندي آهي تڏهن به سندس ڌيان راج ڌانيءَ طرف هوندو آهي. پنهنجي خير خواهن کان پڇندا رهندا آهن، گهر، ڪرسي ۽ ٻيو فرنيچر ته پنهنجيءَ جاءِ تي موجود آهي نه! ۽ پريٽ، جيڪڏهن سيلاب ملڪ کي ٻوڙي ۽ زلزلو ملڪ کي لوڙي وجهندو آهي، ته هڪدم تار موڪلي مٿل ۽ زخمين سان همدرديءَ جو اظهار ڪندا آهن. مليل امداد مان دربدر ماڻهن جي امداد ڪندا آهن. اها تمهيد مون ان ڪري ٻڌي آهي ته اوهين ڪٿي اهو نه سمجهي ويهو ته وقت جي سرڪار کي گاما پهلو بيمار جو اونو نه هو. يقين ڪريو وقت

سرڪار کي گاما پهلوون ڏاڍو اونو هو. بس، مصروفيت سبب سرڪار کان ڪجهه دير مدار ٿي ويئي. سرڪاري وفد پنجن هزارن جو ڪراس چيڪ ڪئي جڏهن گاما جي گهر پهتو ته ان وقت گاما جو جنازو ڪڇي رهيو هو.

هڪ دفعي سرڪار سڳوريءَ کي خبر پيئي ته سنڌ جو نامور راڳي محمد جمن بيمار آهي. مصروف وقت مان ڪجهه گهڙيون ڪڍي سرڪار سڳوريءَ محمد جمن لاءِ ڏهن هزارن جي امداد پن قسطن ۾ ڏيڻ جو اعلان ڪيو. اوهان کي خبر آهي ته سرڪاري گم قاعدن ۽ قانون هيٺ هلندو آهي. ڀل ٺهي يا نه ٺهي، پر ڀل جو فائيل، خرچ پڪي سميت، مڪمل هجي. اسڪول وجود ۾ هجي. يا وجود ۾ نه هجي، پر فائيل ۾ ضرور موجود هجي. فائيل ۾ اسڪول جي عمارت، استادن، ۽ شاگردن جا تفصيل، ۽ وقت بوقت اسڪول جي چوڻي پوڇي ۽ مرمت تي آيل خرچ جا انگ اکر هوندا آهن. منهنجي چوڻ جو مطلب آهي ته سرڪار سڳوري قاعدن ۽ قانونن کي نظر انداز نه ڪندي آهي. قاعدن ۽ قانونن جا ڦيرا کائي قسط جا پهريان پنج هزار جڏهن محمد جمن تائين پهتا تڏهن محمد جمن پوين پساهن ۾ هو. ترٽ گذاري ويو. پنجن هزارن جي بي قسط تي سيڪشن آفيسر صاحب نوٽ هڻي ڇڏيو ته، محمد جمن جيئن ته گذاري ويو آهي تنهن ڪري کيس دوا درمل لاءِ ڪنهن به رقم جي ضرورت نه آهي. سرڪار سڳوريءَ کي محمد جمن جو خيال ته آيو هو پر مصروفيت سبب ڪجهه دير سان خيال آيو هو.

اسان جو جڳ مشهور مسٽر غريب عوام جڏهن صدمي سهي سخت بيمار ٿي پيو تڏهن وقت جي حاڪمن کيس صحتمند ڪرڻ لاءِ وسان ڪين گهٽايو. نه حڪيم ڇڏيائون، ۽ نه ڪو طبيب. پير پڇايائون. فقيرن جا در ڪڙڪايائون. کيس واعدن ۽ دلاسن جون ستيون پيٽاريائون. ايجنسين جي پوين کان جن ڪڍايائون. بجليءَ جي بلن جا شاڪ ڏنائون. پر، تڏهن به ورتو ڪجهه نه. مسٽر غريب عوام ويو ڍر ڪندو تان جو ڪوما ۾ هليو ويو يعني بيهوش ٿي ويو. هر دور جا حاڪم غريب عوام جي بيماريءَ جو اصل سبب معلوم ڪري نه سگهيا، ۽ ڪجهه مهينا حڪومت هلائڻ جا مزا ماڻي هڪٻئي جي ڪڍ ايندا رهيا. ڪڏهن اڳئين ۽ ڪڏهن پوئين در مان داخل ٿيندڙ حاڪمن کي خبر ٿي نه پيئي ته مسٽر غريب عوام جو پرابلم ڪهڙو آهي. هو ڪوما ۾ ڇو هليو ويو آهي؟ ڪنهن ملڪ جي سرڪاري يا غير سرڪاري دوري تي چو نه ويو آهي؟ هر حڪمران اعلان ڪندو آهي ته هن ملڪ جو اصل حاڪم مسٽر غريب عوام آهي. جيڪڏهن ائين آهي، ته پوءِ غريب عوام کي هر سال اٺن ڏهن ملڪن جو دورو ڪرڻ گهرجي. درگاهن جي زيارت ۽ عمرو ڪرڻ گهرجي! غير ملڪي

سربراهن سان ملاقات ڪرڻ گهرجي!

موجوده حاڪمن جا حڪيم ۽ طبيب ڏاڍا سياڻا هوندا آهن. هنن هڻي وڃي هنڌ ڪيو. آخر پتو لڳائي ورتائون ته غريب عوام جي پُر اسرار بيماريءَ جو سبب ڪهڙو آهي. هنن پنهنجي رپورٽ ۾ سرڪار کي پڪ ڏني آهي ته مسٽر غريب عوام جو پرابلم نه بڪ آهي، نه بيروزگاري آهي، نه ذلت آهي، نه گوليون کائي رستن تي مرڻ آهي، ۽ نه ئي ڪوڙن ڪيسن ۾ ڦاسي پوليس هٿان خوار ٿيڻ، ۽ ڦاهيءَ تي چڙهڻ آهي. مسٽر غريب عوام جو پرابلم فقط هڪ آهي. غريب عوام پنجاهه سالن کان وڏيرن، چوڏرين، خانن ۽ سردارن جون نوراني شڪليون ڏسي، بيزار ۽ ڏبرو ٿي ڪوما ۾ هليو ويو آهي. حڪيمن طبيبن سرڪار کي صلاح ڏني آهي ته مسٽر غريب عوام کي ڪوما مان ڪڍڻ، ۽ ٻيهر هوش ۾ آڻڻ جو فقط هڪ ئي علاج آهي ته ڪيس خانن ۽ سردارن بدران نون چهرن جو ديدار ڪرايو وڃي. انشاء الله تعاليٰ، غريب عوام ٻيهر هوش ۾ ايندو ۽ سُڪ، سانت، ۽ خوشين سان ڀرپور زندگي گذاريندو ۽ موج ماڻيندو.

هينئر اوهين سمجهي ويا هوندا ته مُلڪ ۾ گاهه جي پاڙ تائين هيٺاهين سطح تي چونڊون ڇو ڪرايون ويون آهن. سرڪار جي خواهش آهي ته هيٺاهين سطح جا ماڻهو خانن ۽ سردارن کي مات ڪري سامهون اچن، ۽ پنهنجين نَوَن چهرن جي چمڪات سان مسٽر غريب عوام کي هوش ۾ آڻين، بلڪ سندس هوش ٺڪاڻي تي آڻين.

گاهه جي پاڙ تائين چونڊن جي ٻين مرحلن ۾ نوان نڪورا چهره سامهون آيا آهن. غريب عوام جي همدردن جي دل خوش ٿي آهي. خانن ۽ سردارن کي ڇڏيو، سندن پٽ، پوٽا، ۽ ڏهٽا به چونڊن ۾ نه، بيٺا، ۽ جيڪڏهن بيٺا ته ڪامياب ٿي نه سگهيا. ڪامياب ٿيا آهن نوان چهره، نئين نظام جا ضامن! اسين دل جي گهرائين سان سندن آڌر پاءُ ڪريون ٿا، ۽ غريب عوام لاءِ هوش ۾ اچڻ جي دعا گهرون ٿا. ■

ووت وجهڻ جو بلڪل صحيح طريقو

ايندڙ چونڊون پاڪستان جي تاريخ جون اهم ترين چونڊون آهن. هنن چونڊن کان پوءِ نيڪي بديءَ تي غالب ايندي. روشني اوندھ کي پڇائي ڪيندي. هنن چونڊن ۾ عام چونڊن وانگر ڪو به وڏيرو، چوڌري، ملڪ ۽ سردار حصو نه وٺندو. پر، جيڪڏهن حصو ورتائين ته بدبخت پنهنجي ضمانت ضبط ڪرائي ويهندو. هن دفعي چونڊن ۾ اوهان جو جهڙا ملنگ ۽ مولائي بيهندا، ۽ ڪٿندا. چونڊ ڪٿڻ کان پوءِ اوهان جي ڪا پلتي ڇڏيندا. اوهان کي ڪلڻ سيڪاريندا. اوهان جي لاءِ ڪوھ پوکائيندا ۽ وڻ ڪوٽائيندا. جيئن ته پاڻ عقل ۾ اڪابر هوندا، تنهن ڪري اوهان کي پڙهڻ لکڻ سيڪاريندا، ۽ اوهان کي ۽ اوهان جي آل اولاد کي سمجھ جي سُستي ڏيندا. پبلڪ سروس ڪميشن مان چٽا پيٽيءَ ۾ ڪامياب ٿيل ڊپٽي ڪمشنر، ۽ ايس پي اعليٰ تعليم يافته ناظم جي هٿ هيٺان ڪم ڪندا، ۽ سندن اشارن تي هلندا. ٿاڻن جا بي تاج بادشاهه، يعني ايس ايڇ او به ناظم جي مرضيءَ مطابق ڪم ڪندا. هڪ زبردست سياسي ۽ سماجي انقلاب اوهان جي درٻارن اچي بيٺو آهي. Grassroots level يعني گاهه جو پاڙ تائين ٿيندڙ چونڊن کان پوءِ اوهين پنهنجو هر ڪم اُتي جو اُتي، تڙي ڪڙي ڪرائي سگهندا. اوهين پنهنجي علائقي ۾ اسڪول ۽ اسپتال کولائي سگهندا. ڳوٺن کان شهرن تائين سڙڪون ٺاهرائي سگهندا. بجلي، گيس، ۽ پيئڻ لاءِ صاف پاڻي ڳوٺن تائين آڻي سگهندا. انٽرنيٽ ۽ سيٽيلائٽ ذريعي اوهين ٻاهرين دنيا سان رابطو قائم ڪري سگهندا. ڪوڙ کي سچ کان، ۽ سچ کي ڪوڙ کان الڳ ڪري سگهندا. اوهين جيڪي ڪم چاهيندا سي سمورا ڪم ناظم معرفت ڪري سگهندا. ڪو به ناظم بدنام ايم اين اي ۽ ايم پي اي وانگر اوهان کان نه لڪندو. نه ڇپندو ۽ نه ئي انجام ڪري ڦري سگهندو. ڪنهن به صورت ۾ ناظم اوهان کي گوهيون نه ڏيندو. جيئن ته اوهان پنهنجو قيمتي ۽ بي بها ووت ڏيئي ناظم کي چونڊيندا، تنهن ڪري ناظم اوهان لاءِ ٻڌو ٻانهو ثابت ٿيندو.

گاهه جي پاڙ تائين ٿيندڙ چونڊن کان پوءِ اڳوڻو مدي خارج ۽ فرسوده سياسي ۽ سماجي نظام بدلجي ويندو. هڪ نئين دور جو آغاز ٿيندو جنهن ۾ ڪو به تپيدار ۽ مختيارڪار اوهان کان رشوت وصول نه ڪندو. ريل ۾ سيٽ وٺڻ لاءِ اوهان کي خرچي ڏيڻي نه پوندي. بجلي، گيس، پاڻي ۽ فون ڪنيڪشن لاءِ اوهان کي سپروائيزر جو ڪيسو گرم ڪرڻو نه پوندو. علاج لاءِ اسپتال ۾ ڪو به اوهان کان اوڳڙ نه ڪندو. اوهان جو هر جائز ڪم رشوت کان سواءِ ٿي سگهندو. سڀ کان وڏي ڳالهه ته ڪو

به پوليس جو سپاهي اوهان جي پڳ لاهي نه سگهندو. ڪوبه اگهاڙو ڪري ٿاڻي تي لٽرن سان گڏي نه سگهندو. ڪوبه ايس ايڇ او يا سب انسپيڪٽر وٽ سان اُبتو لٽڪائي اوهان کان ڌاڙيل هٽڻ جو اعتراف ڪرائي نه سگهندو. سڀ ڪجهه ٺيڪ ٿي ويندو. ڪوهه پوکبا ۽ وٽ ڪوتبا!

ايندڙ اهم تبديليءَ کي هٿان نڪرڻ نه ڏيو. انقلاب بار بار در نه کٽڪائيندو آهي. تنهن ڪري گاهه جي پاڙ تائين ٿيندڙ چونڊن لاءِ پريپور تياري ڪريو. پنهنجي نصيب جا بند ٿيل در کولي ڇڏيو. هاڻي اچو ته اوهان کي سمجهايان ته گاهه جي پاڙ تائين ٿيندڙ چونڊن ۾ ووت ڪيئن ڏجي، ۽ ووت ڏيڻ جو بلڪل صحيح طريقو ڪهڙو آهي. غور سان پڙهجو ۽ ڪيئن سان هنڊائجو.

اليڪشن واري ڏينهن سڀ کان اڳ اوهان کي ننڊ مان سجاڳ ٿيڻو پوندو. اهو ضروري آهي، ڇو جو ستل ماڻهو ووت ڏيڻ جي قابل نه هوندو آهي. هو فقط خواب ڏسي سگهندو آهي. ووت ڏيڻ لاءِ اوهان کي ننڊ مان جاڳڻو پوندو.

ننڊ مان جاڳڻ کان پوءِ اوهان کي پڪ ڪرڻي پوندي ته اوهين خيرن سان ارڙهن سالن جا ٿيا آهيو يا نه ٿيا آهيو. اهو ڪم اوهان کي هٿ منهن ڏوٽڻ ۽ ڏندڻ ڪرڻ کان اڳ ڪرڻو پوندو. چونڊن واري ڏينهن اوهين جيڪڏهن سترهن سال، ٽي سؤ چوٿون ڏينهن، ٽيويهه ڪلاڪ ۽ اٺهين منٽ جا هوندؤ تڏهن به ووت ڏيئي نه سگهندو. ووت ڏيڻ لاءِ ارڙهن سالن جو هٽڻ لازمي آهي. اوهين جيڪڏهن ارڙهن سالن جا نه ٿيا آهيو ته پوءِ هٿ منهن ڏوٽڻ ۽ ڏندڻ ڪرڻ جي تڪليف نه ڪجو. ننڊ مان جاڳڻ کان پوءِ وري پاسو مٽائي سمهي پئججو ۽ ڪونگهرا هڻجو. اوهان جي جاڳڻ سان نه ڪنهنجو پيڙو ترندو، نه ڪنهنجو پيڙو ٻڌندو.

ننڊ مان جاڳڻ کان پوءِ اوهان کي جيڪڏهن پڪ هجي ته اوهين خيرن سان ارڙهن سالن جا عاقل ۽ بالغ ٿي چڪا آهيو ته پوءِ پولنگ اسٽيشن وڃي پنهنجو بي بها ووت وجهڻ جي تياري ڪجو. پر، ان کان اڳ اوهان کي هٿ منهن ڏوٽڻو، ڏندڻ ڪرڻو پوندو. جيڪڏهن چاهيو ته اوهين وهنجي به سگهو ٿا. پر، وهنجڻ لاءِ اوهان کي پاڻيءَ جي ضرورت پوندي. پاڻيءَ جو معاملو صوبن جي وچ ۾ اڃا تائين طءِ نه ٿيو آهي. تنهن ڪري، بهتر آهي ته وهنجڻ کان سواءِ پولنگ اسٽيشن وڃي ووت وجهڻ جي پريپور تيار ڪريو.

پولنگ اسٽيشن ڏانهن اُسهڻ کان اڳ پڪ ڪجو ته اوهان وٽ شناختي ڪارڊ آهي، يا نه آهي. جيڪڏهن نه آهي ته پوءِ پولنگ اسٽيشن نه وڃجو. مفت ۾ مارجي ويندؤ. شناختي يا سڃاڻپ ڪارڊ اوهان جي شناخت آهي. ڪارڊ کان سواءِ اوهان جي ڪا سڃاڻپ ڪونهي. ڪارڊ کان

سواءِ نه اوهان جو ڪو اوڙو آهي، نه پاڙو آهي، نه شهر آهي، نه صوبو آهي، ۽ نه ئي ڪو ملڪ آهي. ڪارڊ کان سواءِ اوهين پنهنجي وطن ۾ اجنبِي ۽ اوڀرا آهيو. اوهان جو ڪو نالو ڪونهي. شناختي ڪارڊ تي لکيل نمبر اوهان جو نالو آهي، اوهان جي سڃاڻپ آهي. اوهان پل پنهنجي پيءُ ۽ ڏاڏي، پَر ڏاڏي کي وٺي پولنگ اسٽيشن وڃو پنهنجي هٿ جو جيئرو جاڳندو ثبوت ڏيو. پنهنجي شناخت تي شاهدي ڏياريو پر پولنگ آفيسر اوهان کي ووت وجهڻ نه ڏيندو. اوهين پل ڪنهن پاڙيسري يا شهر جا نه هجو پر اوهان وٽ جيڪڏهن پنجاهه رپين ۾ خريد ڪيل شناختي ڪارڊ آهي ته پوءِ پولنگ آفيسر اوهان کي ووت ڏيڻ ڏيندو.

هن دفعي بيلٽ پيپر تي پنج - ڇهه رنگين خانا ٺهيل هوندا. ڪي خانا نيرا، ڪي پيلا، ڪي ساوا، ڪي ڳاڙها، ۽ ڪي واڱڻائي ۽ اڇا هوندا. دنيا ۾ آنيڪ ماڻهن کي خبر نه هوندي آهي ته هو ڇائي ڄم ڪان رنگن جي معاملي ۾ انڌا يعني Color-blind هوندا آهن. تنهن ڪري ماهر ڊاڪٽر کان اکين جو معائنو ڪرائڻو پوندو. جيڪڏهن اوهين Color-blind آهيو ته پوءِ مهرباني ڪري پولنگ اسٽيشن جو منهن نه ڪجو. مونن ۾ منهن وجهي فڪر فرهي ڪٽجو ۽ ماڻ ۾ مطالعو ڪجو. اميدروان چونڊ لاءِ نشان الات ڪرائي ڇڏيا آهن. مختلف نشانن تي ٺِپا هٿڻ کا اڳ اوهان کي مختلف نشانن ۾ واضح فرق کي محسوس ڪرڻ لاءِ پنهنجي صلاحيت تي پاڙڻو پوندو. اوهان کي گوپيءَ جو گل ۽ گلاب جي گل ۾ فرق محسوس ڪرڻو پوندو. ريڊ جي ڪل پاتل بگهر کي سڃاڻڻو پوندو. گڏهه ۽ گهوڙي ۾ فرق محسوس ڪرڻو پوندو. اهو تمام ضروري آهي، ورنه اوهان دانگيءَ بدران تئي تي ٺِپو هڻي ڇڏيندا.

آخر ۾ اهم ڳالهه بيلٽ پيپر تي ٺِپا هٿڻ کا اڳ اوهان جي آڱوٺي تي نه ڊهندڙ ڪاري مس هڻي ڇڏيندا. ڀُل وچان به مس لڳل آڱوٺو نرڙ تائين نه ڪٽي وڃجو. نرڙ تي لڳل داغ قيامت تائين نه لهندو آهي. ■

سندو بقاء مان فنا آهيان

مان ڪارو ۽ ڪوجهو شاهه لطيف جي سُر بلاول وارو وڳند، غليظ ۽ گدلو، نڌڻڪو ۽ نرجو پنجن
ڇهن سالن کان پوءِ پت ڏئيءَ جي در تي وڃي بيٺو هوس. موقعو ميلي جو هو. لکن جي هجوم ۾ مان
وڳند هيڪلو ۽ هيٺو، واٽرو ۽ ويڳاڻو، ڪڏهن ڏڪن ۾ ته ڪڏهن ٿاڀن ۾.
ڀڳل ڪشتو هٿ ۾، ۽ سين ڇپن تي:

مان گدلو مان ميرو
مون کي آڇو آجرو ڪر.
مان بدبوءِ جو پنڊار
مون کي خوشبوءِ هائو ڪر.
مان ناستڪ ۽ نرڳي،
مون کي سُرڳ سوايو ڪر.
مان ڀليل ۽ پٽڪيل،
مون کي ماڳ برابر ڪر.
مان انڌو ۽ آڻ ڄاڻ،
مون کي ديد دلارو ڪر.
مان آندر جو ابليس،
منهنجي پاڪ پليدي ڪر.
مان پياڻيءَ جو ڀر،
مون کي چانو چانورو ڪر.
مان برپٽ بيبان،
مون کي ساڻو ستابو ڪر.
مون کي انڊلٺ جوار مان،
مون کي بوند بره جي ڪر.
منهنجو حال حبيب انهي ۾

مون کي پيش ڀريان جي ڪر.

ڀت ڏئيءَ جي درگاهه تي تي راتيون اهڙي نموني گذريون جو رات جو ٽين لڳي جڏهن هنڌ تي وڃي لڀندو هوس، تڏهن دُعا ٿي جو ڪشتو پاڪ ۾ ڀري سمهي پوندو هوس. ننڊ نيٽن کي ايندي هئي، اندر کي نه. وجود جا ڳندو رهندو هو. ساهه سان سودائين جو سلسلو هلندو رهندو هو. هڪ دفعي اسر ويل اُٿي ويهي رهيس. روح اُتالو هو. مان سمجهان ٿو مون وڏي واڪ ڀت ڏئيءَ سان ڳالهايو هو:

تنهنجي گيان کي مون ڌيان سان سامهون ۾ سانڍيو آهي. مان تنهنجي هڪ بيت جي تشريح ٿي پيو آهيان. ڳوليان ڳوليان، مَ لهان، شال مَ ملان هوت. دَر وانگر گم ٿي وياسين. جدا ٿي وياسين. فڪر جي فرحيءَ تي تقدير جي ڪاتب کان نه لڪرايو سين، پاڻ پنهنجي هٿن سان لڪيوسين. شال مَ ملان هوت، شال مَ ملان هوت.

عبادتگاهن جي در تي تالا ڏناسين. ۽ پوءِ توکان ٻڌوسين: اندر آئينو ڪري پرين سوپڄ. اندر آئينو ڪري پرين سوپڄ.

۽ پوءِ، اندر جي آئيني ۾ پرينءَ کي پسيوسين، ۽ ٻيا عڪس توڙي ڇڏياسين. هينئر مان پوڙهو ٿي ويو آهيان. هڪ دفعي مون سنڌوءَ کي چيو هو: شال مَ ملان هوت پل صراط آهي، ۽ اندر جي آئيني ۾ پرينءَ کي ڏسي زندگي گذاري ڇڏڻ محبت جي معراج آهي. مان مرڻ کان اڳ هڪ دفعو توسان ضرور ملندس. ڀت ڏئيءَ جي گيان جو ڪجهه دير لاءِ لا حاصل گهڙيءَ ۾ منڪر ٿيندس ۽ پوءِ هميشه لاءِ هليو ويندس. توکي پنهنجي وجود کان ٻاهر ڏسان، هو چَوَن، مان نه چوان، پر دل جي ڳالهه ڪريان. مون پڳل ڪشڪول ڀت ڏئيءَ جي درگاهه ڏانهن وڌائيندي چيو هو: سندو بقاء مان فنا آهيان. هوءَ عروج، مان زوال آهيان. هوءَ فلڪ، مان فرش آهيان. ڀت ڏئيءَ، مون کي ڪجهه گهڙين جي پڪشا ڏي. مان لمحن جي لوڙات ۾ پنهنجي پڳل تٽل وجود کان ٻاهر کيس ڏسان، ۽ يقين جي تجديد ڪريان ته هوءَ موسمن ۽ وقت جي قيد کان آزاد آهي ۽ مان يادن جو ڪنڊر آهيان. ■